

ભાગ્યનો પારખ.

No 129

સાંચીનાથ મંદિર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૩૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભાગ્યનો ખાતર

વિષય ૮૭૩

ભાગ્યનો પારસ.

(પારસ ભાગ—સંક્ષિપ્ત.)

છપાવી પ્રગટ કરનાર

નગીનદાસ મંછારામ.

ઢેકાણું—ભાગાતળાવ—સુરત.

સર્વ હક્ક પ્રકટ કર્તાએ સ્વાધિન રાખ્યા છે.

સંવત ૧૯૭૬.

ઈ. સ. ૧૯૨૧.

કિમ્મત રૂ. ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથીરાઈ-સંગ્રહ
૧૦૩૩૦

૬૭૩

મુરત યાતાના પૂલપર ટાંકી પાસે આવેલા “શંકર” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકમે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

લઘુ પુસ્તક પારસ ભાગ નામના હિંદી પુસ્તકનો સાર છે. મૂળ પુસ્તક ઉપરથી તેના કર્તાનો ઉદ્દેશ્ય થતો નથી; તેમાં પ્રસ્તાવના પણ નથી; માત્ર મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર હુંટએજજણાવવામાં આવ્યું છે કે, અયોધ્યા નિવાસી શ્રી મદ્દિ ધ્વજ વૃન્દ શિશોમણી મહાત્મા યુગલાનંદ શરણજીના પુસ્તકાલયમાંથી, એમની ગાદીપર વિરાજતાં શ્રી મન્મહામોપાધ્યાય મહાત્મા શ્રી જનકીદાસજી દ્વારા આ પુસ્તક પ્રસિધ્ધીમાં આવ્યું છે, અને એમાં વેદાંત મતાનુસાર, કામ ક્રોધાદિના નાશનો ઉપાય, દાન, વ્રત વગેરેના લાભાલાભ અને પ્રીતિ, દયા વગેરેનાં લક્ષણ તથા નિભાવનો દૃષ્ટાંત પૂર્વક નિર્ણય છે.

જાણીએ ધણા મહાત્માઓ પારસ ભાગ વાંચવાની આજ્ઞા આપે છે. હિંદી ભાષા ગુજરાતમાં ધણાને સમજવી મુશ્કેલ પડે તેથી આ ગ્રંથ પ્રસિધ્ધ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. એમાં સર્વ દૃષ્ટાંત મુસલમાની સંતના હોવાથી તપાસ કરતાં મહાત્માઓ તરફથી એમ જાણવામાં આવ્યું કે, મૂળ કારસીમાંથી એનું રૂપાંતર હિંદીમાં થયું છે. વધુ તપાસ કરતાં એમ અનુમાન પર અવાય છે કે, મુસલમાની ધર્મના સંત ઈમામ ગઝાલ્લીએ લખેલાં અરબી ભાષામાં

‘કિમીયાએ સઆદત’ નામના પુસ્તકનું ‘પારસ ભાગ રૂપાન્તર’ હોવું જોઈએ. ‘કિમીયાએ સઆદત’નો અર્થ સુખનો કિમીયો થાય છે, તેજ અર્થ ‘પારસ ભાગ’ શબ્દનો છે; ‘ભાગ્ય’ શબ્દ હિંદીમાં ‘ભાગ’ લખાય છે.

આશ્ચર્ય એ છે કે મુસલમાની ધર્મના ઘણાખરા સિદ્ધાંતો વેદાંતાનુસાર હોય એવી કલ્પના પણ કોઈ આજે કવચિતજ માન્ય રાખે; છતાં આ ગ્રંથ જોતાં સંશયનું કારણ રહેતું નથી; તેથી એમ ખાતરી થાય છે કે જેમ આજે ભારતભૂમિમાં જે ધર્મ સામાન્ય પ્રચારમાં છે તે વેદાંતાનુસાર નજ કહેવાય; તેવીજ રીતે આજે મુસલમાની ધર્મ જે પ્રચારમાં છે તે તેમના મૂળ સિદ્ધાંતાનુસાર લેશ પણ નજ કહેવાય. બન્ને ધર્મના અનુયાયી મૂળ સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરી તે કૃતિમાં લાવે તો ખેડે કોમ વચ્ચે બ્રાતૃભાવનું ખી રોપાઈ કાળે કરી તેના મૂળ ઉંડા થઈ મજબુત થાય, અને આખા વિશ્વમાં તેમની કીર્તિ પ્રસરે. આ ગ્રંથ વિશેષ કરી, સંત પુરૂષ અને જ્ઞાસુને તેમના સાધનમાં મદદ રૂપ થાય એવા ઉદ્દેશથી લખાયેલા જણાય છે; તેથી તે તરફજ લક્ષ આપવું શ્રેય થશે.

પ્રથમ ભાગ અરસિક જણાશે, પણ તે તદ્દન મૂકી દેવો ઈષ્ટ ન લાગવાથી તેનો સાર ટુંકામાં દાખલ કર્યો છે. જેમને તે વાંચવામાં કંટાળો આવે તેમણે તે પછીથી વાંચવો.

વધુ વિસ્તાર પૂર્વક વાંચવાની જેને ઈચ્છા હોય તેણે મૂળ ગ્રંથ જોવા અથવા તેનું રૂપાન્તર ગુજરાતીમાં ‘પારસમણી’ નામથી છે તે જોવું.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ (૧.)

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧. પરમેશ્વરને ઓળખવાની કુચી	૧
૨. સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીર	૩
૩. સાધન કાળની સમજ	૪
૪. જીવની સેના.	૫
૫. જીવનો સ્વભાવ	૮
૬. મનુષ્યનો ખરો સ્વભાવ....	૯
૭. મનુષ્ય બળ	૧૧
૮. શરીરમાં આશ્ચર્ય	૧૨
૯. જીવની પરાધીનતા.	૧૪

(૨.)

૧. પોતાને જોવાની રીત.	૧૫
૨. ભગવાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ	૧૬
૩. ભગવત્ સર્વ શક્તિમાન....	૧૮
૪. ભગવત્ મહાત્મ્ય	૨૦

(૩.)

૧. મનુષ્ય જન્મનું પ્રયોજન	૨૨
૨. શરીર અને દૃઢ્યની રક્ષા	૨૨

૩. સંસાર	૨૪
૪. માયાનો છળ	૨૫
૫. અમાયીક પદાર્થ	૨૬

(૪.)

૧. મૃત્યુ	૩૦
૨. જીવ	૩૧
૩. મનમુખી	૩૫
૪. માનસિક નર્ક	૪૧
૫. સૂક્ષ્મદેશ	૪૬
૬. નાસ્તિક	૪૮

પ્રકરણ (૨.)

૧. ભગવત્ પ્રતીતિ	૫૧
૨. પવિત્રતા	૫૫
૩. દાન	૫૮
૪. વ્રત....	૬૬
૫. પાઠ....	૬૬
૬. સ્મરણ	૭૪

પ્રકરણ (૩.)

૧. જગત સંબંધ	૭૮
૨. મિત્રતાના અધિકારી	૮૫
૩. સંસારી મિત્ર, પાડોશી, દાસ વિગેરે	૯૩

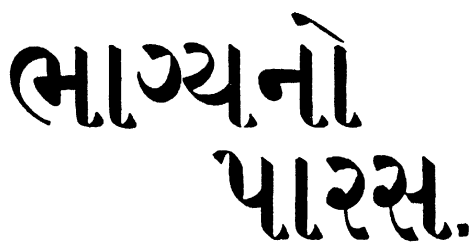
૪. એકાંત	૯૬
૫. રાજનીતિ	૧૦૫

પ્રકરણ (૪.)

૧. મનના યત્ન....	૧૧૭
૨. આહાર	૧૪૩
૩. જીભ રસના	૧૫૬
૪. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા	૧૭૪
૫. માયાની પ્રીતિ	૧૮૩
૬. ધનની તૃષ્ણા....	૧૯૪
૭. માન	૨૨૩
૮. દંભ	૨૩૧
૯. અભિમાન	૨૪૪
૧૦. જ્ઞાન, છળ, અજ્ઞાન	૨૫૬

પ્રકરણ (૪.)

૧. ત્યાગ વર્ણન	૨૬૫
૨. સંતોષ	૨૭૫
૩. ભય અને આશા	૨૯૩
૪. નિર્ધનતા અને વૈરાગ્ય....	૩૦૦
૫. મનનો હિસાબ, ધ્યાન....	૩૧૮
૬. વિચાર નિરૂપણ	૩૨૩
૭. શ્રદ્ધા અને એકતા	૩૨૫
૮. પ્રેમ	૩૩૩

ભાગ્યનો
પારસ.

પરમેશ્વરને ઓળખવાની કુંચી.

પ્રકરણ ૧.

[૧]

પો તાને ઓળખવો એજ પરમેશ્વરને ઓળખવાની કુંચી છે. મહાત્માઓ કહે છે કે જે પોતાને ઓળખે છે, તે નિઃસંદેહ પરમેશ્વરને ઓળખી શકે છે. પરમાત્માએ પોતાનાં લક્ષણ જીવમાં પ્રગટ કર્યાં છે, જેથી પોતાને ઓળખી પરમાત્માને ઓળખે. તું તમેજ નહિ ઓળખે, તો ખીજને ક્યાંથી ઓળખશે ? તું એમ કહેશે કે મને તો હું ઓળખું છું, તો તેમ કહેવું સત્ય નથી. ત્વચ્ચા માંસના બનેલા હાથ પગવાળા સ્થૂળ શરીરને તું 'પોતે' માંને છે. ક્રુધા લાગતાં આહારની ઇચ્છા કરે છે, ક્રોધ આવતાં લડાઈ કરે છે, અને કામાદિક સંકલ્પમાં લીન થઈ જાય છે; એવી રીતે તો પશુ પણ વર્તે છે. તું કઈ વસ્તુ છે, ક્યાંથી આવ્યો, ક્યાં જશે, આ સંસારમાં કયા કાર્ય માટે પરમાત્માએ તને જન્મ આપ્યો છે, ભાગ્યોદય શામાં છે, ભાગ્યહીનતા શામાં છે, તારામાં દેવી અને આસુરી સંપત્તિ છે તેમાં તારો ખરો સ્વભાવ કયો છે, એવી રીતે જે બાણવું, તે તારી ઓળખાણ છે.

પશુઓ આહાર, નિદ્રા અને યુદ્ધ કરવામાં પૂર્ણ હોય છે, અને તે સિવાય ખીજું સુખનું સાધન જાણતાં નથી. જો તું રાત્રિ દિવસ એવોજ પુરૂષાર્થ કરશે, અને પેટ તથા ઇંદ્રિયોનુંજ પાલન કરશે, તો તું પશુજ છે. ક્રોધાયમાન થઈ શિકાર કરવો, એ સિંહનો સ્વભાવ છે. તું ભૂત, પ્રેત કે સિંહ હોય તો તું પણ તેજ સ્વભાવમાં સ્થિતિ કર.

લોગવાસના અને ક્રોધ એ પશુવૃત્તિ છે-આસુરી પ્રકૃતિ છે. દૈવી સંપત્તિવાળા તેનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી. તે તો લગવત્ દર્શન વિષેજ પૂર્ણતા માને છે. લોગવાસના અને ક્રોધથી મુક્ત થઈ લગવાનના ધામમાં પહોંચવાનોજ પુરૂષાર્થ કરવો, એ તારો મૂળ સ્વભાવ સમજવો-એજ દૈવીભાવ છે.

તારામાં પશુવૃત્તિ અને સિંહવૃત્તિ છે, તેને તું આધીન ન થા, પણ તેને વશ કરી, જે માર્ગે જવું છે ત્યાં તેને સાથે લઈ જા. એકનો ઘોડો કરી, ખીજનું શસ્ત્ર કરી, જેટલો કાળ જીવે તેટલો કાળ લગવત્ દર્શનરૂપી શિકાર કરવામાં મચી રહે. સાક્ષાત્કાર થશે ત્યારે મુક્ત થશે. સંતજનો એજ સ્થાનમાં સ્થિતિ કરે છે. કેટલાક સ્વર્ગને સુખરૂપ માને છે, ત્યારે સંત લગવત્શરણને સુખરૂપ માને છે. આ પ્રમાણે જાણવું તે પોતાને ઓળખવું છે. આ સમજ શિવાય ધર્મ માર્ગમાં અક્ષાશે નહિ, અને આત્મસુખ મળશે નહિ.

[૨] સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ શરીર.

એ પદાર્થથી તને ઉત્પન્ન કર્યો છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ. એક સ્થૂળ શરીર જે આંખથી દેખાય છે તે; અને બીજું ચૈતન્ય જે સૂક્ષ્મરૂપ છે, જેને જીવાત્મા કહે છે, અને જે બુદ્ધિ રૂપી નેત્રથી દેખાય તે. આ સૂક્ષ્મરૂપ, સ્થૂળ દૃષ્ટિથી પર છે; તારૂં ખરૂં સ્વરૂપ, તારો નિજ સ્વભાવ, તે એ ચૈતન્ય છે. જે પ્રકૃતિ છે તે તેની સેના છે, ને તેને આધીન છે. શરીરનું હૃદયસ્થાન પંચભૂતનું બનેલું છે, અને જડ છે. ચૈતન્યરૂપ હૃદય સ્થૂળ સૃષ્ટિથી વિલક્ષણ છે. તે સ્થૂળ શરીરમાં પ્રવાસીની માફક અમુક કાર્ય નિમિ-તે આવ્યો છે, અને રાજા સમાન છે. ઈન્દ્રિયાદિક તેનું સૈન્ય છે. તે ભગવત દર્શનનો અધિકારી છે, તેમજ દંડ, ઉપદેશ, પુણ્ય, પાપનો પણ અધિકારી છે, સર્વકાળ વિષે શરીર તેને સ્વાધીન છે, તેથી આ ચૈતન્ય સ્વરૂપ ઓળખવું, એ પરમાત્માને ઓળખવાની કુચી છે. ચૈતન્ય રૂપી રત્ન દુર્લભ છે, અને દેવતા નિર્મળ છે. આ રત્નની ખાણ તે પરબ્રહ્મ છે. જીવ ત્યાંથીજ આવ્યો છે, અને તેને ત્યાંજ જવાનું છે. તે આ સંસારમાં પ્રવાસી છે. પોતાના કાર્ય નિમિ-તે અહીં આવ્યો છે. ભગવત દયાથી તે કાર્ય અવશ્ય જાણવું જોઈએ.

જ્યાં સુધી ચૈતન્યરૂપ નહિ ઓળખાય, ત્યાં સુધી હૃદયનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહિ ઓળખાય, અને તે કારણથી ભગવતને પણ નહિ ઓળખાય. ચૈતન્ય શિવાય શરીર ઇંદ્રિયો મૃતક કહેવાય છે. શરીર છૂટે છે, ત્યારે ચૈતન્યનો નાશ થતો નથી. નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોને રોકી ચૈતન્યના અભ્યાસ વિષે સર્વ શરીર અને સ્થૂળ જગતનું વિસ્મરણ કરે, તો નિઃસંદેહ પોતાને ઓળખે અને યથાર્થ રીતે આત્માને જાણે, અને એજ અભ્યાસ વધે તો પરલોકને પણ સુગમ-તાથી જુએ.

[૩] સાધન કાળની સમજ.

જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અને તેનો પરમ સ્વભાવ સ્પષ્ટ કરવો, એ ધર્મશાસ્ત્ર વિષે પ્રમાણ નથી. મહાપુરૂષને જીવનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, ત્યારે ભગવત આજ્ઞા લઈ એટલુંજ કહ્યું કે તે ભગવતની સત્તા માત્ર છે. એથી વધુ સ્પષ્ટ કહેવું ઉચિત નથી. વળી કહ્યું કે સર્વ સૃષ્ટિ એ પ્રકારની છે. એક સ્થૂળ અને ખીજી સત્તારૂપ સૂક્ષ્મ છે. જે પદાર્થ મર્યાદિત છે, જેને આકાર છે જે વધે છે, ઘટે છે, તે સ્થૂળ છે. ચૈતન્યસત્તા સૂક્ષ્મ છે, નિરાકાર છે, અખંડ છે, અમર્યાદિત છે. શરીર વિષે વિદ્યા અને મૂર્ખતા છે. ચૈતન્ય વિષે બેમાંથી એકે નથી. ભગવતે ઉત્પન્ન કર્યો તેથી જીવ કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ કહેવાય છે. જીવને અનાદિ કહે છે તે ભૂલ છે, અને પ્રતિબિંબ

કહે છે તે પણ ભૂલ છે. કારણ અનાદિ છે તે ઉત્પન્ન ન થાય, અને પ્રતિબિંબ એ કાંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. જીવ સત્તારૂપ છે, ચૈતન્ય છે, અને દેવતા સમાન પ્રકાશમાન છે; તેનું કારણ જે મૂળ સ્વરૂપ છે, તે ઓળખવું દુર્લભ છે, અને તે વાણીથી કહેવાય એમ નથી. સાધન કાળમાં આ નિર્ણયની અપેક્ષા પણ નથી. ધર્મ માર્ગમાં જ્ઞાત્રુને યત્ન અને ઉદ્યમ જોઈએ. વિધિ સહ પુરૂષાર્થ દૃઢ થાય છે, ત્યારે સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપોઆપજ થાય છે, અને પછી કોઈપાસેથી સાંભળવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પોતાના પુરૂષાર્થ અને ભગવત દયાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. સાંઈ કહે કે જ્યારે પુરૂષ મારા માર્ગ વિષે મન લગાડે છે, અને અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે હું તેને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવું છું. તે શિવાય આત્મ-સ્વરૂપની વાત દૃઢ થતી નથી, તેથી આગળ પ્રસિદ્ધ કરવી યોગ્ય નથી.

[૪] જીવની સેના.

શરીર પાંચ તત્ત્વોથી રચાયું છે. જીવની સેના એમાં વાત, પિત્ત, અને કફ એ પ્રબળ વિકાર છે, તેથી સર્વદા એનો નાશ થવાનો ભય રહે છે. એ સિવાય ક્રુધા, તૃષ્ણા, અભિ, શત્રુ અને સિંહાદિકથી પણ નાશ થવાનો ભય રહે છે.

શરીરનાં રક્ષણ માટે અન્નપાન ઉત્પન્ન કર્યાં છે, અને એ પ્રકારની સેના રચી છે. એક સ્થૂળ:-હાથ, પગ તથા નાના પ્રકારના શસ્ત્રની; બીજી સૂક્ષ્મ, તે પ્રીતિ અને ક્રોધ કરી, અન્નપાનાદિ ખેંચી, શરીરની રક્ષા કરે છે. શિવાય શ્રવણ, નેત્ર, રચના, ત્વચા અને નાસિકા એ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે, જે બુદ્ધિને આશ્રિત છે. શરીરનાં પ્રેરક ચાર અંતઃકરણ છે. આ સૈન્યમાં કંઈ વિદ્યમાન આવે, તો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને સિદ્ધ થતાં નથી. જીવ રાજા છે, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સેના તેને આધીન છે. રસનાને આજ્ઞા કરે ત્યારે બોલે, હાથને આજ્ઞા કરે ત્યારે ગ્રહણ કરે, ચિત્તને આજ્ઞા કરે ત્યારે ચિન્તન કરે, એ પ્રમાણે સર્વ સ્વભાવ અને સર્વ અંગમાં જીવની આજ્ઞા વર્તે છે.

શરીર રાજાનું નગર છે, ઈન્દ્રિયો લોક છે, ભોગની અભિલાષા રૂપી પ્રધાન છે, ક્રોધ ક્રોટવાલ છે, અને બુદ્ધિ મંત્રી છે. જીવરૂપી રાજાને સર્વ સૈન્યપર પ્રીતિ છે; કારણ રાજ્ય તેમનાથી ચલાવાય છે. અભિલાષા રૂપી પ્રધાન મહા જૂઠો અને પાખંડી છે, અને બુદ્ધિ રૂપી મંત્રિના કહેવાથી વિપર્યય વર્તે છે, અને હુમેશાં રાજાની સર્વ સામગ્રી પોતાને સ્વાધીન રાખવા અને ખર્ચ કરવા ઇચ્છે છે. ક્રોધરૂપી ક્રોટવાલ મહા કઠોર અને તીક્ષ્ણ છે, અને સર્વજ્ઞ જીવનો ધાત ઇચ્છે છે. આ કારણથી જીવરૂપી રાજાનો હેશ દુઃખી રહે છે; પણ જીવરૂપી રાજા બુદ્ધિરૂપી મંત્રીની સલાહ લે,

અને અલિલાષા રૂપી પ્રધાનને નિર્બળ કરી વશ કરે, અને બુદ્ધિથી વિપર્યય કહે તે ન માને, અને ક્રોધરૂપી કોટવાલને પણ વશ રાખે, તો એનો શરીરરૂપી દેશ સુખી રહે. જ્યાં સુધી અલિલાષા અને ક્રોધ બુદ્ધિને સ્વાધીન રહે છે, ત્યાં સુધી વિદ્ય આવતું નથી; પણ ક્રોધ અને અલિલાષાને આધીન બુદ્ધિને કરી દે, તો એનો દેશ નષ્ટ થઈ જાય છે.

જીવરૂપી રાજાને બુદ્ધિ દિપક સમાન છે; ઈંદ્રિયો બુદ્ધિના નોકર સમાન છે. ઈંદ્રિયો પાસે જે જે કાર્ય કરાવે, તેનો ચિત્ત વિષે વિચાર કરે, અને બુદ્ધિની મદદથી સારાસારનો નિર્ણય કરી ઈંદ્રિયોને ખરાબર હુકમમાં રાખે. ઈંદ્રિયો દ્વંત સમાન છે. તે જે ખબર લાવે તે ચિત્ત વિષે વિચારી બુદ્ધિરૂપી મંત્રીને તે ખબર પહોંચાડે, બુદ્ધિ નિર્ણય કરી રાજાને સમજાવે અને રાજા તેઓને આજ્ઞા કરે તેમજ તે વર્તે, તો સર્વ સ્વભાવ યથાર્થ માર્ગમાં સહાયતા કરે, અને જીવરૂપી રાજા પોતાના સ્વામિનાં દર્શન પામે. કામ, ક્રોધ કે એવો બીજો સ્વભાવ પ્રબળ થાય અને રાજાની આજ્ઞામાં ન વર્તે કે બુદ્ધિ રૂપી મંત્રી તેને પોતાને આધીન કરી, તેને કોમળ કરી રાખે તો તે યથાર્થ માર્ગમાં સહાય કરે, પણ જો તેમ ન કરે અને ઈંદ્રિયોરૂપી નોકરને સ્વાધીન વર્તે, અને વાસનાને આધીન થઈ જાય, તો ભગવતના ઉપકારનો ફૂટામી થાય છે, અને મહા દુઃખ પામે છે.

[૫] જીવનો સ્વભાવ.

જેટલા સ્વભાવ શરીર વિષે જોવામાં આવે છે, તે સ સાથે એનો સંબંધ છે. પોતે વિચાર કરી જોવું કે કર સ્વભાવની આજ્ઞામાં પોતે ચાલે છે. વળી નિશ્ચયપૂર્વક જાણ કે જેવી ક્રિયા કરશે તેવાજ સ્વભાવ હૃદય વિષે દૃઢ થશે અને પરલોકમાં પણ તે સાથે આવશે. સ્વભાવ ઘણા છે પણ મુખ્ય થોડા છે. પ્રથમ તૃષ્ણારૂપી કુતરીની આજ્ઞા ચાલશે તો હૃદયમાં અપવિત્રતા, નિર્ભજતા, અને લમ્પટ તથા ઇર્ષ્યાદિક અપલક્ષણ પ્રગટ થશે, અને જો તૃષ્ણારૂપ કુતરીને આધીન કરશે, તો સંયમ, શીલતા, ગંભીરતા નિર્લોભતા આદિ શુભ ગુણ પ્રગટ થશે. ક્રોધરૂપી સિંહને આધીન થશે તો દુર્વચન જોલશે, પોતાની સ્તુતિ પ્રીત લાગશે, માની થશે, ખીજા જીવોને નીચ સમજશે અને તેને દુખવશે ઇત્યાદિ અનેક અયોગ્ય વર્તન થશે; પણ જો ક્રોધને વશ કરશે તો ધૈર્ય, સહનશીલતા, ક્ષમા, સ્થિતિ પરાક્રમ, દયા આદિ ગુણ પ્રગટ થશે. વળી જ્યારે ભૂતોને આજ્ઞામાં વર્તશે, ત્યારે મલિનતા, છળ, કપટ, પાખંડ, રોગ આદિ દુષ્ટતા ઉત્પન્ન થશે; અને જો બુદ્ધિની જીત થશે, તે વિવેક, વિદ્યા, અનુભવ, સર્વ જીવનું હિત ઇચ્છવું વગેરે શુભ ગુણ વૃદ્ધિ પામશે.

મનુષ્યનું હૃદય દર્પણ જેવું નિર્મળ છે. ખુરા સ્વભાવો તેનાપર મળ સમાન છે. તે મળને લીધે ભગવતના દરબારને જોઈ નહિ શકે. ભક્ત સ્વભાવો પ્રકાશ રૂપ છે. તે અવિદ્યા-રૂપી મળને કાપે છે. અશુભ કર્મથી સહૃદયનો સ્વભાવ ખુરો થાય છે, એનુંજ નામ પાપ છે. તેથી મહાત્મા કહે છે કે જો કંઈ નિર્દિત કર્મ થઈ જાય, તો શીઘ્ર કંઈ ભલું કર્મ કરવું.

નિઃસંદેહ યાદ રાખવું કે ભગવાન હૃદય તરફ હંમેશાં જુએ છે, અને બધી ક્રિયા પણ જુએ છે.

[૬] મનુષ્યનો ખરો સ્વભાવ.

તું એમ શંકા કરશે કે જ્યારે મનુષ્યમાં આ બધા સ્વભાવ છે, તો એનો મૂળ સ્વભાવ દેવતાઈ છે, અને ખીજા સ્વભાવ પરસ્વભાવ છે, એમ કેમ હોય ? તેનો ઉત્તર એ છે કે પરમાત્માએ મનુષ્યને ખીજા કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં શ્રેષ્ઠ બનાવ્યો છે. જેમ ગધેડા કરતાં ઘોડો શ્રેષ્ઠ છે; કારણ ગધેડો બોલે ઉપાડે, પણ લડાઈ વગેરે કટોકટીના પ્રસંગે ઘોડોજ કામ લાગે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય ખાવાપીવામાં અને કામાદિક ભોગ ભોગવવામાં કે ધન સંચય કરવામાં આયુષ્ય ગાળે છે, તે મૂઠ છે. તે સર્વ વ્યવહાર તો પશુ આદિકમાં પણ છેજ; પણ મનુષ્યને જે બુદ્ધિ આપી છે, કોધાદીકને તેથી પોતે ભોગાદિકને સ્વાધીન કરી ભગવતની કારીગરીનો

અભ્યાસ કરી ભગવત દર્શનમાં લીન થઈ શકે છે, તેથી તે સર્વ પ્રાણીથી શ્રેષ્ઠ છે; અને તેથીજ સર્વ પ્રાણીથી ભિન્ન દેવતાઈ સ્વભાવ, તે એનો સ્વભાવ છે; આ સ્વભાવને લીધેજ સર્વ સૃષ્ટિ મનુષ્યને આધીન છે.

ભોગ અને ક્રોધની મલિનતાથી એનું હૃદય ઈંદ્રિયો આદિમાં બંધાઈ જાય છે, અને સર્વદા વિષયો તરફ ખેંચાય છે, તેથી અધોગતિને પામે છે. એટલે પરલોકરૂપી પુણ્ય-દેશમાં પણ એનું હૃદય નીચતા તરફ ખેંચાય છે.

હૃદય સર્વથી આશ્ચર્યરૂપ છે. જેમ સમુદ્રમાં અનેક રત્ન છે, તેમ હૃદયમાં અનેક વિદ્યા સમાઈ જાય છે. સમુદ્રમાં અનેક રત્ન છે, તેમ હૃદયમાંથી અનેક કળા સિદ્ધ થઈ શકે છે.

હૃદય દર્પણના જેવું નિર્મળ છે. જે દર્પણ સામસામાં રાખીએ તો એકબીજામાં એકમેકનાં પ્રતિબિંબ દેખાય, તેમ જ્યારે ચિત્તરૂપી દર્પણ ઈંદ્રિયાદિક વૃત્તિથી ભુદ્ધ પડે છે, ત્યારે હિરણ્યગર્ભ જે સ્થૂળ જગતનું આશ્રય છે, તેનું પ્રતિબિંબ ચિત્ત વિષે પડે છે. આથી સ્વપ્ન વિષે હિરણ્યગર્ભનો કવચિત્ ભાસ થાય છે; અને ભવિષ્યના બનાવોનું ઝાંખું દર્શન પણ થાય છે—પૂરો ભાસ અને સ્પષ્ટ દર્શન થતાં નથી. તેનું કારણ એ છે કે સ્વપ્નમાં ઈંદ્રિયોની વૃત્તિ રોકાઈ છે; તેવીજ રીતે જાગ્રતમાં પણ કવચિત સંકલ્પ સત્ય પડે છે.

પણ જ્યારે અભ્યાસ કરી, ઇન્દ્રિયોને રોકી, ચિત્તનો ભોગ, ક્રોધાદિ મલિન સ્વભાવ અને અભિલાષાદિ મળ કાઢી નાંખે અને એકાગ્રવૃત્તિ કરી ચૈતન્ય દેશ તરફ લગાવે, ત્યારે શરીર અને સર્વ સ્થૂળ જગતનું વિસ્મરણ થઈ જાત્રતમાં પણ સૂક્ષ્મ દેશની ખારી ખૂલે છે, અને અનેક પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી; પણ અવતારી પુરૂષોની કૃતિ ઉપરથી તેનો કંઈક ભાસ જણાય છે.

આ પરમપદને પામવાનો દરેકને અધિકાર છે. જેમ બધા ખેતી કરનારને એક સરખું ફળ નથી મળતું, વિદ્ય પણ આવી જાય છે, તેમ યત્ન અને શુદ્ધિની પૂર્ણ કૃપા શિવાય આ પદ પમાતું નથી; છતાં અનાજની પ્રાપ્તિ ખેતી શિવાય નથી. તેમ યત્ન શિવાય કંઈ નથી.

[૭] મનુષ્યબળ.

વળી હૃદય એ દેવ રત્ન છે, અને દેવતાઓનું બળ એમાંજ છે. તેથીજ અનેક શરીરપર તેની આજ્ઞા ચાલે છે. પોતાના શરીરનો દરેક ભાગ પોતાને આધીન છે. ચિત્તમાં આંગળી હલાવવાની સ્પુરણા થાય તોજ તે હાલે. શરીરની બધી ક્રિયા ચિત્તની સ્પુરણથી થાય છે. ચિત્તમાં ક્રોધ વ્યાપે ત્યારે સર્વ અંગમાં પરસેવો થાય છે, તેવીજ રીતે ખીબ વિકાર થતાં સર્વ અંગમાં તે વ્યાપ જણાય છે; તેવીજ રીતે પુરૂષાર્થથી હૃદય દેવતાઓના જેવું થઈ શકે છે, અને

ત્યારે ખીજના શરીર પર તેની આજ્ઞા ચાલે છે; તેના તેજથી સિંહ પણ કાંપવા લાગે છે. તે રોગીને આરોગ્ય કરી શકે છે, દૂરના મનુષ્ય એના સંકલ્પથી ખેંચાઈ પાસે આવે છે, અને એમ ઇચ્છે કે મેઘ વરસે તો તેમ થાય છે.

દૃષ્ટિદોષ અને મંત્રાદિકની સિધ્ધિ પણ હૃદયના બળથી થાય છે.

અવતારી પુરુષો અને સંતોની અવસ્થાના ત્રણ લક્ષણ જોવામાં આવે છે, તે હૃદયબળને લીધેજ. એક તો એ કે સંસારી મનુષ્ય જે ભેદ સ્વપ્નમાં જુએ છે, તે તેને જાગૃતમાં દેખાય છે. ખીજું—સામાન્ય જનના સંકલ્પ પોતામાંજ પ્રવેશ કરે છે, પણ સંતોના સંકલ્પ સર્વ શરીરો વિષે પ્રવેશ કરે છે અને તેથી તેમનાં હૃદય શુદ્ધ માર્ગ તરફ ચાલે છે. ત્રીજું—સંતોને કેટલીક વિદ્યા, અભ્યાસ શિવાય સ્પુરે છે. જ્યારે સંતોની આજ્ઞા અને ઉપદેશ જગતમાં વર્તે, ત્યારે તે સંતને અવતારી પુરુષ કહે છે; પણ વૈરાગ્યને લીધે ઉપદેશ ન કરે, ત્યારે સનકાદિક અવસ્થા કહેવાય છે. સંત જનોની અવસ્થામાં એવા ઘણા ભેદ છે. ઉપરનાં ત્રણ લક્ષણ જોવામાં હોય તે પુરેપુરો સંત છે.

[૮] શરીરમાં આશ્ચર્ય.

શરીર વિષે પરમેશ્વરે અનંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યા છે, પરંતુ તે સર્વથી મનુષ્ય અચેત છે. આંખના સાત પડકા

શા નિમિત્ત માટે બનાવ્યા છે ? મૂળ ચક્ર વગેરે બનાવવાનું શું પ્રયોજન છે ? એ મનુષ્ય બાણતો નથી. જેટલા પદાર્થ બ્રહ્માંડમાં છે, તે સર્વના અંશ પિંડ વિષે છે. જેમકે, અસ્થિ પર્વત સમાન છે, રોમાવલી વનસ્પતિને સ્થાને છે, શીષ આકાશ છે, ઈંદ્રિયો તારાગણ છે, ઇત્યાદિ. સર્વ જીવના સ્વભાવ પણ પિંડ વિષે જોવામાં આવે છે. બ્રહ્માંડનો વ્યવહાર પણ શરીર વિષે જોવામાં આવે છે. જેમ કે, જઠરાગ્નિ રસોધ્યા સમાન છે, આહારનો રસ લઈ મળ જીદા કરનાર ગાંધી સમાન છે, રૂધીરનું દુધ કરનાર રસાયન શાસ્ત્રી સમાન છે, મળ જેથી બહાર નીકળે છે તે આડુવાળા સમાન છે, વાત, પિત્ત, કફનું જોર થઈ શરીરમાં દુઃખ થાય છે, તે ચોરની ઉપાધીના દુઃખ સમાન છે, ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય કે શરીરમાં અનેક સ્વભાવ અને અંગ છે, અને તે સર્વ તારો હુકમ ઉઠાવવા તૈયાર છે. આ સર્વ સામગ્રી તને જોણું આપી છે, તેનો તું ઉપકાર પણ બાણતો નથી. વીર્યના ખુંદમાંથી શરીર ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેના સામર્થ્યને બાણવું જોઈએ. પરમેશ્વરની સર્વજ્ઞતા આ જગત વિષે ભરપૂર છે, જગતનાં અનેક આશ્ચર્ય તે જેની વિદ્યા છે, તેનું મહાત્મ બાણવું જોઈએ. વળી એ પરમ દયાળુ છે. એણે જીવોપર કફળા કરી તેમને હૃદયથી માંડીને હાથ, પગ, નેત્ર વગેરે સુંદર અંગ આપ્યાં છે. મચ્છરથી તે મનુષ્ય સુધી સર્વ

જીવ પર એની કૃપા સમાન છે. આપણે જેમ કવીશ્વરની કવિતા ઉપરથી તેની બુદ્ધિ ઓળખીએ છીએ, તેમ પરમાત્માની કારીગરી તેને ઓળખવાની કુચી છે.

[૯] જીવની પરાધીનતા.

હૃદયરૂપી રત્ન પરમેશ્વરે આપ્યું છે, તેથી જો મનુષ્ય અચેત રહે, અને તેને વ્યર્થ ગુમાવે તો પરમ હાનિ છે; પણ જો પુરૂષાર્થ કરે, માયાની જાંજળથી વિરક્ત થાય, અને ચિત્તરૂપી રત્નને પૂર્ણતાએ પહોંચાડે, તો શોક રહિત આનંદ પામે, અવિનાશી સત્ય સ્વરૂપને દેખે, પરાધીનતાથી રહિત થઈ સામર્થ્યને પામે, અને અવિદ્યાથી રહિત થઈ જ્ઞાનને પામે. આજ લગવતનું નિર્મળ સ્વરૂપ છે, કે જેને વિષે સૂક્ષ્મ દેશમાં જીવ ક્ષીન થાય છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય આ પરમ પદને ન પામે, ત્યાં સુધી ભૂખ, તરસ, શીત, ઉષ્ણ, રોગ, શોક, દુઃખ, મોહ, ક્રોધ, તૃષ્ણા આદિ સર્વ સ્વભાવને આધીન રહે છે. જે ભોગ પ્રીય લાગે છે, તેજ રોગના કારણ થાય છે; એક માખીથી પણ પોતાને બચાવી શકતો નથી; એક પૈસો ખોવાય તો શોક અને દુઃખ પામે છે. ભૂખને સમય ફાંફળો થઈ જાય છે. વળી એની સુંદરતાનો વિચાર કરે તો જો શરીર એવું મક્કીન છે કે મળમૂત્રના ભવન ઉપર

આમડી લપેટી છે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે:—એક મહા પુરૂષ માર્ગ વિષે આલ્યા જતા હતા. માર્ગમાં ચાંડાળ વિષ્ટા નાંખતા હતા, તેની દુર્ગંધથી લોક નાસિકા દાખવા લાગ્યા, ત્યારે મહા પુરૂષે કહ્યું કે હું તમને કંઈ સંભળાવું છું તે પર લક્ષ આપો. આ વિષ્ટા મને કહે છે કે “ગંધ કાલે હું બળ્લરમાં અન્ન રૂપે હતી. સર્વ લોકો મને પૈસા ખરચી લઈ ગયા, પણ એક રાત હું તેમના સંગમાં રહી તેથી આવી મલિનતા મને પ્રાપ્ત થઈ” તો વિચાર કરો કે તમારે ભાગવું જોઈએ કે એણે! આવી રીતે શરીર મલિન છે. બે દિવસ નાહીએ નહિ તો દુર્ગંધ મારે છે. વળી એ પરાધીન છે, પણ પારસ હાથ લાગે તો નિર્ભગતા અને બળને પામે છે આવી રીતે પોતાને ઓળખવો એ ભગવત દર્શનની કુંચી છે.

પ્રકરણ ૨.

[૧] પોતાને જોવાની રીત.

સર્વ લોક પોતાને જુએ છે, પણ ભગવત દર્શન નથી પામતા તેનું કારણ એ છે કે જે વિધિ પ્રમાણે પોતાને જોવાનું સંત કહે છે, તે વિધિ પ્રમાણે જોતા નથી; હૃદય રૂપી હર્ષણુ વિષે બુદ્ધિની દૃષ્ટિથી જુએ તો ભગવત દર્શન થાય; પ્રથમ જેવી રીતે પોતાના શરીર વિષે જીવની આજ્ઞા વર્તે છે તેનો વિચાર કરે, પોતાના શરીર, આત્મીમાં એ

મહીન જળનું ટીપું હતું; તેમાં બુદ્ધિ, શ્રવણ, નેત્ર વગેરે કંઈ ન હતું; પછી સર્વ આશ્ચર્યકારક કારીગરી ઉત્પન્ન થઈ; વળી એમ પણ જાણવું જોઈએ કે સર્વ બુદ્ધિમાન પુરુષ એકત્ર થઈ એમાનું કંઈપણ બનાવવા ધારે તો તે અશક્ય છે. મોઢામાં કરડવાના દાંત જુદા, ચાવવાના જુદા વળી અંદરથી અમી ઝર્યા કરે જેથી ખાવાનો પદાર્થ બરાબર ચવાઈ અમી સાથે મિશ્રીત થઈ સુખેથી ગળી જવાય. હાથમાં ચાર આંગળી કરતાં અંગુઠો નહોતો છતાં સર્વ આંગળીથી વધુ આવશ્યક વગેરે કારીગરીનો વિચાર કરી ભગવતની આશ્ચર્યકારક શક્તિનો વિચાર કરે. પૃથ્વીમાંથી અન્નાદીક રસની ઉત્પત્તિ, મેઘ, વાયુ, સૂર્ય વગેરેનો તેમાં સંબંધ, પૃથ્વીમાંથી અનેક ધાતુ વગેરેની ઉત્પત્તિ વગેરેનો વિચાર કરી ભગવતની પરમ દયાને જાણી તેનો નિશ્ચય કરી તેનો વારંવાર વિચાર કરે.

[૨] ભગવાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ.

શુદ્ધતાનો અર્થ એ છે કે ભગવાનનું સ્વરૂપ સંકલ્પ વિષે આવતું નથી, અને દેશ તથા કાળથી નિર્લેપ છે. ભગવાન સિવાયનું કોઈ સ્થાન નથી, છતાં એમ નહિ કહેવાય કે અમુક સ્થાનમાં ભગવાન રહે છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે છે, તે રંગ રૂપથી રહિત છે, મર્યાદાથી રહિત છે, અને અખંડ છે, જે સ્વરૂપ રૂપ અને મર્યાદાથી રહિત છે, તેનું

સ્વરૂપ સંકલ્પમાં આવી શકતું નથી. કોઈ વસ્તુ કેવી છે, કેવડી છે, નાની છે કે મોટી છે (એ એની મર્યાદા) વગેરે લક્ષણો નેત્રે જોવાથી તે વસ્તુ સંકલ્પમાં આવે છે, પણ ચૈતન્ય આ સર્વ માયિક ગુણોથી રહિત છે, તેથી તેમાં સંકલ્પનો માર્ગ નથી. કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે એ કે'વા છે ? તો તે પ્રશ્ન વ્યર્થ છે. કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે જેને રૂપ રંગ નથી તેનું સત્ય સ્વરૂપ કેમ જણાય ? તેનો ઉત્તર એ છે કે પોતે નિર્લેપ છે, તો લગવાન તેથી વિશેષ નિર્લેપ હોયજ. મનુષ્ય પોતાના શરીરનો વિચાર કરે તો હજારો પદાર્થ રૂપ રંગ વગરના છે, જેને પોતે ઓળખે છે. કોષ, પ્રેમ, પીડા, સુખ, દુઃખ વગેરે સર્વ અરૂપ છે. રાગ, સુગંધ ને સ્વાદનો અનુભવ લે છે, પણ તેનો આકાર જોવા અસમર્થ છે; એનું કારણ એ છે કે જે પદાર્થ નેત્રે જોયો હોય, તેની મૂર્તિ સંકલ્પ વિષે દઢ થાય છે. પછી સંકલ્પ નેત્રોએ જોએલા પદાર્થને શોધે છે, પણ શ્રવણો વિષે જે શબ્દો છે, તેને નેત્રો જોઈ શકતાં નથી, તેથી જેમ શબ્દનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિથી વિલક્ષણ છે, તેમજ રૂપરંગનું દેખવું શ્રવણથી વિલક્ષણ છે. એવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ જે પદાર્થનું જ્ઞાન બુદ્ધિથીજ થાય છે, તેને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર કહે છે. એમાં કોઈ ઇન્દ્રિય ગમ્ય નથી, અને રૂપ, રંગ વગેરે

ઈંદ્રિયોના વિષય છે. આ ભેદનો વિસ્તાર અન્ય અંશોમાં છે, તેમાંથી પુરૂષાર્થ કરી સમજવો જોઈએ.

(જીવની)

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય પોતાની અરૂપતા અને નિરાકારતા ઉપરથી ભગવાનની અરૂપતા અને નિરાકારપણું જાણી શકે; અને એમ જાણે કે રૂપરંગથી રહિત જે જીવ, તે આ રૂપરંગવાળા દેહમાં રાજ છે, અને શરીર એનો દેશ છે, તેમજ સ્થૂળ આકારવાળા આ જગતનો દૃષ્ટા જે ઈશ્વર, તે નિરાકાર છે, અને સર્વ જગત તેની આજ્ઞામાં વર્તે છે. જીવ, હાથ, પગ, શીષ વગેરે કોઈ એક સ્થાનમાં રહે છે, એમ કહેવાશે નહિ; કારણ કે જીવ અખંડ છે, અને અંગ ખંડિત થાય એવાં છે. તેથી અખંડ પદાર્થ ખંડિત વસ્તુમાં સ્થિત છે, એમ ન કહેવાય. હાથ કપાય પણ જીવ કપાતો નથી, તેથી હાથમાં જીવ સ્થિત ન કહેવાય. જેમ સર્વ અંગ જીવની આજ્ઞામાં છે, તેમજ ભગવંતને આધીન સર્વ જગત છે; છતાં ભગવંત પૃથ્વી, આકાશ કે પાતાળમાં કોઈ એક સ્થાનમાં છે, એમ કહેવાય નહિ. જેમ જીવ નિર્લેપ છે, તેમજ ભગવાન પણ છે.

[૩] ભગવત્ સર્વશક્તિમાન.

ભગવાન સર્વ દેવોને કેવી રીતે પોતાની આજ્ઞામાં રાખે છે? સર્વ જગતની ક્રિયા કેવી રીતે ચલાવશે? તારા

મંડળ કેવી રીતે કરતાં રાખે છે ? સર્વ જીવનાં કાર્ય કેવી રીતે દેવતાને આધીન રાખ્યાં છે ? અને સર્વ જીવોનું કેવી રીતે પ્રતિપાલન કરે છે ? વગેરેનું વર્ણન કરવું એ વિસ્તારનું કામ છે, પણ એ જાણવાની કુચી પોતામાં થતી ક્રિયાઓનું જ્ઞાન છે. પોતામાં કોઈ એક ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે, તે સમજવું જોઈએ. ચિત્તમાં ભગવાનનું નામ લખવાની ઈચ્છા થાય, ત્યારે તે સંકલ્પ પ્રથમ હૃદય વિષે સ્પુરે છે, પછી શીષ વિષે જઈ પહોંચે છે ત્યારે તે નામની મૂર્તિ સંકલ્પમાં દૃઢ થાય છે, પછી તેની પ્રેરણા પીઠમાં પ્રસરે છે, અને ત્યાંથી આંગળીઓમાં પહોંચે છે, ત્યારે આંગળીઓ હાલે છે, એટલે નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયોના સંબંધથી કાગળપર અક્ષર પ્રગટ થાય છે, અને નામની મૂર્તિ બને છે. તેવીજ રીતે ભગવાનની ઈચ્છા, એ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. ભગવાનની ઈચ્છા ઈશ્વરને પહોંચે છે, પછી દેવતાઓને પહોંચે છે. અને પછી મહત્તત્ત્વમાં પહોંચે છે. દેવતાની સત્તાથી તારામંડળ ફરે છે, નક્ષત્રોથી પાંચભૂતોના સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રગટ થાય છે, અને પછી નાના પ્રકારનાં શરીર મૂર્તિમાન થાય છે. જેમ રાજ્યના ભેદ રાજાજા જાણે, તેમ ભગવતે તને રાજ્ય આપ્યું, કે જેથી તું શરીરરૂપી દેશમાં રાજ્ય કરી ભગવતના રાજ્યને ઓળખે, માટે તું ભગવતનો ઉપકાર માન કે પોતાના

જેવું રાજ્ય તને આપ્યું, હૃદયસ્થાનને તારૂં વૈકુંઠ બનાવ્યું, શીષને દેવલોક બનાવ્યું, ચિત્તને મહાત્ત્વ બનાવ્યું, સર્વ ઈંદ્રિયોને દેવતારૂપે સ્થિત કીધી, અને શીષને આકાશની માફક ઈંદ્રિયોનું સ્થાન બનાવ્યું. પ્રભુ કહે છે કે “તું પોતાના રાજ્યથી એક પગ પાણ અચેત રહીશ નહિ, જો અચેત રહીશ તો મને ઓળખી શકીશ નહિ.” આ વર્ણન સૂચક માત્ર લખ્યું છે, બાકી તેનો વિસ્તાર ઘણો છે.

[૪] ભગવત મહાત્મ્ય.

૧. ભગવત નિર્લેપ અને શુદ્ધ છે. ૨. સર્વ જગતના તે ઈશ્વર છે. ૩. એના જેવું બીજું કોઈ નથી. ૪. તે સર્વ શક્તિમાન અને સર્વથી પર છે. આચાર વચનનો વિચાર કરી ભગવાનનું મહાત્મ્ય જાણે. ભગવાનનું મહાત્મ્ય જાણવાથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રદ્ધાથી પ્રીતિ ઉપજે છે. જેટલી પ્રીતિ તેટલો દર્શનમાં આનંદ થાય છે. જ્યાં સુધી ભગવાનનું જ્ઞાન અને ભજન અધિક ન થાય ત્યાંસુધી પ્રીતિ દૃઢ થતી નથી. જેમાં પ્રીતિ અધિક, તેનું સ્મરણ પણ અધિક, અને જેનું સ્મરણ કરે તેમાં પ્રીતિ પણ દૃઢ થાય છે, એક દાઉદ નામના સંતને આકાશવાણી થઈ કે “દાઉદ ! તારા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરનાર હું છું. તારૂં પ્રયોજન મારી સાથેજ છે, તેથી એક ક્ષણ પણ મારા

લજનથી અચેત ન રહે. ” પણ મનુષ્યના હૃદયમાં લજન દૃઢ થવાને પ્રથમ તેણે સત્કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. સત્કર્મોમાં અવકાશ મળવાને સર્વ લોગવાસનાનો ત્યાગ થવો જોઈએ. પાપકર્મોનો ત્યાગ, એ હૃદયની સુખિતનું કારણ છે, અને સત્કર્મોથી લજન દૃઢ થાય છે. આ બેઉ લગવાનમાં પ્રીતિ કરાવે છે. શરીરધારી જીવ સર્વ લોગોથી રહિત થઈ શકતો નથી. ખાન, પાન, વસ્ત્ર આદિકની શરીરના કાર્ય નિમિત્તે જરૂર છેજ, તેથી વિચારની મર્યાદામાં સ્થિત થઈ આવશ્યક કર્મો અને લોગવાસનાને લિન કરવાં જોઈએ. વિચારની મર્યાદા બે પ્રકારે થાય છે. એક પોતાની ખુશ્મિ અને અનુલવની દ્રષ્ટિ સાથે વિચારની મર્યાદા અંગિકાર કરે, અથવા કોઈ મહાપુરૂષની સંગતિ કરી વિચારની મર્યાદામાં વર્તે; પણ ખુદ્ધિ અને અનુલવથી મર્યાદામાં રહેવું કઠણ છે. લોગવાસના એટલી પ્રબળ છે કે ખુદ્ધિને અંધ કરી યથાર્થ માર્ગથી દૂર કરે છે, અને પોતાના મનોરથ અનુસાર લોગોને પુણ્યરૂપ દર્શાવી આપે છે; તેથી આવશ્યક એ છે કે પોતાનું શરીર કોઈ મહા પુરૂષને અર્પણ કરે, અથવા કોઈ જ્ઞાનવાન સંતની આજ્ઞામાં વર્તે. સેવક થવું એનો અર્થ એજ છે કે આજ્ઞા ભંગ ન કરવી. વાસનાને આધીન થઈ જે વિચારની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતાપર અન્યાય કરે છે.

[૧] મનુષ્ય જન્મનું પ્રયોજન.

સંસાર એ ધર્મના માર્ગની મજલ છે. જે જીજ્ઞાસુ માર્ગમાં ગમન કરે છે, તેને આ સંસાર મહા વનના કિનારે પર કોઈ મોટા શહેર કે બજાર સમાન છે; જ્યાંથી પંથ પોતાનું ભાથું લઈ શકે છે. પરલોક માટેનું ભાથું તૈયાર કરવાનું સાધન આ સંસાર છે. મૃત્યુ પછી જીવની અવસ્થા છે, તેજ પરલોક. ઉત્પત્તિ વિષે મનુષ્યની અવસ્થા સામાન્ય અથવા નીચ છે, છતાં તે પૂર્ણપદનો અધિકાર છે. દેવના જેવો નિર્માળ સ્વભાવ કરે, અને હૃદય વિષે સ્થિત કરે, તો ભગવતનાં દર્શનનો અધિકારી થાય.

[૨] શરીર અને હૃદયની રક્ષા.

સંસારમાં જીવને બે કાર્ય અવશ્ય કરવાનાં છે. એ પોતાના હૃદયને અશુભ સ્વભાવથી બચાવી હૃદયના આહાર પ્રાપ્ત કરવો. બીજું એ છે કે શરીરની રક્ષા કરવી. હૃદયનો આહાર, ભગવતની પ્રીતિ છે, અને શરીરની રક્ષા તે હૃદયની રક્ષા માટે છે. તીર્થયાત્રામાં યાત્રાળુ અને જો વગેરે વાહનોનો જે સંબંધ છે, તેવોજ સંબંધ શરીર અને હૃદયનો છે. વાહન યાત્રાળુ માટે છે, નહિ કે યાત્રા વાહન માટે છે; છતાં વાહનની રક્ષા કરવી આવશ્યક છે. ઊંટને ધાસચારો, પાણી વગેરે આપવું જોઈએ, તીર્થયાત્રા

સિદ્ધ થયાં પછી વાહનની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી એટલીજ જરૂર કે ઊંટની ખબર કાર્ય પૂરતી લેવી, પણ જે સારો દિવસ તેમાં વ્યતિત થાય, તો યાત્રાગુનો સંઘાત દૂર રહી જાય છે, અને તીર્થે પહોંચતો નથી. તેમજ જે સર્વ આયુષ્ય આહારની પ્રાપ્તિમાં અને શરીરની રક્ષામાં ખર્ચી નાંખે, તો પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. શરીરની રક્ષા માટે ત્રણ પદાર્થની જરૂર છે. આહાર, વસ્ત્ર અને શીતોષ્ણથી બચવા માટે સ્થાન. માયાના સર્વ પદાર્થનાં મૂળ એ ત્રણ છે. ભોગોની અભિલાષા એટલા માટે છે કે તે આહાર, વસ્ત્ર અને સ્થાનની ઇચ્છા કરે, અને તે પ્રાપ્ત કરી શરીરરૂપી વાહનની રક્ષા કરે; પણ એ અભિલાષા એવી પ્રબળ છે કે તે મર્યાદામાં રહેતી નથી, અને તેથીજ ભગવતે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી કે જે અભિલાષાને મર્યાદામાં રાખે, અને સંત જનોની રસના મારફતે ધર્મશાસ્ત્રનાં વચન ઉત્પન્ન કર્યાં, કે જે સાંભળવાથી બુદ્ધિમાં વિચાર અને વિવેક પ્રગટ થાય, પણ ભોગોની અભિલાષા બાળક અવસ્થામાંજ પ્રબળ થાય છે; કારણ કે શરીરનું પાલન ખાનપાનાદિકથી થાય છે, અને બુદ્ધિનો વિકાસ પછીથી થાય છે. તેથી ભોગો પ્રથમથીજ હૃદયસ્થાનને ઘેરી લે છે, અને તેથી બુદ્ધિની આજ્ઞા માન્ય થતી નથી, તેમજ આહારાદિકનું પ્રયોજન પણ જાણતો નથી, તેથી પોતે આ

જગતમાં શા નિમિત્ત માટે જન્મ્યો છે, તે પણ ભૂલી જાય છે.

[૩] સંસાર.

સ્થૂળ સંસારની પ્રીતિ એ હૃદયનું બંધન છે. સંસારનાં કાર્ય એ શરીરનું બંધન છે. માયાની પ્રીતિથી ચિત્તમાં એવા ધુરા સ્વભાવ ઉપજે છે, કે તે સર્વ બુદ્ધિનો નાશ કરવામાં કારણભૂત થાય છે. જેમ કે તૃષ્ણા, કૃપણતા, ઇર્ષ્યા, વૈરભાવ આદિક ધુરા સ્વભાવ નિઃસંદેહ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. માયાના કાર્યમાં હૃદય પણ એવું આસક્ત થઈ જાય છે, કે પોતાને અને પરલોકને વિસરી જાય છે. માયિક પદાર્થનાં મૂળ આહાર, વસ્ત્ર અને સ્થાન છે. એ ત્રણ વ્યવહાર જીવને અવશ્ય જોઈએ. જેટલો વ્યવહાર છે, તે એ ત્રણની શાખા છે. વળકર, ધોખી અને દરજી એ વસ્ત્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તેમને માટે લાકડાં, લોખંડ વગેરે પદાર્થો આવશ્યક છે. એવી રીતે વ્યવહાર પસરે છે, અને જ્યારે તે એકત્ર થાય ત્યારે સર્વ એકમેકની સહાયતા કરે છે; જેમકે દરજીને લુહારનું અને લુહારને દરજીનું કામ પડે છે. તેમજ લેવાદેવામાંથી વિગ્રહ પણ થાય છે, તૃષ્ણાને લીધે એકમેકનાં મન દુઃખાય છે, અને તેમાંથી દ્વેષ થાય છે. દ્વેષમાંથી લડાઈ થાય છે, તેથી લડાઈનું કાર્ય કરવાને રાત્રની, અને લડાઈ ન થાય તેવી સમજ પાડવાને

ધર્મની અપેક્ષા રહે છે. સંસાર નામજ ‘સંસરવા’ ઉપરથી પડયું છે. શરીરના રક્ષણ માટે મૂળ ત્રણ પદાર્થ, અને તેમાંથી સંસરતો-પસરતો વ્યવહાર, તેનું નામ સંસાર. શરીરનું રક્ષણ જીવ માટે આવશ્યક છે; કારણ કે જીવને સંસારમાં રટણ કરવા શરીર ઘોડા સમાન છે, અને શરીર દ્વારા સર્વ પુરૂષાર્થની સિદ્ધી છે, અને જીવનું (પોતાનું) ઉત્પન્ન થવું તે લગવતના જ્ઞાન માટે છે; પણ જેમ યાત્રાળુ ઊંટની સેવામાં આસક્ત થઈ યાત્રાને ભૂલી જાય છે, તેમ મનુષ્ય માયામાં નિમગ્ન થઈ પરમાર્થ ભૂલી જાય છે, તેથી પોતાનો જન્મ શા માટે છે, અને શરીર રક્ષણનું શું પ્રયોજન છે તે એક પણ પણ વિસ્મરણ થવા ન દેવું.

[૪] માયાનો છળ.

માયા સર્વદા તને સ્થિર દેખાય છે, અને તને એમ લાગે છે કે સદા તારી પાસે રહેશે, પણ ખરેખર તે પ્રતિ ક્ષણે તારાથી દૂર જાય છે. જેમ વૃક્ષની છાયા સ્થિર દેખાય છે, પણ ખારીકાઈથી જુએ તો એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી, તેમજ આયુષ્ય પળે પળે ઘટે છે, પણ તને સ્થિર લાગે છે. આયુષ્ય માયારૂપ છે, માયાથી દૂર રહેવું તને અપ્રોય છે, પણ માયા તને દર પળે છોડતી જાય છે. તારા હૃદયમાં તેની પ્રીતિ પ્રતીતિ એવી છે, કે તે જાણે

તને એવી પ્રીયતમ છે, કે તને કદી છોડશે નહિ, પણ માયા અચાનક તને છોડી તારા શત્રુ પાસે જતી રહે છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પર પુરુષપર અધિક પ્રીતિ દેખાડી પોતાને ઘેર લાવી પછી નિર્દય થઈ તેનો ઘાત કરે છે, તેમ માયાનું સમજવું. મહાત્મા ઇસાએ સ્વપ્ન વિષે માયાને સ્ત્રીના રૂપમાં જોઈ. પછી તેને પ્રશ્ન્યું કે તે કેટલા ભત્રીયાર કીધા છે? ત્યારે તે બોલી કે અગણિત. ફરી પ્રશ્ન્યું કે તે સર્વ મરી ગયા કે તારા ત્યાગ કરી ગયા? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે તે સર્વને મેં મારી નાંખ્યા છે. મહાત્મા ઇસા કહેવા લાગ્યા કે લોકોની મૂર્ખતાપર આશ્ચર્ય છે કે તેઓ જુએ છે કે જે તારી પ્રીતિ કરે છે, તે દુઃખી થઈ નાશ પામે છે, છતાં તારાપર આસક્ત થાય છે, અને તારાથી ડરતા નથી.

જેમ મહા કુરૂપવાન સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરી પોતાનું મુખ ઘુમટામાં રાખી હાવભાવ કરી લોકોને ફસાવે, પણ તે સ્ત્રીના રૂપથી જે મોહમાં લપટાયા છે તે જ્યારે તેનું રૂપ જુએ છે ત્યારે તેમને પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થાય છે; તેમ માયા ઉપરથી સુંદર દેખાય છે. પણ માયાના આદિ અંતનો વિચાર કરતાં જણાશે કે માયા આદિમાં ન હોતી, અને અંતમાં પણ રહેશે નહિ. માત્ર મધ્ય કાળમાં એની સ્થિતિ છે. જેમ પરદેશીને માર્ગમાં

અલ્પકાળ સ્થિતિ હોય છે, તેમજ સંસારની આદિમાં પારણું છે, અંતમાં સ્મશાન છે, અને મધ્યમાં મજલ છે. સો વર્ષની મજલમાં મહિના યોજન છે, દિવસ ગાઉ છે, અને શ્વાસોશ્વાસ પૈંડા છે. સર્વ જીવ મૃત્યુના માર્ગ વિષે સર્વદા આલ્યા જાય છે, પણ મનુષ્ય પોતાને સ્થિર માને છે, અને અનેક વર્ષોની આશા કરી કાર્યની ચિંતા કરે છે.

જેમ કોઈ મનુષ્ય સ્વાદિષ્ટ પદાર્થનો યથેચ્છ આહાર કરવાથી ઉદરપીડા, વમન કે અતિસારને લીધે મૂર્છિત થાય, ત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તેમજ સંસારમાં માયાના ભોગ જેટલા અધિક ભોગવે છે, તેટલોજ પરલોક માર્ગમાં દુઃખી અને લજ્જિત થાય છે. જેમ મનુષ્ય પાસે અધિક પૈસા અને અધિક સંપત્તિ, તેટલું મૃત્યુ સમયે અધિક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.

માયાનું કાર્ય જોતાં સ્વલ્પ અને શીઘ્ર થઈ જાય એવું લાગે છે, પણ તે કાર્યની આશા અને તૃષ્ણા વધતી રહે છે, અને એકમાંથી અનેક સહસ્ર મનોરથ ઉપજે છે; પરંતુ તે કદી પણ સંપૂર્ણ થતા નથી. મહાત્મા ઇસા કહે છે કે “મનુષ્ય માયાની તૃષ્ણાથી અતૃપ્ત રહે છે.” જેમ કોઈ તૃષાવંત પુરૂષ ખાઈ જળ પીવાથી વધુ તૃષાવંત થાય છે, અથવા જળ વિષે પ્રવેશ કરનાર કોઈ પ્રકારે સુકો રહેતો નથી, તેમ માયાના વ્યવહારમાં નિર્લેપ રહેવું અતિ કઠણ છે.

કોઈ પ્રવાસી કોઈને ઘેર મુકામ કરે, ત્યાં તેની સેવા થાય, અને પવિત્ર સ્થાન તથા ઉત્તમ પાત્રોમાં ભોજન વગેરે મળે, તેમાં જે બુદ્ધિમાન પ્રવાસી હોમ તે ભોજનનો અંગિકાર કરી વાસણ પાછાં આપે છે; પણ જે મૂર્ખ હોય તે, મને વાસણો પણ આપી દીધાં છે, એમ માની વાસણો લઈ જવા માંડે છે, પણ તે ન્યારે પાછા આપવા પડે છે, ત્યારે દુઃખી થાય છે; તેમજ સંસાર પણ પ્રવાસીનું સ્થાન છે. સંસારમાં જેને સુખ પોતાને પરમેશ્વરે આપ્યું છે તે પ્રવાસીને અવપકાળ ઉપયોગ કરવા વાસણ આપ્યા તેની ખરાબર છે, અને મૃત્યુ સમયે સાથે લઈ જવાશે નહીં તેથી સંસારના કોઈ પદાર્થમાં બંધ ન થવું જોઈએ.

એક વહાણમાં બેસીને કેટલાક મુસાફર જતા હતા, તેટલામાં એક ટાપુ આવ્યો. ત્યાં બધા નિત્યકર્મ માટે બિતર્યા. વહાણવટીએ કહ્યું કે બધા આપ આપની ક્રિયાથી પરવારી શીઘ્ર પાછા ફરજો. તેમાં જે બુદ્ધિમાન હતા, તે શીઘ્ર પાછા ફરી ઉત્તમ સ્થાન શોધીને બેઠા; કેટલાક ત્યાંનાં ફળપ્રલાહિક ચમત્કારિક વસ્તુઓ જોતા જોતા જરા મોડા આવ્યા, તેમને સંકુચિત જગ્યા મળી; ખીજા કેટલાક ત્યાંની ચમત્કારિક વસ્તુઓનાં પોટલાં બાંધી આવ્યા, તેમને પોટલાં પોતાના અંગ ઉપર રાખવાં પડ્યાં, અને પછી તેમાંથી દુર્ગંધ છુટતાં તેને નાંખી દેવાનું સ્થાન શોધવા લાગ્યા,

વગેરે આપદાથી દુઃખી થયા; અને બીજા કેટલાક જોવામાં
વેસ્ત્રમય પામી એટલે દૂર ટાપુપર નીકળી ગયા, કે
વહાણુવટીનો પોકાર પણ સાંભળી શક્યા નહિ, અને વહાણુ
કેપડી જવાથી ત્યાં ભૂખ્યા તરસ્યા મરણ પામ્યા. આ પ્રમાણે
સંસારમાં વૈરાગ્યવાન પુરૂષો, જે પ્રથમ આવ્યા તેના
જેવા છે, રાજગ્રી પુરૂષો, જે મોડા આવ્યા અથવા વસ્તુઓ
ઝાઝને આવ્યા તેમના જેવા છે, અને તામગ્રી પુરૂષો, જે
ઠાપુપર રહી ગયા તેના જેવા છે. વૈરાગ્યવાન આલોક અને
પરલોકમાં ઉત્તમ સુખ ભોગવે છે; રાજગ્રી સુખ અને
દુઃખ બેઉના આધકારી થાય છે, અને તામગ્રી કેવળ દુઃખજ
અનુભવે છે.

[૫] આભાસીક પદાર્થ.

સંસારમાં બધા પદાર્થ માયીક અને નિંદ્ય નથી.
બ્રહ્મવિદ્યા અને શુભકર્મ માયાથી રહિત અને પરલોક પ્રાપ્ત
કસવનાર છે. તેથી સ્તુત્ય છે. બ્રહ્મવિદ્યામાં બે પ્રકારના ગુણ
છે. પ્રથમ તેના યોગે પાપના ત્યાગથી હૃદયરૂપી રત્નની
વિવ્રતા અને શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને બીજું લગવત
મજન તથા ચિત્તની એકાગ્રતાથી રહસ્ય જણાય છે, અને
ખાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શુભ ગુણો સત્ય સ્વરૂપ છે, સર્વ
પ્રાર્થથી શ્રેષ્ઠ છે, અને માયાથી રહિત છે, તેથી એ રસ
નેંદ્ય નથી; પણ જે રસ શીઘ્ર પરિણામને પામે છે તે

નિંદ્ર છે છતાં જે સ્વાદેથી શરીર કેવળ પુષ્ટ થાય છે, તેજ નિંદ્ર છે, કેમકે તેથી પ્રમાદ અને સંસારની પ્રીતિ વધે છે. પણ શરીરના રક્ષણ માટે જે પદાર્થની જરૂર છે, તે નિંદ્ર નથી; કારણ કે વિદ્યા અને શુભ કાર્ય શરીર શિવાય સિદ્ધ થાય નહીં. જે પુરૂષ શરીર રક્ષણ પુરતાજ મુખનો સંતોષથી અંગિકાર કરે, પણ મનોરથ એવો રાખે કે અચિંત્ય થઈ લગવત લગ્ન કરવું, તો તે પુરૂષને માયાથી રહિત જાણવો. માયાના જે પદાર્થથી લગવત પ્રાપ્તિ થાય તે પદાર્થ નિંદ્ર નથી.

[૧] મૃત્યુ.

મનુષ્ય વિષે બે પ્રકારનું ચૈતન્ય છે. એક પ્રાણ છે, જેથી હૃદયસ્થાન અને પ્રાણવાયુના સંયોગે શરીર અને ઇન્દ્રિયોમાં ચેતના રહે છે. આ પ્રાણચેતના પશુ અને મનુષ્યો વિષે સમાન છે. બીજું ચૈતન્ય બુદ્ધિ છે, અને મનુષ્યજ માત્ર તેનો અધિકારી છે. જેમ દીપકના પ્રકાશથી મંદીરના સર્વ પદાર્થ દેખાય છે, તેમજ હૃદયસ્થાન એ દીપક સમાન છે, પ્રાણવાયુ એ વાટ છે, અને આહાર તેલ છે. તેલ વિના દીપક બુઝાઈ જાય છે, તેમજ શરીરનો પ્રાણરૂપી દીપક પણ આહાર વિના બુઝાઈ જાય છે. જેમ અધિક તેલથી વાટ તેલને ખેંચી શકતી નથી તેથી દીપક

પણ શૂન્ય થાય છે, તેમજ શરીર વૃદ્ધ થતાં આહારને ખેંચી શકતું નથી અને જેમ અકસ્માતથી દીપક બુઝાઈ જાય છે, તેમજ શાસ્ત્રાદિક વિદ્યથી શરીરનો નાશ થાય છે.

જેમ દર્પણ નિર્મળ હોય ત્યારે સર્વ પદાર્થ મૂર્તિમાન થાય છે, પણ જ્યારે મલિન હોય છે ત્યારે કોઈ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી; તેમજ પ્રાણોની સમાન વૃત્તિ વિપર્યય થાય છે, ત્યારે હૃદય શૂન્ય થાય છે, અને ઈન્દ્રિયાદિક વ્યવહાર થતો નથી. શરીર જ્યારે પ્રાણવાયુના પ્રકાશથી રહિત થાય છે, ત્યારે મૃત્યુ પામે છે. આ પ્રાણવાયુ સૂક્ષ્મ શરીર છે, અર્થાત્ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ અંશથી રચાયું છે, અને ચૈતન્યરૂપ જીવ છે, તે પ્રાણ ચેતનાથી ભિન્ન છે, અખંડ છે, અને લગવતને જાણવાનું સ્થાન છે.

દીપકનું દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે ઘટાવવું:—સ્થૂળ શરીર દીપક, હૃદય સ્થાન વાટ, પ્રાણ અગ્નિ, અને ચૈતન્યરૂપી પ્રકાશ સમજવો. દીપકનો પ્રકાશ દીપકથી સૂક્ષ્મ છે તેમજ પ્રાણશક્તિથી ચૈતન્ય સૂક્ષ્મ છે.

[૨] જીવ.

કોઈ પુરૂષના હાથપગ સુકાઈ જાય છે, કે અર્ધાંગ વાયુ થાય છે, ત્યારે તેની ચૈતન્યતામાં કંઈ ફરક પડતો

નથી; કારણ કે ચૈતન્યરૂપ જીવને હાથ, પગ નથી. હા
 પગ તો એનાં સસ્ર છે, અને જીવ તેનો પ્રેરક છે. જે
 રીતે હાથ, પગ તું નથી, તેમજ પેટ, પીઠ, માથું આદિ
 પણ તું નથી. તારું સ્વરૂપ એ સ્વરૂપ એ સર્વથી ભિન્ન
 તેથી સાબિત થાય છે કે શરીર શૂન્ય થાય તોપણ ચૈત
 ન્યતા પોતે પોતામાં સ્થિર રહે છે. હાથ પોતાની ક્રિયા કર
 શકતા નથી, ત્યારે તેને મૃત કહે છે. ક્રિયા બળથી થાય છે
 અને પ્રાણચેતનના પ્રકાશરૂપ બળ નાડીયોના માર્ગે સર્વ અંગોમાં
 પ્રસરે છે. કોઈ નાડીનો માર્ગ રોકાઈ જાય, ત્યારે તે
 પ્રાણનો પ્રકાશ પહોંચી શકતો નથી, તેથી ક્રિયા થઈ શકત
 નથી, તેમજ આ શરીર પણ પ્રાણોના સંબંધથી તાર
 આજ્ઞામાં વર્તે છે. પ્રાણોની સમાન વૃત્તિ દૂર થઈ જાય છે
 ત્યારે સર્વ અંગ શૂન્ય થઈ જાય છે, અને તારી આજ્ઞાથી
 રહિત થાય છે. આને મૃત્યુ કહે છે; છતાં તારા ચૈતન્યને
 નાશ થતો નથી. તારો કોઈ નોકર તને છોડી ચાલ્યો જાય
 તેથી તારો નાશ થતો નથી. આ શરીર તારા નોકર જેવ
 છે, અને તારું નિજ સ્વરૂપ એનાથી વિલક્ષણ છે. તાર
 અંગ બાળક અવસ્થામાં હતું તેવું હાલ નથી. તે અને
 પરિણામને પામ્યું છે, પણ તું જેવો ને તેવોજ છે. તેથી
 તારું સ્વરૂપ શરીર નથી, માટે તારા શરીરના નાશની
 ચિંતા કરીશ નહિ.

તારે સ્વભાવ બે પ્રકારનો છે. એક શરીર સાથે મળી ગયો છે. જેમકે ભૂખ, તરસ, નિદ્રા વગેરે, એ શરીર સાથે મળેલાં છે, અને શરીરના મૃત્યુથી એ સર્વ દૂર થાય છે. બીજો સ્વભાવ એવો છે કે જેમાં શરીરનો સંબંધ કાંઈ નથી. તે લગવાનને ઓળખાવી તેનું ઐશ્વર્ય જણાવે છે. આ તારે નિજ સ્વભાવ છે; તે તારી સાથેજ રહે છે તેવી રીતે મૂર્ખતા પણ તારે સ્વભાવ છે; તે પણ સાથેજ રહે છે.

પ્રાણચૈતન્યતા એ તત્વોનો વિકાર છે, અને વાત, પિત્ત, કફ એ તત્વોના સૂક્ષ્મ અંશ છે. એ અંશમાં કંઈ કોપ થાય છે, ત્યારે પ્રાણોની વૃત્તિ વિપર્યય થાય છે; અને જ્યારે તે સમાન હોય છે, ત્યારે પ્રાણચૈતના પણ સમાન હોય છે. ચૈતન્યકળા તત્વોથી ઉપજી નથી. તે નિર્મળ છે, અને તત્વદેશમાં તેનું આવવું પ્રવાસીના જેવું છે. જેમ ૩ કે કપડાની મશાલને જ્યારે અગ્નિનો સ્પર્શ થાય, ત્યારે તે સળગે છે, તેમ ચૈતન્યકળા અગ્નિ જેવી છે.

જેમ વૈદ્ય પ્રાણોની વિપર્યયતા સુધારી સમાન કરે છે, તેમ સંતજનો ચૈતન્યરૂપ જીવનો સ્વભાવ ઓળખી, વૈશ્ય અને પુરુષાર્થ કરાવી તેનો સમાન સ્વભાવ કરે છે, ત્યારે સિત્ત આરોગ્ય થાય છે.

જીવનું યથાર્થ સ્વરૂપ મેં પ્રગટ કીધું નથી. સંતોએ પણ એમજ કર્યું છે. જીવની બુદ્ધિ, એ ગુહ્ય ભેદને સમજી

શક્તી નથી, અને ભગવાનની સમ્પૂર્ણ ઓળખ તે શિવાય થતી નથી; તેથી પુરૂષાર્થ કરી યથાર્થ રૂપ પોતાની અંદર બેવું, કારણ કે એ સ્વરૂપ પોતાની અંદરજ દેખાય છે.

સંસારી જીવ એ ભેદને શ્રવણ કરે તો તેમની પ્રતિતિ નષ્ટ થઈ જાય, તેથી પરમાત્મ સ્વરૂપનું વર્ણન થણા ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કર્યું નથી.

સંતજનોની આજ્ઞા એવી છે કે “બુદ્ધિ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો, પણ ગુહ્ય ભેદ અને સહજ સ્વરૂપની વાર્તા પ્રગટ ન કરવી.” સૂક્ષ્મ વચન સાંભળી પ્રતીતિ દૂર થઈ જાય છે.

શરીરના નાશથી સ્વરૂપ અને સ્વભાવનો નાશ થતો નથી. ઘાડાના મરવાથી સવારનો નાશ થતો નથી. તે ખ્યાલો થઈ જાય છે, પણ સ્વભાવ અને ક્રિયા એમની એમ રહે છે.

જેઓ શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું વિસ્મરણ કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં સ્થિત થયા છે, અને ભજનની એકત્રતા કરી ચિત્ત વિષે લીન થયા છે, તેમને પરલોકની અવસ્થા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; તેનું કારણ એ છે કે એના પ્રાણની સમાનવૃત્તિ વિપર્યય થઈ નથી; પરંતુ ચિત્ત સ્થિર થવાથી પ્રાણચેતના પણ સ્થિર થાય છે, તેથી ભગવતનાં દર્શન પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તેથીજ તેને જીવનમુક્ત કહે છે. અર્થાત્ જે ભેદ મૃત્યુ પછી ખૂલે છે, તે ચિત્તની એકત્ર

અવસ્થામાં જીવતાંજ ખૂલે છે. એવી સ્થિતિમાં જે સંકલ્પ થાય છે, તે સત્યસ્વરૂપ થાય છે.

એક મહાપુરૂષ સમાધીમાં બેઠા હતા, તે દરમીયાન તેમણે પોતાનો હાથ ઉચે કરી પાછો ખેંચી લીધો, ત્યારે લોકોએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. મહાત્માએ તેનો ઉત્તર આપ્યો કે “સ્વર્ગનું અમૃતકળ મેં જોયું, તે લેવા અને જગતમાં લાવવા મેં હાથ ઉચે કર્યો, પણ તે અદૃશ્ય થઈ જવાથી પાછો ખેંચી લીધો.” એનો અર્થ એ છે કે સૂક્ષ્મ દેશનાં કળ આ જગતમાં આવી શકે નહિ.

[૩] મનમુખી.

મૃત્યુ સમયે જે મનુષ્યની પ્રતીતિ પોતાની સ્થૂળતા વિષે બદ્ધમાન છે, તેને ધન પુત્રાદિક પદાર્થોથી વિયોગ થતાં અતિ દુઃખ થાય છે; અને જેનું હૃદય સર્વ પદાર્થથી વિરક્ત છે, તથા ભગવત શિવાય કોઈ પદાર્થમાં પ્રીતિ નથી, તેને મૃત્યુ સમયે આનંદ થાય છે, કેમકે તેને શરીર વિશ્લેષ સમાન છે. તે વિશ્લેષ દૂર થવાથી ભગવતની સમીપમાં જવાનો તેને અધિક આનંદ થાય છે.

જેટલી માયાની સામગ્રી વધારે, અને તેમાં જેટલી આસક્તિ વધારે તેટલું વધુ દુઃખ થાય છે. જેનું અર્ધુ ધન જાય, તેના કરતાં જેનું સર્વ ધન જાય તે વધારે દુઃખી થાય છે.

મનમુખી પુરૂષ યમમાર્ગ વિષે ઘણું કષ્ટ પામે છે. તેને અજગર કરડે છે. એ અજગરને સો શીષ હોય છે. એવા અજગર જીવોને હંમેશાં ડંખતા રહે છે. આ અજગર જીવના હૃદયમાં પણ છે. એ સર્પ મનમુખી મનુષ્યને સંસારમાં પણ ડંખતા હતા, પણ મૂર્ખ જાણતો ન હતો. આ સર્પ, તે મનના મલિન સ્વભાવ છે. એક એક સ્વભાવથી જે અવગુણોની શાખાઓ ફેલાય છે, તે એના શીષ છે, અને એની ઉત્પત્તિનું કારણ માયાની પ્રીતિ છે. એ સર્પરૂપી સ્વભાવનાં નામ:-ધર્મ્યા, કઠોરતા, કુટિલતા, કપટ, માન, અપળતા, વૈરભાવ ઇત્યાદિ. સ્થૂળ સર્પથી તો રક્ષા પણ થઈ શકે, પણ આ હૃદય વિષે રહેલા સર્પોથી મુક્ત થવું ઘણું મુશ્કેલ છે.

કેઈ પુરૂષને પોતાની દામ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ હોય, અને કેઈ કારણથી એ દામ્ત્રીનો વિયોગ થાય ત્યારે એને પ્રીતિ રૂપી સર્પ ડંચે છે. આ પ્રીતિરૂપી સર્પ પહેલાં પણ હતો, અને ડંખતો હતો, પણ મૂર્ખતાથી ઓળખાયો નહિ, પરંતુ વિયોગથી પ્રત્યક્ષ દેખાયો. તેવીજ રીતે માયા વિષે જે પ્રીતિ છે, તેથી ભોગોમાં આનંદ મળે છે, પણ વિયોગ થતાં દુઃખ થાય છે. માન ઐશ્વર્યની પ્રીતિ અજગર જેવી છે, ધનની પ્રીતિ સર્પ જેવી છે, અને સુદરીની પ્રીતિ વીછુ જેવી છે. જેમ દામ્ત્રીના વિયોગથી એટલો દુઃખી થાય છે

કે પોતે જળ કે અગ્નિમાં પડી પ્રીતિરૂપી સર્પના ડંસમાંથી છૂટવાને ઇચ્છે છે, તેમ ન્યારે યમમાર્ગ વિષે સર્પો ડંસે છે, ત્યારે એમ ઇચ્છે છે કે સ્થૂળસર્પ કે વીંછી ડંખે તો સારું; કેમકે તેનું દુઃખ તો શરીરમાંજ થાય, અને આતો હૃદયમાં થાય છે, તેમ એ દુઃખને કોઈ દેખતું પણ નથી કે તેમાંથી કોઈ બચાવી શકે. એથી સિદ્ધ થયું કે જીવ દુઃખના ખીજ આ સંસારમાંથી પોતાની સાથે લઇ જાય છે. મહાપુરૂષ કહે છે કે તમારાં અશુભ કર્મોજ તમને દુઃખ દે છે. ખીજું કોઈ દુઃખ દેવાવાળું નથી. વળી કહે છે કે તમારી પ્રીતિ ન્યારે મારામાં દઢ થશે, ત્યારે આ સંસારમાંજ મનમુખીનાં હૃદય નર્કના દુઃખથી પૂર્ણ છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખશે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે એ સર્પ દેખી શકાય છે, પણ તે સ્થૂળ નેત્રથી નથી દેખાતો. જેમ કોઈને સ્વપ્નમાં સર્પ ડંખે છે, તેથી ગભરાઈ ઉઠે છે, પણ પાસે સુવાવાળા સર્પને દેખતા નથી; તેમ એ સર્પ પણ જેને ડંખે છે, તેજ દેખે છે. સંસારના લોક એને જોઈ શક્તા નથી.

કોઈ એમ કહે કે માયાના પદાર્થો યમમાર્ગમાં દુઃખના કારણરૂપ છે, ત્યારે તો કોઈ પણ એથી છૂટી શકેજ નહિ; કારણકે સર્વને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિક હોય છે. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે કેટલાક પુરૂષો એવા હોય છે, કે તેમનાં ચિત્ત માયાના ભોગથી વિરક્ત હોય છે, તેથી કોઈ પદાર્થમાં

તેમને પ્રીતિ હોતી નથી. આવા વૈરાગ્યવાન જ્ઞાત્રુ ધણી હોય છે. ધનવાન પુરૂષ પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. એક માયા અને લગવત ખંન્નેમાં પ્રીતિ રાખે છે, પણ જે લગવતમાં પ્રીતિ અધિક હોય તો યમમાર્ગમાં કષ્ટ થતું નથી એનું દૃષ્ટાંત એ છે કે:-જેમ કોઈ પુરૂષ પોતાના ઘરનું સામગ્રીમાં ધણી પ્રીતિ રાખતો હોય, પણ તેને કોઈ દેશનું રાજ્ય મળે, તો ઘરની સામગ્રીમાંથી પ્રીતિ કાઢતાં તેને કષ્ટ થતું નથી; કારણકે તે એને તુચ્છ જણાય છે; તેમજ લગવતની પ્રીતિના આનંદમાં, સર્વ માયિક પદાર્થ પરનું પ્રીતિનું વિસ્મરણ થાય છે.

બીજા જે માયાના પદાર્થમાં અધિક પ્રીતિ રાખે છે તે યમમાર્ગના કષ્ટથી છૂટતા નથી; પરંતુ તેને પણ કાળે કરી માયાના પદાર્થનું વિસ્મરણ થાય છે, અને લગવતની પ્રીતિનું બીજા ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે તે પણ આખરે સુખ પામે છે. જેમકે કોઈને બે ઘર હોય તેમાંથી એકમાં અધિક પ્રીતિ હોય, પણ તેને પ્રસંગવશાત્ બીજા ઘરમાં રહેવું પડે, તો અધિક પ્રીતિવાળું ઘર યાદ આવી દુઃખ થાય છે, પણ કાળે કરીને તે આગલા ઘરને વીસરી જઈ સુખી થાય છે.

ત્રીજાને લગવતમાં લેશમાત્ર પ્રીતિ નથી, અને સર્વદા ધન પુત્રાદિકમાં આસક્ત રહે છે; તે પરલોકમાં ધણું દુઃખ પામે છે, અને તેમાંથી કદી છટી શકતા નથી.

ધણા મનુષ્યો એમ કહે છે કે અમારી પ્રીતિ લગવાનમાં છે. લગવાન સત્યસ્વરૂપ છે, અને બાકી બધું નાશવંત છે; પણ એ કહેલું સત્ય તો ત્યારેજ કહેવાય, કે જ્યારે સંતજનો જેનો નિષેધ કરે તેને તત્કાળ છોડી શકે. જેમ કોઈ એ પુરૂષ પ્રીતિવાળા હોય અને પછી કંઈ કારણથી તેમને વિરોધ થાય, ત્યારે જેની પ્રીતિ વિશેષ હોય તેનું દિલ અધિક ખેંચાય, છતાં તે એક બીજનો ત્યાગ કરે છે. તેમ જેને લગવાનમાં અધિક પ્રીતિ છે, તેને કોઈ પણ પદાર્થ છૂટતાં દુઃખ થતું નથી.

કેટલાક પુરૂષો એમ કહે છે કે યમ માર્ગના દુઃખનું કારણ માયાની પ્રીતિ છે, તો એવા દુઃખનો અમને કંઈ લય નથી; કારણકે અમારું ચિત્ત માયાના પદાર્થમાં આસક્તજ નથી. પદાર્થનું હોવું ન હોવું, એમાં અમને સંમાનતા છે; પણ એવું અભિમાન કરવું ખોટું છે, અને એવું અભિમાન કરનાર મૂઠ છે; જ્યાં સુધી મનની પરીક્ષા કીધી નથી ત્યાં સુધી આવું અભિમાન કરવું વ્યર્થ છે. તેની પરીક્ષા એ છે કે એનું ધન ચોર લઈ જાય, અથવા એનું ઐશ્વર્ય નષ્ટ થઈ જાય, કે એના મિત્રો વિમુખ થઈ નિંદા કરે; છતાં એની અવસ્થા ન બદલાય, ચિત્તમાં ખેદ ન થાય, અને એમ જાણે કે મારું કંઈજ ગયું નથી, કોઈકનું ગયું, અને અપમાન પણ કોઈનું થયું, આ ઉત્તમ અવસ્થા છે.

પોતાની પરીક્ષા માટે ધનનો ત્યાગ કરે, અને જ્યાં માં મળતું હોય તે નગર છોડી ખીજે જઈ રહે; છતાં જો પોતાને નિર્ભય અને નિર્લેપ દેખે તો જાણવું કે પરમ પ પ્રાપ્ત થયું છે.

ઘણા પુરૂષો એમ ધારે છે કે સંયમી, સ્ત્રી વગેરેમ અમને પ્રીતિ નથી, પણ જ્યારે વિયોગ થાય છે ત્યાં છુપાઈ રહેલો પ્રીતિરૂપી અગ્નિ પ્રગટે છે, અને તેના તાપથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે; માટે જે પુરૂષ યમ માર્ગના કષ્ટથી મુક્ત થવા ઇચ્છે, તેણે કોઈપણ સ્થૂળ પદાર્થ વિષે આસક્ત થવું નહિ, અને માયાનો વ્યવહાર જરૂર પૂરતોજ કરવો જેમ મળમુત્રાદિક સ્થાનમાં જરૂર પૂરતાજ જઈએ છીએ તેમ જીવને આહાર વગેરેની અલિલાષા કાર્ય પૂરતીજ જોઈએ. જેમ મળત્યાગ કર્યા વિના શરીરને દુઃખ થાય છે એમ જાણી આસક્તિ વિના તે કાર્ય સૌ કરે છે, તેમજ આહારાદિ સર્વ કાર્ય વિષે ભય અને સંયમ સંયુક્ત વર્તે અને એવી રીતે વિરક્ત થઈ પુરૂષાર્થ તથા પ્રેમ વડે લજનમાં સાવધાન રહે, લજનના રહસ્યને માયાના રહસ્યથી પ્રબળ કરે, સર્વદા ચિત્તની પરીક્ષા કરતો રહે, સંતોની આજ્ઞા વિષે અધિક પ્રીતિ કરે; અને જ્યારે જુએ કે સંતોની આજ્ઞામાં વર્તાય છે, ત્યારેજ જાણવું કે યમ માર્ગના કષ્ટથી મુક્ત થયા. કષ્ટ મુક્ત ન થવાય ત્યાં સુધી એમ જાણવું કે લગવાનની કૃપા શિવાય દુઃખમાંથી મુક્ત થવું કઠિન છે.

[૪] માનસિક નર્ક.

જે અગ્નિ કેવળ મનને બાળે છે, તે માનસિક નર્ક છે. તે ત્રણ પ્રકારનો છે. એક સ્થૂળ ભોગના વિયોગનો અગ્નિ; બીજો અપમાન, નિરાદર અને લજ્જાનો અગ્નિ; અને ત્રીજો ભગવત દર્શનની અપ્રાપ્તિનો પશ્ચાત્તાપ. આ ત્રણે અગ્નિનાં બીજ સંસારમાંથી જીવ પોતાની સાથે લઈ જાય છે.

પ્રથમ માયાના ભોગ સ્વર્ગના ભોગની માફક ભોગવે છે, અને પછી તેનો વિયોગ થતાં દુઃખ થાય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એકજ પદાર્થ સુખ અને દુઃખ બન્નેનું કારણ છે. એથી એને અગ્નિની ઉપમા આપી છે. જેમ કોઈ રાજા, નોકર-ચાકર, રમણિક સ્થાન વગેરે સર્વ ઐશ્વર્ય ભોગવતો હોય, એટલામાં બીજો રાજા એને જીતી લઈ કેદમાં નાંખે, એનું જવાહીર લૂંટી લે, સ્ત્રીઓને દાસીઓ બનાવે, આ સર્વનું દુઃખ જોકે રાજાના શરીરને કંઈ પણ થતું નથી, છતાં તેના હૃદયને બાળે છે, અને તેથીજ રાજા પોતાને એટલો દુઃખી સમજે છે કે પોતે એમ ઇચ્છે છે, કે ક્યારે મૃત્યુ આવે કે એ દુઃખમાંથી હું છૂટું. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેટલું માયાનું સુખ અધિક, તેટલુંજ તેના વિયોગમાં અધિક દુઃખ છે.

કોઈ રાજા કોઈના પર વિશ્વાસ રાખી તેને પોતાનો ભંડાર સોંપે, રાણી નિવાસમાં જવાની પણ તેને છૂટ આપે,

અને સર્વ વ્યવહારમાં તેનો પૂર્ણ ભરસો રાખે; પછી તે પુરૂષ તે ભરસાનો દુરૂપયોગ કરી વિશ્વાસઘાત કરે, અને પછી પકડાય; ત્યારે તે મનુષ્યને એટલી બધી લજ્જા લાગે છે કે કોઈને પણ તે પોતાનું મુખ દેખાડવા ઇચ્છતો નથી, અને એમ ઇચ્છે છે કે ધરતી માર્ગ આપે, તો અંદર સમાઈ જાઉં. એવીજ રીતે જે મનુષ્ય બહાર એક સ્વભાવ દેખાડે છે અને અંદર તેથી ઉલટો સ્વભાવ રાખે છે તે આખરે આવુંજ દુઃખ પામે છે.

કોઈ ભીંતની પાછળ ભરાઈ પથ્થર ફેંકતો હોય, અને તે તેના પોતાનાજ ઘરમાં પડતા હોય, તેને કોઈ કહે કે તું પથ્થર ફેંકવા બંધ કર; કારણકે તે પથ્થર તારા ઘરમાંજ પડે છે, અને તેથી તારા પુત્રનાં નેત્ર પણ ફૂટ્યાં છે. આમ સાંભળે ત્યારે તેના ચિત્તમાં કેવો પશ્ચાત્તાપ થાય ? અને કેવો શરમાઈ જાય ? આવીજ રીતે જે કોઈની ઇર્ષ્યા કરશે, તે પરલોકમાં પોતાને એવોજ લજ્જાનયુક્ત જોશે. જે બીજાની હાનિ ઇચ્છે છે, તે પોતાનીજ હાનિ કરે છે, અને પોતાનો ધર્મ નષ્ટ કરે છે. તાત્પર્ય કે પરલોકમાં સર્વ ક્રિયાનું સ્વરૂપ હેતુ પ્રમાણે પ્રગટ થાય છે.

એક સમય એક રાજપુત્ર મદિરાપાન કરી અધિઃ નીશે ચઢ્યા બાદ પોતાને મહેલ જવા નીકળ્યો. આલ્સ આલતાં રસ્તો ભૂલી ગયો. એટલામાં કોઈ નિવાસમાં દીપા જોયો, તેથી એમ બંધનું કે આજ મારો મહેલ છે. એમ

ધારી અંદર ગયો તો ઘણા માણસો સૂતેલા જણાયા. તેમને પોકાર કર્યો પણ જવાબ ન મળ્યો, તેથી ધાર્યું કે સર્વે ગાઢ નિદ્રામાં હશે. પછી અંદર એક સ્ત્રી યંત્રવસ્ત્ર પહેરી સૂતેલી જણાઈ. તેને પોતાની સ્ત્રી જાણી તેની પાસેજ શયન ફીધું. તેના અંગમાંથી સુગંધ આવવા લાગી, એટલે રાજપુત્રે તેની સાથે કીડા કરી. જ્યારે સૂર્ય ઉદય થયો અને રાજપુત્રનો નીશો ઉતરી ગયો, ત્યારે જણાયું કે જેને સૂતેલા જાણ્યાં તે તો મૃતક છે, અને જેને પોતાની સ્ત્રી જાણી તે તો મહા કુરૂપ વૃદ્ધ સ્ત્રી છે, અને એના શરીરની દુર્ગંધને પોતે સુગંધ સમજ્યો હતો. પોતાનું શરીર જુએ તો વિદ્યાથી ખરડાયલું છે. આવું જોઈ પોતાનું ચિત્ત મલિન થઈ ગયું, અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે આથી તો મૃત્યુ આવે તો સારું; અને વળી ભય કરવા લાગ્યો કે રખેને મને કોઈ આવી સ્થિતિમાં દેખે, અથવા રાજાને ખબર પડે ! એટલામાં રાજા પોતાના માણસો સાથે કુંવરને શોધતો શોધતો ત્યાંજ આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈ રાજપુત્ર એવો તો શરમાઈ ગયો કે પૃથ્વી માર્ગ આપે તો તરતજ અંદર ઉતરી જાય.

પરલોકમાં માયાના ભોગ અને ઈંદ્રિયોના રસ એવાજ મલિન જણાશે, અને સ્થૂળ ભોગની પ્રીતિ શેષ રહી હશે તોપણ મહા દુર્ગંધીનો યોગ અનુભવવો પડશે.

આ સંસારમાં પણ વિષયી મનુષ્ય નિર્લજ્જતા અને દુઃખ ભોગવે છે, પણ પરલોકમાં તેને જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેની આગળ આ તો લેશ માત્ર છે.

જે સંતજનનો ઉપદેશ સાંભળતો નથી, અને જેનું હૃદયરૂપી દર્પણ પાપરૂપી મેલથી મલિન છે; તેનું હૃદય પરલોકમાં અંધ રહે છે, અને તે સર્વદા પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

એમ અંધારી રાતે તું ઘણાં લોકો સાથે વનમાં જવા નીકળ્યો હોય; વનમાં પથરના ટુકડા ઘણા પડેલા હોય, પણ તે અંધારાને લીધે સ્પષ્ટ જણાય નહિ; સાથવાળા કહે કે આ પથરોની બહુ તારીફ સાંભળી છે, માટે લેવાય એટલા લો; એમ કહીને તે સર્વે યથાશક્તિ વીણી લે; પણ તું, તે કામ આવશે કે નહિ એમ શંકા કરી ખાલી હાથે આવ્યો જાય, અને સર્વને મૂર્ખ કહી તેમનું હાસ્ય કરે; એટલામાં સૂર્યોદય થાય એટલે એ બધા કંકર જવાહીર અને રત્નો જણાય, અને તે પણ ઘણાજ મહ્યવાન જણાય ત્યારે તારા સાથીઓ ઘણા પ્રસન્ન થાય, પણ તને ખાલી હાથે રહેવાથી અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થાય. તારા સાથીઓ સર્વ ધનવાન થવાથી મહાન ઐશ્વર્ય ભોગવે, અને તું નિર્ધનતાથી ભૂખ્યો તરસ્યો રખડે. પછી જ્યારે તું તેઓ પાસે માગવા જાય, ત્યારે તેઓ કહે કે તું અમને હસતો હતો તો હવે તારે અમારી સાથે શું પ્રયોજન છે? આવી સ્થિતિમાં તું પશ્ચાત્તાપ કરી

દુઃખી થઈ બળે છે; તેમજ જે પુરૂષ ભગવત દર્શન નથી પામતા, તેમની અવસ્થા એવીજ થાય છે. આ સંસાર અંધારી રાત્રિમાં વનપ્રવાસ સમાન છે, જપ, તપ, ભજન આદિક સ્નાધન રત્નરૂપ છે, અને આત્મચુખ સર્વ વસ્તુઓનો સાર તથા સર્વથી અધિક મૂલ્યવાન છે.

સૂક્ષ્મ અગ્નિનું દુઃખ સ્થૂળ અગ્નિથી વધારે છે; કારણકે સ્થૂળ શરીરમાં દુઃખ થાય, તે જ્યારે વૃત્તિ તેમાં જાય ત્યારેજ જણાય છે. શરીરને તે શિવાય દુઃખની ખબર પડતી નથી, પણ હૃદયમાં દુઃખ થાય તે ઘણું તીક્ષ્ણ છે. તે અંદરજ ઉત્તન થાય છે, અને સર્વ દુઃખનું કારણ છે. શરીરના સ્વભાવને જે ઇષ્ટ લાગે, તેની પ્રાપ્તિમાં વિક્ષેપ થાય, કે દુઃખ ઉત્તન થાય છે. શસ્ત્રાદિકથી તો એક અંગને પીડા થાય છે, પણ આ સૂક્ષ્મ અગ્નિ સર્વ અંગમાં પ્રસરે છે.

બાળકને કહીએ કે તું વિદ્યા ભણ, જો મૂર્ખ રહેશે તો તારા પિતાનું ઐશ્વર્ય તને નહિ મળે. બાળક આ વચનનો મર્મ સમજતો નથી; કારણકે પિતાનું ઐશ્વર્ય નહિ મળે તો શુ દુઃખ થશે તેની તેને ખબર નથી, તેથી વિદ્યાભ્યાસ કરતો નથી; પણ જો બાળકને એમ કહ્યું હોય કે વિદ્યાભ્યાસ નહિ કરે, તો તારા ગુરૂજી તને શિક્ષા કરશે. ત્યારે બાળક ભયથી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે, છતાં બાળક વિદ્યાભ્યાસ ન કરે તો શિક્ષા પણ થાય, અને ઐશ્વર્ય પણ ન મળે. તેમજ આપ-

ખુદીને લીધે જે ભગવત માર્ગમાં નથી વિચરતાં તેને સ્થૂળ નર્ક પણ ભોગવવું પડે છે, અને ભગવતનાં દર્શન નહિ થવાથી જે અગ્નિ બાળે છે, તેનું દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે.

[૫] સૂક્ષ્મદેશ.

તું એમ કહેશે કે માનસિકનર્ક અનુભવથી ઓળખાય છે, અને શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે પરલોકની વાત પ્રતીતિથી ઓળખાય છે, પણ દૃષ્ટિથી જોવી સંભવિત નથી, તો આ બે વાત એકમેકથી વિરુદ્ધ છે. એનો ઉત્તર એ છે કે એમાં વિરોધ કાંઈ નથી. એમાં ફેર એટલોજ છે કે કેટલાક પંડિતોની ખુદ્ધિ ઈન્દ્રિયાદિકદેશની બહાર જઈ શકી નહિ, તેથી તેમણે ચૈતન્યદેશને જાણ્યો નહિ; અને કેટલાક એવા થયા કે તેમણે પરલોક અને માનસિકનર્ક પ્રત્યક્ષ જોયાં, પણ ઘણા લોક માનસિક દુઃખને સમજી શકશે નહિ, એમ સમજીને તેઓએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યું નહિ, કે વળી સમજાવનારની ખુદ્ધિમાં એટલું બળ પણ ન હતું, કે અદ્યપમતિ જીવને ચૈતન્યદેશનો ભેદ વચ્ચે કરીને હસ્તામળક કરી આપે. જેના ઉપર ભગવત કૃપા કરે, તેજ આ ભેદને જોઈ શકે છે, અને યુક્તિથી ખીજાને પણ સમજાવી શકે છે. પણ એવા પુરૂષ દુર્લભ છે.

સ્થૂળનર્કના ભેદ શાસ્ત્રથી સમજાય છે, અને માનસિકનર્કનો અર્થ પોતેજ જાણી શકે છે. જે સ્થૂળદેશ

મૂકી સૂક્ષ્મદેશમાં જાય, તેને આ ભેદ સમજાય છે. એ સૂક્ષ્મદેશમાં પહોંચવાને ઘણી મજલ કાપવાની હોય છે, અને ત્યાં વ્યવહાર પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પ્રથમ ઇંદ્રિયાદિકદેશ છે; ખીજો સંકલ્પદેશ છે; ત્રીજો દેશ જગતની પ્રતીતિ છે, તે સંકલ્પનું કારણ છે, એને સ્થૂળ-બુદ્ધિ પણ કહે છે; ચોથો સૂક્ષ્મબુદ્ધિનો દેશ છે. જ્યારે જીવ સૂક્ષ્મદેશ વિષે પહોંચે છે, ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

ઇંદ્રિયાદિકદેશમાં આ જીવ પતંગ જેવો છે. જેમ પતંગ નેત્રના વિષય દીપક ઉપર આવી પડે છે, અને મૃત્યુને પામે છે, તેવી સ્થિતિ જીવની આ દેશમાં છે.

સંકલ્પદેશમાં જીવ પણ જેવો છે. પણ એક વાર લાકડીનો માર ખાધા પછી જેમ લાકડી જોઈને ભય પામે છે, તેમજ જીવ જ્યાં સુધી કોઈ પદાર્થથી દુઃખી થતો નથી, ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ કરતો નથી; પણ એક વાર દુઃખી થયા પછી તેને જોઈને લાગે છે.

સ્થૂળબુદ્ધિદેશમાં જીવ ઘોડા કે બકરી જેવો છે; એટલે દુઃખ પામ્યા શિવાય પણ દુઃખદાયક પદાર્થોથી ખીચે છે. જેમ સિંહને અગાઉ જોયો નથી, પણ અચાનક જ્યારે જુએ છે ત્યારે તેને જોઈને નાસે છે, અને પોતાના શત્રુ તરીકે તેને ઓળખે છે, પણ જિંદ કે હાથીને મિત્ર

બાણી તેમને બેઠને નાસતાં નથી. તેમ જીવ, શત્રુ અં
મિત્રને સુગમતાથી ઓળખે છે, પણ તેના પરિણામ
બાણુતો નથી. પરિણામ ચોથી અવસ્થામાં બાણુ છે, અ
તે અવસ્થામાં પશુઓના પદને ઓળંગી જઈ એવા પદા
બુએ છે કે જ્યાં ઈંદ્રિયો અને સંકલ્પ પહોંચી ન શકે
એ સ્થિતિમાં જેનાથી દુઃખ થાય તેનાથી ડરે છે. ક્રિયા
બેઠને સમજે છે, અને નિત્યાનિત્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

ઈંદ્રિયાદિક વ્યવહારની ક્રિયા પૃથ્વીપર ચાલવા જે
છે. સંકલ્પદેશની ક્રિયા નૌકામાં બેસી નદીની મુસાફ
કરવા જેવી છે. નૌકામાં બેસતાં બાળક ડરે છે, પણ મોટ
ભય લાગતો નથી; સ્થૂલબુદ્ધિદેશની ક્રિયા તરવા જેવી
તે વિદ્યા જેને આવડે તે તરી શકે, અને ચોથા સૂક્ષ્મ
બુદ્ધિદેશમાં ફરવું, તે મેઘમંડળમાં ઊડવા સમાન છે. ૧
વીરલા પુરુષજ ત્યાં ઊડી શકે છે.

જ્ઞાનવાન અને સંતનું પદ એથી પણ પર છે.
મહદાકાશમાં ઊડવા સમાન છે, અને તેથીજ તે પરમ
કહેવાય છે.

[૬] નાસ્તિક.

કેટલાક પરલોકની ગતિ પોતાની બુદ્ધિથી બેઠે શકે
નથી, અને સંતજનો પર પ્રીતિ નહિ હોવાથી તે
વચનમાં સંશયયુક્ત રહે છે, અને એમ માને છે કે ૯

ભય દેખાડવા માટે નર્ક, અને લાલચ માટે સ્વર્ગ કલ્પેલાં છે. વાસ્તવિક તો સ્વર્ગ-નર્ક કાંઈજ નથી. તેઓ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહેનારને મૂર્ખ અને મર્યાદાની રશીથી બંધાયેલાં માને છે. આવા શ્રદ્ધા વગરના મનુષ્યને ઉપદેશ થઈ શકતો નથી તેથી નાસ્તિકને ઉપદેશ કરવાની સંતપુરૂષોએ મનાઈ કરેલી છે.

પણ જો કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે પરલોકની ગતિ સત્ય છે, પણ ઘણી દૂર છે, તેથી પ્રગટ ભોગોનો ત્યાગ કરી પોતાનું આખું આયુષ્ય વૈરાગ્યના દુઃખમાં શા માટે કાઢવું? તો તેને એમ કહેવું કે જેમ તું ભોજનની તૈયારી કરતો હોય, તે વખતે તને કોઈ સંશય ઉત્પન્ન કરે, કે એમાં તો સર્પે મોં ઘાલ્યું છે; તો જોકે તું જાણે છે કે કદાચ આ વાત જૂઠી પણ હોય, છતાં તું તે ભોજનનો અવશ્ય ત્યાગ કરે છે; કારણકે તું જાણે છે કે મૃત્યુ કરતાં ભૂખનું દુઃખ હજાર ગણું સાડું. તેમજ હજારો સંતજનો, આચાર્યો અને મહાપુરૂષોનાં વચન આગળ નાસ્તિક માણસનું વચન તુચ્છ જાણી જાણી મનુષ્યો સંતના વચનપર પ્રતીતિ લાવી સ્થિર થાય છે. પરલોકના દુઃખ આગળ વૈરાગ્યનું દુઃખ તુચ્છ છે. આ જગતમાં જીવવું તો અલ્પકાળ છે, અને પરલોકની અવસ્થાનો અંત નથી. વહાણમાં બેસીને દેશાંતર જવાય છે, વગેરે ક્રિયાઓ જેમ અનુમાને કરીને મનાય છે; તેમજ

પરલોકને પણ તું અનુમાન માત્રજ માને, તોપણ ત્યાંના
 દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે ધૈર્યથી વૈરાગ્યાદિક દુઃખનો
 અંગિકાર કર. અલી નામના એક સંત આગળ કોઈનાસ્તિક
 કહેવા લાગ્યો, કે પરલોકનું સુખદુઃખ અનુમાન માત્ર છે,
 સત્ય નથી. ત્યારે અલી સંતે તેને જવાબ દીધો કે જો તારું
 કહેવું સત્ય હશે તો તું અને હું બન્ને મુક્ત થઈશું, પણ
 જો મારું વચન સત્ય હશે તો હું મુક્ત થઈશ, અને તું ચીરકાલ
 દુઃખી થઈશ. અલી સંતને પરલોક વિષે કંઈ શંકા ન હતી.

સૂચના.

તારું, લગવાનનું, માયાનું અને પરલોકનું સ્વરૂપ તેં
 હવે જાણ્યું, લગવાનનું દર્શન તેમજ જ્ઞાન એ બન્ને પરમ
 પુરૂષાર્થ છે, એમ જાણ્યું. તો હવે જે પ્રકારે લગવત
 ભજન કરવું જોઈએ, અને જે પ્રકારે લગવતની આજ્ઞા
 માનવી જોઈએ, તે હવે સાંભળ. પ્રથમ, લગવતભજન
 અને સત્કર્મમાં સ્થિત થવું; બીજું, પોતાના શરીરની સર્વ
 ક્રિયા વિચારની મર્યાદાથી કરવી; ત્રીજું, પોતાનું ચિત્ત મલિન
 સ્વભાવોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ કરવું; અને ચોથું, પોતાનું
 હૃદય ભલા સ્વભાવોથી સુંદર બનાવવું.

પ્રકરણ ૨. ભગવત પ્રતીતિ.

[૧]

ભગવત એક છે, એનો અર્થ ચિત્તમાં બરાબર સમજી એમાં એવી પ્રતીતિ કરવી, કે જેમાં ભ્રમ કે શંકાનો કિંચિત્ પણ પ્રવેશ ન થાય. સદ્ધર્મના મૂળને માટે એટલી પ્રતીતિ રાખવી બસ છે.

આ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતાં સુધી પ્રશ્નોત્તર કરવા, એ સર્વ કોઈથી બને નહિ, તેથી સંતજનોએ સાચા હૃદયથી દૃઢ પ્રતીતિ રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રશ્નોત્તર કરી લોકોના સંશય જે દૂર કરે છે, તે સાચા પડિત છે, અને તેઓ સંસારી જીવોની પ્રતીતિની રક્ષા કરે છે.

તને અને આખા વિશ્વને ઉત્તમ કરનાર ભગવાન છે, અને તે એકજ છે. તે કોઈના જેવો નથી, અને તેના જેવું સામર્થ્યવાન કોઈ નથી.

તે અનાદિ અને અવિનાશી છે, અને સર્વ કાળ વિષે સત્યસ્વરૂપ છે. કદાપિ એનો અંત નથી. સર્વ પદાર્થની

સ્થિતિ એને આશ્રિત છે, પણ એની સ્થિતિ કોઈને આશ્રિત નથી. એ પોતે પોતામાં સ્થિત છે. એનું સ્વરૂપ સર્વથી નિર્વેપ છે. એનું કારણ કોઈ નથી, તેમ એને કાર્ય પણ કહી શકાતું નથી. એ શરીરથી રહિત છે. એના સ્વરૂપ જેવો જગતમાં કોઈ આકાર કે દૃષ્ટાંત નથી. એ રૂપ રંગથી વિવક્ષણ છે. સંકલ્પ અને બુદ્ધિમાં આવે એવા સર્વ પદાર્થ એના ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને એ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓથી એનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. એને વિષે વધવું-ઘટવું નથી; વધવું-ઘટવું ઈત્યાદિ સર્વ શરીરના સ્વભાવ છે. એ શરીરથી રહિત છે, તેથી એને કોઈ સ્થાનમાં પણ કહી શકાતો નથી, તેમ એના સ્વરૂપને કોઈ સ્થાનની અપેક્ષા પણ નથી; અને કોઈ સ્થાન એને ગ્રહણ કરવાવાળું પણ નથી. સર્વ સૃષ્ટિ દેવોને આધીન છે, અને સર્વ દેવો એને આધીન છે. વૈકુંઠ અને વૈકુંઠવામી સર્વ એની શક્તિને આશ્રિત છે. ભગવત, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને અંતમાં એક રૂપેજ હોય છે. સૃષ્ટિથી નિર્વેપ છે, છતાં બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે. પરલોકમાં દેહાદિક અભિમાન દૂર થાય, ત્યારે એનાં દર્શન થાય છે, પણ એનું દર્શન સ્થૂળ દર્શન જેવું નથી. એ સમ્પૂર્ણ સમર્થ છે. એના જેવું કોઈ નથી, તેમ એનો વિરોધી પણ કોઈ નથી. પોતાના જ્ઞાનથી એ સર્વ પદાર્થનો જ્ઞાતા છે. એના જ્ઞાનનો અંશ સર્વ પદાર્થમાં ભરપૂર છે.

સર્વ કોઈ એની ઇચ્છા અને આજ્ઞાને આધીન છે. સ્થૂળ-
 સૂક્ષ્મ, લઘુ-દીર્ઘ, વિધિ-નિષેધ, પુણ્ય-પાપ, લાલ-હાનિ,
 સુખ-દુઃખ, રોગ-આરોગ્ય, ધન-નિર્ધનતા એ સર્વ લગ-
 વાનની આજ્ઞા વિના કદી વર્તમાન ન હોઈ શકે. એની
 આજ્ઞા સર્વથા એવી પ્રબળ છે, કે કોઈ અન્યથા કરી
 શકેજ નહિ. એ સર્વ જુએ છે. એની દૃષ્ટિમાં તમ અને
 પ્રકાશ સમાન છે. એનું જોવું-સાંભળવું, તે વિચાર કે
 ચિંતવનથી નથી. એણે વચન કહ્યાં છે, તે રસના, અધર,
 દાંત અને કંઠથી નથી કહ્યાં. જેમ જીવના મનમાં કોઈ
 વાર્તાનો સંકલ્પ સ્ફૂરે, તેમાં શબ્દ કે અક્ષર નથી હોતા,
 તેમ લગવતનાં વચન એથી પણ સૂક્ષ્મ છે. તેથી સંતજ-
 નોના હૃદયમાં જે આકાશવાણી થાય છે, તે સર્વ લગવાનનાં
 વચન છે, અને તે પરાવાણીથી ઉત્પન્ન થઈ સંતજનોનાં
 મૂખથી જગતમાં પ્રગટે છે. એ વચન લગવતનો
 નિર્મળ સ્વભાવ છે. તેમનો સ્વભાવ અનાદિ અને અવિનાશી
 છે. લગવાનના જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ જીવની બુદ્ધિમાં
 ભાસે છે, અને સર્વ જીવની રસા વિષે તેની સ્તુતિ થાય
 છે, પણ એ જાણવાવાળી જે બુદ્ધિ, તે તેણે ઉત્પન્ન કરેલી છે.
 સ્મરણ પણ તેણેજ ઉત્પન્ન કરેલું છે. જેનું સ્મરણ કરીએ
 છીએ તે અનાદિ છે, તેમજ તેનાં વચન, જે તેમનો સ્વતઃ
 સ્વભાવ છે, તે પણ અનાદિ છે. પણ જીવના હૃદયમાં તે

ગુપ્ત રીતે રાખ્યો છે, તેને રસના ઉચ્ચારે છે, અને તે કાગળની પોથીમાં લખાય છે. એણે હૃદય ઉત્પન્ન કર્યું છે, પણ વચનનાં ગુપ્ત સ્વરૂપ અનાદિ છે. વેદમાં અક્ષર, શબ્દ વગેરે ઉત્પન્ન કરેલા છે, પણ તેમાં જે ભેદ છે, તે ઉત્પત્તિ રહિત છે. અનાદિ છે. જગતની જે રચના મન અને ઇન્દ્રિયો વડે દેખાય છે, તે સર્વ ભગવાનની કારીગરી છે, અને તે કારીગરી સર્વ અંગોએ પૂર્ણ બનાવી છે. એમાં કંઈ શંકા થાય, કે આમ ન બનાવવું જોઈતું હતું, તો તે મૂર્ખતા છે, એવા ભ્રમ એનો ભેદ નહિ સમજવાથીજ થાય છે. કોઈ અંધ મનુષ્ય કોઈના ઘરમાં જાય. ત્યાં સર્વ સામગ્રી પોતપોતાના સ્થાન પર રાખી હોય, છતાં તેને ઠોકર લાગવાથી પડી જાય, એટલે કહે કે એ વસ્તુ માર્ગમાં મૂકવી જોઈતી નહતી, પણ તે એમ નથી સમજતો કે હું પોતેજ માર્ગ ભૂલ્યો છું. આ પ્રમાણે ભગવતે પણ સૌ યથાર્થ બનાવ્યું છે, તેમાં અનુમાન કરવું તે અયોગ્ય છે. યથાર્થ ભેદનું જ્ઞાન થવા દુઃખ, રોગ, નિર્ધનતા વગેરે ભગવતે રચ્યાં છે. જેવી જેની કરણી હોય તેવાં કૃણ તેને મળે છે.

પરલોકમાં જવાનો માર્ગ ઘણોજ કઠણ છે. ત્યાં એક પુલ છે, તે વાળથી પણ સૂક્ષ્મ અને તલવારથી પણ તીક્ષ્ણ છે. જે વિચારની મર્યાદામાં દૃઢ છે, તે એ પૂલપર

સહેલાઈથી ચાલ્યા જાય છે. અને જે વિચારની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી યથેચ્છ વર્તન કરનાર છે, તે નર્કમાં પડી જાય છે. કર્માનુસાર સર્વ જીવને કૃણ લોગવવાં પડે છેજ.

[૨] પવિત્રતા.

લગવતે કહ્યું છે કે “જેવા મને વિરક્ત પ્રીય છે, તેવાજ પ્રીય પવિત્ર જીવ પણ છે.” આ પવિત્રતા શરીર કે વસ્ત્રની નથી. જે પવિત્રતા જળથી થાય છે, તે અતિ સ્થૂળ છે.

પવિત્રતા ચાર પ્રકારની છે. એક જીવાત્માની પવિત્રતા. તેનો અર્થ એ છે કે અનાત્મ પદાર્થથી લિપ્ત થઈ, સર્વ પદાર્થોનું વિસ્મરણ કરી, લગવત્ સ્વરૂપમાં ચિત્ત લીન કરવું. આ અવસ્થા મહાપુરૂષોની છે.

ખીજી હૃદયની પવિત્રતા છે. એનો અર્થ એ છે કે મલિન સ્વભાવોથી દૂર થવું. ઈર્ષ્યા, અભિમાન, પાપાંડ, તૃષ્ણા વગેરે ધુરા સ્વભાવોનો ત્યાગ કરી, નમ્રતા, સંયમ, ત્યાગ, ધૈર્ય ઇત્યાદિ શુભ સ્વભાવોનું પાલન કરવું.

ત્રીજી પવિત્રતા, સર્વ ઇન્દ્રિયોને પાપોથી દૂર રાખી, તેમનો સંયમ કરી, સંતજનોની આજ્ઞામાં રાખવી. આ પવિત્રતા સાત્વિક મનુષ્યની છે.

ચોથી પવિત્રતા વસ્ત્રો, શરીર વગેરેને શુદ્ધ રાખવાની છે. આ સ્થૂળ પવિત્રતા તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધજ છે.

સર્વદા શરીરની પવિત્રતામાંજ લાગ્યા રહેવું, એ મહા અધમતા છે; કારણ કે તે સુગમ છે, તેથી મન પણ પ્રસન્ન રહે છે, અને સર્વ કોઈ એને પવિત્ર માને છે.

મનની પવિત્રતામાં સ્થૂળ સુખ મળતું નથી, તેમ ખીજ એને જાણી શકતા પણ નથી. એ સૂક્ષ્મ છે, અને એને ભગવતજ માત્ર જાણે છે; તેથી તેનાં પર મનુષ્યની પ્રીતિ નથી થતી, એટલે સાધારણ મનુષ્યો એને કષ્ટસાધ્ય જાણે છે. આમ છતાં શરીરની પવિત્રતા યુક્તિથી કરે તો તે યોગ્ય કહેવાય. પ્રથમ યુક્તિ એ છે કે તેને માટે જેટલી શુભ ક્રિયા છે, તેનો ત્યાગ ન કરે. જેમકે વિદ્યાભ્યાસ કરવો, સંતજનોનાં વચનો વિચારવાં, શરીર અને સંબંધી-જનો માટે શુદ્ધ આજીવિકાનો ઉદ્યમ કરવો, કોઈ પાસે કંઈ ચાચના ન કરવી, વગેરે. આવાં કામોનો ત્યાગ કરી નાહવા ધોવામાં અધિક વખત ન ગુમાવવો જોઈએ. ખીજી યુક્તિ એ છે કે કપટ અને અભિમાનથી પોતાને બચાવવો. જેની વૃત્તિ બાહ્યશૈલ્ય પર ઘણી છે, તે સ્વાભાવિક પોતાને મોટો પવિત્ર સમજે છે, અને તેથી અભિમાની થઈ જાય છે. અકસ્માત કંઈ ખરાબ પદાર્થપર તેનો પગ પડે, તો ખીજની નિંદાનો ભય રાખે છે.

સ્થૂળ પવિત્રતાની કીર્તિના દંભથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે. દંભ અને કપટનો ત્યાગ કરવા માટે સ્થૂળ પવિત્રતાનો

ત્યાગ કરવો સારો છે. ત્રીજી ચુકિત એ છે કે સર્વદા અધિક સંશયમાં આસક્ત ન થવું. ચોથી ચુકિત એ છે કે જે પવિત્રતાથી ખીજીને દુઃખ થાય તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો; કારણ કે જીવોને દુઃખવવા એ મહાપાપ છે. સ્થૂળ પવિત્રતાના ત્યાગમાં કંઈજ પાપ નથી. જેમ કોઈ મિત્ર ભેટવા ઈચ્છતો હોય, તેનો અનાદર કરીએ તો તે પાપ છે. મિત્રને ભાવથી ભેટવું એ સહસ્ર પવિત્રતાથી વિશેષ છે, કોઈ આપણા આસનપર પગ મૂકે, કે વાસણમાંથી પાણી લે, તો જ્વાળા નહિ લાવવી, અને તેનો નિરાદર પણ કરવો નહિ. કઠોર વચન સામાનું હૃદય દુલભ છે, તેથી એવી પવિત્રતા પાપરૂપ છે. એવી ક્રિયાથી અભિમાન આવે છે, અને એમ લાગે છે કે લોકોપર જાણે પોતે ઉપકાર ન કરતો હોય ! એવાનું હૃદય ક્રોધ અને અભિમાનથી અપવિત્ર થઈ જાય છે. શરીરશુદ્ધિ કરતાં હૃદયશુદ્ધિ અધિક આવશ્યક છે. પાંચમી ચુકિત એ છે કે જેમ શરીર શુદ્ધ રાખવું, તેમ આહાર, વ્યવહાર અને વચન પણ શુદ્ધ રાખવાં; કારણકે એ શુદ્ધતા વાસણ અને શરીરની શુદ્ધતાથી અધિક છે. કોઈ મનુષ્ય હાથપગ ઘણા ધુએ, પણ ભૂખ વિના ખાય, તો તે અણુસમજણ છે; કારણકે ભૂખ વિના ખાવું, એ અપવિત્રતા છે. પછી હાથપગ ધુએથી શું ! છઠી ચુકિત એ છે કે પવિત્રતાની ક્રિયામાં એવો આસક્ત ન

થાય કે જેથી ખીજા કાર્યની હાનિ થાય. જેમકે પોતે નાહવાઘોવામાં રોકાઈ જવાથી, ખીજાને આશા આપી હોય તેને, વખત ન મળવાથી ચીરકાળ પર્યંત આશામાં રાખે અને તેથી તે દુઃખી થાય, તો એ પવિત્રતા નિંદ્ર છે પોતાની આજીવિકા અને ઉત્પન્ન પ્રમાણે ખીજાનું કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ. આવી રીતે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પવિત્રતાને ભેદ સમજવો, અને સૂક્ષ્મપવિત્રતા વિષે અધિક પુરૂષાર્થ કરવો.

[૩] દાન.

ઈન્દ્રિયનિગ્રહ એ ભજનનું શરીર છે, અને હૃદયની એકાગ્રતા એ ભજનનો જીવ છે. જેમ જીવ વિના શરીર વ્યર્થ છે, તેમ એકાગ્રતા વિના ભજન મૃતક સમાન છે તેજ પ્રમાણે દાનનું પણ સમજવું. દાન દેવાનાં તાત્પર્ય ત્રણ છે એક તો ભગવતપ્રીત્યર્થે દાન કરવું. પોતે તેમ કરે છે તે પરીક્ષ અવશ્ય કરવી જોઈએ. પરીક્ષા શિવાય અભિમાન કરવું વ્યર્થ છે. એની પરીક્ષા એ છે કે પ્રીયતમ વસ્તુ ભગવત પર ઓવાર દેવી. જીવમાત્રને ધન અધિક પ્રિય હોય છે, એટલે પરીક્ષ કરવા ધનનો ઉપયોગ કરવો. આથી હૃદય વિષે ભગવાન પરર્ન પ્રીતિની પરીક્ષા થાય છે. એમાં પણ ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક પુરૂષ એવા હોય છે કે પોતાનું સર્વસ્વ ભગવત ઉપર ઓવાર નાંખે છે. તે તો દશાંશ દાન દેવું તેને કૃપણતા માને છે અને સર્વ લાગનેજ ઉત્તમ માને છે. એક વખત અખૂચ

સદીક નામના સંત પોતાનું સર્વ ધન લઈ કોઈ મહા પુરૂષને શરણે આવ્યા, મહાપુરૂષે તેમને પ્રશ્ન કર્યું કે તમારા સંબંધીઓ માટે શું રાખી આવ્યા છો? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે “ભગવત સર્વ જીવને પાળે છે, તે તેમને મારા કરતાં વધારે પાળશે.” ઉંમર નામના ખીજા સંત તે મહાપુરૂષ પાસે ધન લઈને આવ્યા, તેમને પણ એજ પ્રશ્ન કર્યો? ત્યારે ઉંમરે જવાબ દીધો કે જેટલું અહીં લાવ્યો છું, તેટલું સંબંધીઓ માટે રાખ્યું છે. ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે ધનના ત્યાગમાં તમારામાં અને અબૂચકમાં જેવા ભેદ છે, તેવાજ ભેદ તમારી બેની અવસ્થામાં છે. ખીજા જાતના મનુષ્ય એવા છે કે એકી વખતે બધું આપી દેવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં નથી, તેથી ધન સંગ્રહ કરે છે, પણ સંબંધી અને અભ્યાગતને તેઓ આપી શકે છે. જેવી રીતે કુટુંબીઓને પાળે છે, તેવીજ રીતે તેઓ પ્રીતિ સહિત અને ઉદારતાથી અભ્યાગતને પાળે છે. ત્રીજા જાતના પુરૂષ એવા છે કે ભગવત નિમિત્ત તેઓ દશાંશ આપે છે, અને તે પ્રભુની આજ્ઞા જાણી પ્રસન્ન થઈને આપે છે. વળી આપવામાં તે પોતાનો ઉપકાર નથી સમજતા, પણ તેમાં પોતાનું હિત માત્ર સમજે છે. આ અવસ્થા કનિષ્ઠ છે; પણ જે દશાંશ પણ આપી શકતા નથી, તેમને ભગવતમાં લગાર પણ પ્રીતિ નથી, એમ સમજવું.

ખીજીનું તાત્પર્ય એ છે કે દાન દેવાથી કૃપણતારૂપી મળ દૂર થાય છે, અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે. ભગવતની સમીપ જવામાં કૃપણતા પડળ સમાન છે. સંત મહાત્માઓએ તો દશાંશનો અંગિકાર કરવો પણ અયોગ્ય છે; કારણ દશાંશ દાન ધનની રક્ષા માટે છે, તેથી તે અતિ મલિન છે.

ત્રીજીનું તાત્પર્ય એ છે કે દાન દેવાથી ભગવતનો ઉપકાર ફેડાય છે; દાન દેવાથી ધન આલોક અને પરલોક બેઉમાં સુખનો હેતુ થાય છે. જ્યારે દયાળુ પુરૂષ અન્યને નિર્ધનતાથી દુઃખી જીએ છે, ત્યારે વિચાર કરે છે કે આ પણ ભગવાનનો જીવ છે, અને હું પણ એવાજ જીવ છું. ઇશ્વરે મને સુખી બનાવ્યો છે, તો મારે એના પર દયા કરવી યોગ્ય છે; કારણ કે ઇશ્વર આ મારી પરીક્ષા કરતા હોય! રખેને હું એતું નહીં; અને તેમ થતાં હું નિર્ધન થાઉં, અને એને પ્રભુ સુખી કરી મને એને આધીન કરે તો મારું શું બળ આવે !

દશાંશ આપવામાં વિલંબ ન થવો જોઈએ. એમાં ત્રણ લાભ છે. એક તો ઉદારતાની રૂચી થાય છે. દશાંશ ન આપે તો પાપી થાય છે, તેથી પાપની ખીકથી આખરે દાન કરે તેનું ફળ ભગવત પ્રીતિ નથી. ખીજે લાભ એ છે કે શીઘ્ર દાનથી અર્થીઓનું મન પ્રસન્ન થાય છે, તેથી તે આશીષ દે છે. અર્થીની આશીષ અવશ્ય ફળે છે, ત્રીજે

લાલ એ છે કે વિદ્વેનોથી બચી જવાય છે. અગ્નિ સંકટ આવવાથી દાન દેવાનું સામર્થ્ય ન રહે, તો પૃથ્વી કર્મથી અપ્રાપ્ત રહે છે, તેથી શીઘ્રદાન ઉત્તમ છે. દાન દેવાની રૂચી થાય એ ભગવત કૃપા બાળવી. મનુષ્યને ખુરા સંકટ દબાવે નહિ, તે માટે શીઘ્રદાન આવશ્યક છે.

ખીજી યુક્તિ એ છે કે દાન ગુપ્ત આપવું. આથી દંભ અને કપટથી દૂર રહેવાય છે. દાન આપનાર ખીજાને કહી બતાવે તો તેનું દાન વ્યર્થ જાય છે. તેથી જ્યારે કોઈ નેત્રહીનને એક મહારાજ કંઈ આપતા ત્યારે બોલતા પણ નહિ; કારણ કે બોલવાથી આપનાર ઓળખાય છે; અથવા નિર્ધન પુરૂષ ઝિંઘમાં હોય તો તેના વસ્ત્રમાં ખાંધી આપતા, તેમજ કોઈ અર્થીને દૂરથી આવતો દેખે તો તેના માર્ગમાં નાંખી દેતા, અથવા ખીજાને હાથે અપાવતા.

કૃપણતા વીઝુ જેવી, અને દંભ મહા અજગર સમાન છે. એ બેઉને દૂર કરવાનું સાધન ગુપ્તદાન છે.

જેણે દંભને દૂર કર્યો હોય, તે પ્રત્યક્ષ આપે તેનો વાંધો નહિ; કારણકે ખીજા તેનું જોઈને દાન કરવાનું શીખે છે.

દાન દેતી વખતે કંઈ વચન બોલે અથવા અર્થીને દૂર દષ્ટિથી જુએ, તો દાન નિષ્ફળ જાય છે. આમ થવાનાં બે કારણ છે. જેને ધન ખર્ચવું કંઈ લાગે છે, તેને દાન

આપતી વખત ક્રોધ ઉપજે છે, અને તેથી કઠોર વચન કહે છે; પણ એ મૂર્ખતા છે. દાન આપીએ, તે એક દામ આપી સો દામ લેવાના છે, છતાં પણ આપતી વખતે સંકોચ થાય, એ મૂર્ખતાની નિશાની નહિ તો તો ખીજું શું ! દાન દેવાથી સુખ થાય છે, એ વચન પર જેની પ્રતીતિ હોય, તેને દાન આપવું કડણ લાગતું નથી. જે મૂર્ખ હોય તેજ એમ માને કે હું ધનવાન છું, અને આ નિર્ધન છે; પરંતુ તેણે એમ જાણવું જોઈએ કે પરલોકમાં એ સુખી થશે, અને હું દુઃખી થઈશ. નિર્ધન દીન હોય છે, અને પ્રભુ દીનદયાળુ હોવાથી તેના પર દયા રાખે છે, અને ધનવાન અભિમાની હોય છે તેથી તેના પર પ્રભુની દયા નથી હોતી. વળી ધનવાનને આ જગતમાં પણ દુઃખજ હોય છે, કારણકે વ્યવહારમાં વિશ્લેષ અને ચિંતા ચાલુજ હોય છે. વળી દાન આપવું એ ધનવાન પર એક દાંડ છે. જો તે ન આપે તો પાપી ગણાય છે.

જેને દાન આપવું, તેના પર પોતાનો ઉપકાર ન સમજવો. ઉપકાર થયો ક્યારે મનાય કે જ્યારે મનમાં એમ જાણે કે મેં એને બહુ ભારે દાન આપ્યું, અને તેથી એ મારે આધીન છે; પણ આમ સમજવું એ મૂર્ખતા છે. એથી ચિત્ત વિષે અભિમાન દઢ થાય છે, અને એવી ઈચ્છા થાય છે કે આ અર્થી પુરૂષે દાનના બદલામાં મારી સેવા

અને મારું સન્માન કરવું જોઈએ; પણ જ્યારે અર્થી તેમ નથી કરતો, ત્યારે તેના ચિત્તમાં રોષ થાય છે, અને મનમાં એમ માને છે કે મારો ઉપકાર વ્યર્થ ગયો; પરંતુ ખરો વિચાર કરીએ તો અર્થી પુરૂષ દાન અંગિકાર કરી તેના ઉપર ઉપકાર કરે છે; કારણકે તેને નર્કના અશ્વિથી બચાવે છે, તથા તેના કૃપાણુપણનો મળ ધુએ છે. સંતજનોનાં વચન છે કે દાનનું ફળ લગવત આપે છે, તેથી દાન લેનારે તો આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો, એમ માનવું જોઈએ. આ કારણથીજ જેમને લગવતપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તેમણે અભ્યાગતનું સન્માન કરવું, અને દાન અંગિકાર કરવાની પ્રાર્થના કરવી, પરંતુ બદલા તરીકે તેમની આશીષ મેળવવા જેટલી પણ આશા ન રાખવી.

છઠ્ઠો યુક્તિ એ છે કે દાનનો પદાર્થ નિર્દોષ અને ઉત્તમ હોવો જોઈએ. પાપથી મેળવેલો પદાર્થ લગવતને માટે આપવો નહિ. જેમ કોઈ પ્રીયતમ આપણે ઘેર આવે, તેને હલકી વસ્તુ આપીએ એ હાંસીકારક છે, તેમજ નીચ અને મલિન વસ્તુ લગવતને માટે આપવી, અને ઉત્તમ વસ્તુનો ઉપયોગ પોતે કરવો, એ મહા પાપ છે. એમાં શ્રદ્ધાનું ચિહ્ન નથી; કારણકે તે જ્ઞાનિ સાથે અપાય લેવાય છે.

દાન અધિકારીને આપવું જોઈએ. ઉત્તમ અધિકારીને પરલોકના માર્ગની ચિંતા હોય છે, અને તેણે માયાનો

વ્યવહાર ત્યાગ કર્યો હોય છે; તેથી વૈરાગ્યવાન પુરૂષને અન્નવસ્ત્રાદિકથી પૂજા કરવી એ સર્વોત્તમ છે; કારણકે જ્ય સુધી એની ઈંદ્રિયો બળવાન હોય છે ત્યાંસુધી તે ભજનમાં દૃઢ હોય છે, તેથી તેમની સેવા કરનાર પણ તેમના ભજનમાં ભાગીદાર બને છે.

ધનવાન પુરૂષોએ સર્વદા સાત્વિક પુરૂષોની સેવામાં નિમગ્ન રહેવું જોઈએ; કારણકે સાત્વિકજનો સર્વદા ભજનમાં મગ્ન રહે છે, તેથી કોઈ વસ્તુની તેમને અપેક્ષા રહે તો તેમના ભજનમાં વિક્ષેપ પડે. આપણે વ્યવહાર ત્યાગ કરી ચિત્ત એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તેના કરતાં એવા પુરૂષોની સેવા ઉત્તમ છે. એક ધનવાન પુરૂષ કહેતો કે હું વ્યવહારમાં રહી સાત્વિક પુરૂષની સેવા કરીશ, તો તેમની સાથે બીજા અનેક મનુષ્યો ભજનમાં સામેલ થશે, તેથી અનેક જીવોને લાભ થશે; મને એકને લાભ થાય તેના કરતાં તે હું વિશેષ માનું છું. આ વચન એક સંતે સાંભળ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આવી માન્યતા, એ મહાન પુરૂષનું લક્ષણ છે. થોડા વખત પછી તે ઉદારચરિત્ પુરૂષ નિર્ધન થઈ ગયો, ત્યારે એક સંતે તેને ધન મોકલાવ્યું, અને કહાવ્યું કે આનો અંગિકાર કરી તમારો વ્યવહાર ચાલુ રાખો, કારણકે તમારા જેવા વ્યવહાર કરે, તેમાં કંઈ ગેરવ્યાજબી નથી.

ખીજા અધિકારી વિદ્યાભ્યાસ કરનારા છે. તેમને દાન દેનાર વિદ્યામાં લાગીદાર થાય છે.

ત્રીજા અધિકારી જે નિર્ધનતા ગુપ્ત રાખી, અભ્યક્ત રાખે છે, તે છે.

અને ચોથા અધિકારી તે છે કે જેનું કુટુંબ મોટું હોય, અને ઉત્પન્ન કમી હોય, અથવા જેઓ શરીરે રોગી હોય. જેટલી જેને જરૂર તેટલું દાન તેને આપવામાં વધુ ફળ સમાયલું છે.

દાન આપવા માટે મોટા કુળવાન કે મોટા મહાંતને શોધવા નહિ, પણ ઉત્તમ અધિકારીનેજ શોધવા.

દાન લેનારે એવી ઇચ્છા રાખવી કે વ્યવહારના નિભાવ પૂરતું અંગિકાર કરી, પછી આખો વખત લજનમાં રહેવાય તો સાફ; અને ભગવતનો ઉપકાર માનવો, કે તેણે ઉદાર ધનવાનો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેથી મારા લજનમાં વિશ્લેષ આવતો નથી. જેમ રાજાની કોઠાના ઉપર પ્રીતિ થાય, તેને પોતાની સેવામાં પોતાની સમીપ રાખે છે, એટલે સઘળી પ્રજા તેના સેવક બની સેવા ઉઠાવે છે, જેથી તે આરામમાં રહી રાજાની સેવા ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે છે; તેજ પ્રમાણે એકનિષ્ઠાથી ભગવતલજન કરનારની સેવા આખું જગત ઉઠાવે છે. દાન લેનારે ખીજું એમ જાણવું કે દાન મળે છે તે ભગવતની પ્રેરણાથીજ મળે છે, તેથી પ્રભુનો ઉપકાર

માનવો, અને દાન આપનારનું ભણું ઇચ્છવું. વળી દાન લેનારે થોડું મળે તોપણ તે અદ્ય ન ગણતાં અધિક માનવું, અને દાન આપનારે પોતે ગમે તેટલું દાન કરે તોપણ તે અદ્યજ સમજવું. ત્રીજું દાન લેનારે એ પણ અવશ્ય યાદ રાખવું, કે અશુભ દાનનો અંગિકાર ન કરવો, એટલે પાપીનું દાન ન લેવું. ચોથું એ છે કે કાર્ય કરતાં અધિક ન લેવું; અને પાંચમું એ કે દાન આપનારને એમ પૂછવું, કે આ દાન તું રોગીને નિમિત્તે; નિર્ધનને નિમિત્તે કે કામનાને નિમિત્તે આપે છે? જો કામનાને નિમિત્તે હોય, તો તે અંગિકાર કરવું નહિ; નિર્ધનને નિમિત્તે હોય તો અત્યંત આગ્રહથી આપે તોજ અંગિકાર કરવો; અન્યથા નહિ.

[૪.] વ્રત.

લગવાન કહે છે કે જે પુરૂષ મારે પ્રીત્યર્થે તપ અને વ્રત કરે છે, તથા ભોગોનો ત્યાગ કરે છે, તેને ક્ષણ આપવાવાળો હુંજ છું.

વ્રત ત્રણ પ્રકારનાં છે. પહેલું, ચિત્તને સંકલ્પમાંથી રોકી, લગવતના સ્વરૂપમાં સ્થિત કરવું. આ વ્રત એવું કઠણ છે કે લગવત શિવાય ખીજે સંકલ્પ જો હૃદય વિષે થાય તો વ્રતમાં ખામી આવે છે. આ વ્રત લેનારથી દિવસે, રાત્રિના આહાર માટે પણ સંકલ્પ ન કરી શકાય; કારણ

કે ભગવંત પ્રતિપાળક છે, તેથી આજીવિકાની ચિંતા કરવી એ મૂર્ખાઈ છે, માટે ભગવત પર ભરૂંસો રાખી અચિંત્ય રહેવું જોઈએ. આ સ્થિતિ સંતજનોને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ઉત્તમ વ્રત છે. ખીજું વ્રત એ છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પાપ કર્મથી રોકવી. પ્રથમ દૃષ્ટિને નેત્રોની અશુભ ભાવનાથી બચાવવી; કારણ કે તેથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. સંતો કહે છે કે નેત્રોની દૃષ્ટિ વિષથી ભરેલું તીર છે, તેથી ભગવતનો ભય રાખી એનો જે ત્યાગ કરે છે, તેનેજ યથાર્થ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. મહાપુરૂષો કહે છે કે નિંદા, અસત્ય ભાષણ, કઠોર વચન, કામ દૃષ્ટિ, અને જુઠી દુહાઈ એ પાંચ વ્રતનો ભંગ કરે છે; માટે વ્યર્થ વચનોથી રસનાને રોકવી, અર્થાત્ પ્રયોજન વગર ખોલવું નહિ, અને સંતનાં વચનોમાં મન લગાડવું; વાદવિવાદમાં આસક્ત ન થવું, તેને માટે દૃષ્ટાંત છે કે:-

જે સ્ત્રીઓએ નિરાહાર રહેવાનું વ્રત લીધું હતું. તેઓ ભૂખથી વ્યાકુળ થઈ ત્યારે કોઈ મહાપુરૂષને વ્રત ખોલવાનું પૂછવા ગઈ. મહાપુરૂષે તેમને પાણી પીવા આપ્યું. એ પાણી પીધા પછી તે બંનેને વમન થયું, ને તેમાં રૂધિર પડ્યું. એ જોઈ સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને એમ થવાનું કારણ તે મહાપુરૂષને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આ સ્ત્રીઓનો એવો સ્વભાવ છે, કે ભગવતે શરીરના રક્ષણ માટે

ખોરાક નિર્માણ કર્યો છે. તેનું વ્રત રાખ્યું છે, અને નિંદા મહાપાપ કહ્યું છે, તેનો અંગિકાર કર્યો છે; અર્થાત્ નિંદામાં આસક્ત છે, તેથી એમણે નિંદા રૂપી માંસ આહાર કરેલો, તેના પ્રતિધ્વનિ રૂપે રૂધિરનું વમન થયું ત્રીજું શ્રવણને મર્યાદામાં રાખવું. જે વચન બોલ નિંદ્ર છે, તેનું શ્રવણ પણ નિંદ્ર છે. ચોથું અશુભ કર્મ હાથ પગને રોકવા. વ્રત કરનાર રોગી જેવો છે. રો જેમ કુપથ્ય કરે તો મરણ પામે છે, તેમજ વ્રત કરના પાપકર્મ કુપથ્ય અને વિષ સમાન છે. ખાનપાનનો ત્ય કરી ઇંદ્રિયોને અશુભ કર્મથી અટકાવવા સાવચેતી ન રા તો એવા વ્રતથી કંઈ લાભ નથી. એવા વ્રતનું ફળ ભ તરસના કષ્ટરૂપ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચમું, અશુ આહાર અંગિકાર ન કરવો, અને શુદ્ધ આહાર પણ આ રાખવો. એમ પણ ન થવું જોઈએ કે દિવસે વ્રત રા રાત્રે બેવડો આહાર કરવો. વ્રતનું પ્રયોજન ભોગવૃત્તિ નિર્બંધ કરવાનું છે. આ વૃત્ત જે કહ્યું તે જ્ઞાસુ મ છે, તેથી તે મધ્યમ છે. સંસારી જીવોનાં વ્રત સ્થૂળ ચ તેથી કનિષ્ઠ છે; કારણ કે તેઓ ખાનપાનાદિકનો ત્ય કરે છે, પણ ઇંદ્રિયોને પાપથી રોકી શકતા નથી. સ્થૂળ વ્રતમાં એટલોજ ગુણ છે કે માત્ર તેટલોજ સગ ઇંદ્રિયો દુર્બળ રહે છે.

[૫] પાઠ.

સંતજનો કહે છે કે ભજન કરવું, એજ શાસ્ત્રાભ્યાસ છે. ઉપદેશ કરનાર જે પ્રકારના હોય છે. એક બોલવાવાળા, અને ખીજા મૌનધારી. બોલવાવાળા ભગવાન અને સતોનાં વચનરૂપ છે, અને મૌનધારી મૃતકરૂપ છે. એ બેઉના ઉપદેશથી જીવોને ભલ્લાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કોઈ સંતના વચનનો નિત્યપાઠ કરે છે, તેની નિઃસંદેહ ઉત્તમ ગતિ થાય છે, તોપણ પોતાને નીચ કર્મોથી બચાવવા સર્વદા પ્રભુનો ડર રાખવો. એમ નહિ કરે તેને એ સંતવચનોજ જૂઠો ઠરાવશે. મહાપુરૂષો કહે છે કે વિદ્યાભ્યાસ કરવાવાળા કપટી થવાનો સંભવ રહે છે. તેથી એક સંતે કહ્યું છે કે હે મનુષ્ય ! જ્યારે કોઈ સંબંધીનો પત્ર તારાપર આવે છે, ત્યારે તું એકાગ્રચિત્તથી વાંચે છે, અને વારંવાર તેનો વિચાર કરી તેમાં ફરમાવેલું કાર્ય કરે છે. આ (શાસ્ત્ર) જે મારાં વચનરૂપી મારો પત્ર તારા પર મોકલ્યો છે, તે એટલા માટે કે તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે તું કાર્ય કરે છતાં તું તેથી વિપર્યય વર્તે છે. એનો થોડો પાઠ પણ કરે છે, છતાં વિચાર નથી કરતો કે એમાં શું લખ્યું છે. અગાઉના જ્ઞાસુ, સંતનાં વચનને પત્ર સમાન સમજતા હતા, અને તે અનુસાર કૃતિ કરતા હતા. આજના મનુષ્યો જેવળ વચનોનો પાઠ કરવામાંજ સાર્યક સમજે છે, અને

અક્ષર તથા માત્રાને સુધાર્યા કરે છે; પરંતુ જે લખ્યું તેનું તાત્પર્ય સમજતા નથી. જેમ કોઈ મનુષ્ય પર તેનું સ્વામિનો પત્ર આવે, તેને તે ઉત્તમ સ્થાનમાં બેસીને વાંચે, અને અક્ષરો ગોખે, તેમાં જે કાર્ય લખ્યું હોય તે ન કરે, તો નિઃસંદેહ તે દુઃખનો અધિકારી થાય છે. અકારણથી વચનો નીચેની છ યુક્તિથી વાંચવાં. પ્રથમ જેમ સેવક સ્વામિ પાસે બેસે, તેમ પવિત્રતા વડે સ્થિત થઈ નમ્રપણે બેસીને પાઠ કરવો. ખીજું, પાઠ કરવામાં ઉતાવળ ન કરવી, પણ ધીમે ધીમે વાંચી તેના અર્થનો વિચાર કરતા જવું. મનમાં એમ ન લાવવું કે પાઠ કયારે પૂરો થાય ત્રીજું, પાઠ કરતી વખતે ભય અને પ્રીતિ સંયુક્ત રૂઢન કરવું—ગદગદિત થવું. એથી કદાચ નેત્રમાં આંસુ ન આવે. તોપણ ચિત્ત તો કોમળ થાયજ. અસાવધાનતા અને અચેતપણું દૂર કરવાથી આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ચોથું, વચનોનાં તાત્પર્યને ભિન્ન ભિન્ન કરી વિચારવાં; અર્થાત શિક્ષાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ભગવત પાસે રક્ષા ચાહવી, અને કૃપાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આશાવંત થવું. પાંચમું, કપટ અને વિક્ષેપતા દૂર કરવાં; અર્થાત્ દંભનો આભાસ ન આવવા દેવો, અને ખીજાને વિક્ષેપ થાય એમ પાઠ ન કરવો. ગુપ્તપાઠ કરવાનું માહાત્મ્ય ગુપ્તદાન જેવું છે. જે દંભ ન ઉપજતો હોય અને કોઈને વિક્ષેપ ન થતો હોય, તો

ઉંચે સ્વરે પાઠ કરવો સારો છે; કારણકે તેથી નિદ્રા અને આળસ દૂર થાય છે. તે સાંભળનારને ક્ષાયદો થાય છે, અને નિદ્રાવશ મનુષ્યો બગી બેઠે છે. વળી વાંચવામાં નેત્ર પણ રોકાય છે, તેથી કુદૃષ્ટિથી નેત્રનો ખચાવ થાય છે.

એ ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત છે. એક રાત્રે કોઈ મહાપુરુષ જતા હતા. તેમણે એક જીજ્ઞાસુને ગુપ્તપાઠ કરતો જોઈ પૂછ્યું કે ગુપ્ત કેમ વાંચો છો ? તેણે કહ્યું કે મારે જેને સંભળાવવું છે, તે તો ગુપ્તપાઠ પણ સાંભળી શકે છે. વળી આગળ ચાલતાં ખીબા એક પ્રેમી સંતને ઊંચે સ્વરે પાઠ કરતા જોઈ તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે મારી અને ખીબા સૂતેલા જનોની નિદ્રા અને આળસ દૂર કરવા ઊંચે સ્વરે બોલું છું. આ બેઉની ભાવના નિર્મળ છે. છર્ડું, કોમળ ધ્વનિથી પાઠ કરવો; કારણકે કોમળ ધ્વનિથી વંચાયલું ચિત્તમાં અધિક પ્રવેશ કરે છે. આ છ સ્થૂળ યુક્તિઓ કહી. એજ મુજબ છ સૂક્ષ્મ યુક્તિઓ પણ છે. પહેલી, વચનનું માહાત્મ્ય સમજવું એટલે આ વચનો ભગવતનાં છે, તેથી તે અવિનાશી છે, અને એમાં ભગવતનું જ્ઞાન સ્થિત છે, એમ સમજવું. જેમ અગ્નિનું નામ લેવું સુગમ છે, પણ તેનો તાપ ખમવો કઠણ છે, તેમ આ અક્ષર સીક્ષાત્કાર થાય, તો તેના પ્રકાશમાં આઠ લોક લીન થાય, અને તેનું

તેજ સહન ન કરી શકાય. એ વચનોનું મહાત્મ્ય અર્થ સૌંદર્ય શબ્દો તથા અક્ષરોરૂપ પડદામાં ગુપ્ત રાખ્યું છે, જેથી મન અને જીભને એની પ્રાપ્તિ થાય. આ પડદા શિવાય વચનનું તાત્પર્ય મનુષ્યને સમજાય નહિ, તેથી જ્ઞાત્રુએ વિચાર કરવો કે વચનોનું તાત્પર્ય અક્ષરોથી પાડે છે. જેમ બળદ આદિક પશુઓ મનુષ્યના શબ્દોનો અર્થ સમજી શકતાં નથી, તેથી તેમને ચલાવવા માટે તેમને ભાષા જેવાજ શબ્દ કાઢવા પડે છે, તેમજ પાઠ કરનાર ઘણા પુરૂષો એવા હોય છે કે ભગવતવચનને અક્ષર માત્ર જ જાણે છે. એ બુદ્ધિની હીનતા છે. એ સંબંધમાં દૃષ્ટાંત છે કે:- જેમ અગ્નિ કાગળને બાળી નાંખે એવો છે, પણ એ ત્રણ અક્ષર કાગળપર રહે છે તેથી કાગળને કંઈ આંચ પહોંચત નથી. અક્ષર શરીરવત્ છે, અને તાત્પર્ય જીવ છે. એમ વચનનું મહાત્મ્ય જાણવું. પુસ્તકમાં લખેલાં વચનો પ્રભુએ જાતે કહેલાં છે, એમ સમજી ભયસંયુક્ત જેમ પોથીને પવિત્ર થઈને અડકીએ છીએ, તેમજ હૃદય પવિત્ર કરી, પછી એનો આંગિકાર કરવો. હૃદયની પવિત્રતા એ છે કે જુરા સ્વભાવ દૂર કરી શુદ્ધ થવું, અને હૃદય ભગવતવચનના પ્રકાશ અને મહાત્મ્યથી પ્રકાશિત કરવું. અકમા નામે એક બાઈ હતી, તે જ્યારે પાઠ કરવા બેસતી ત્યારે કહેતી કે મહારાજ સૂર્યેશ્વરનાં આ વચનો છે, એમ કહી ભય અને પ્રીતિથી

તે મુર્છિત થઈ જતી. ત્રીજી, પાઠ વખતે ચિત્ત એકાગ્ર રાખવું. કંઈ અચેનતાથી વંચાય, તો ફરી વાંચવું; નહિ તો જેમ કોઈ ફૂલ જેવા ખાગમાં જાય, અને ત્યાં કોઈ વિશ્લેષને લીધે એવો અચેત થઈ જાય કે ફૂલની રચના જેઈ ન શકે, અને એમજ પાછો ચાલ્યો આવે, તો એનું ત્યાં જઈ આવવું વ્યર્થ છે; તેમજ ભગવતવચન ખાગરૂપ છે. તેમાં નાના પ્રકારના ભેદ-રહસ્ય છે, તે મનમોહક, સુખદ, પરમપવિત્ર ફૂલરૂપ છે, તેથી એકાગ્ર ચિત્તે તેનો પાઠ અને વિચાર થાય તો પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિ તો પાઠ કરવો વ્યર્થ છે. ચાથી, સર્વ વચનોને વિચારવાં, ન સમજાય તેનો વારંવાર પાઠ કરવો, અને એના રસમાં નિમગ્ન રહેવું. સંતજનો કહે છે કે રસનાથી એક વચન ઉચ્ચારે અને ચિત્તમાં ખીજી વસ્તુનો વિચાર કરે, તે, વચનના અર્થથી દૂર રહે છે. એક સંત કહે છે કે ભજન કે પાઠ વખતે જે મને કોઈ વ્યવહારનો સંકલ્પ થાય, તો તે કરતાં હું મરવું વધુ પસંદ કરું છું; માટે પાઠ કરતી વખતે ખીજા સંકલ્પ ન કરવા--સંકલ્પ સાત્વિક હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો. પાંચમી, જેમ વચનોમાં જુદો જુદો ભાવ જણાય, તેમ ચિત્તની વૃત્તિને પણ ઉલટાવતાં રહેવું. શિક્ષાનું વચન આવે ત્યારે ભય રાખવો, અને મહાત્મ્યનું વચન આવે ત્યાં પોતાની યુદ્ધિ ન પહોંચી શકવાથી

લજ્જા પામવી. એવી રીતે વચનના ભાવ પ્રમાણે ચિત્તની અવસ્થા રાખવી. છઠ્ઠી, વચનમાં દૃઢ પ્રતિતિ રાખવી. એમ જાણવું કે ખુદ લગવતના મુખથીજ હું આ સાંભળું છું. એક સંત કહે છે કે મને જ્યારે લજ્જાનું રહસ્ય નહોતું સમજતું. ત્યારે મેં એમ પ્રતીતિ કરી કે આ વચન હું લગવાનના મુખથીજ સાંભળું છું. આથી મને શરૂઆતમાં રસ પડવા લાગ્યો; આગળ ચાલતાં એમ અનુમાન કીધું કે આ આકાશવાણી થાય છે, ત્યારે વળી તેથી પણ અધિક રસ પડ્યો; અને છેવટે જ્યારે મેં એવું અનુમાન કર્યું કે લગવત પોતેજ વિદ્યમાન હોઈ મને સાંભળાવે છે, ત્યારે મને એવો આનંદ થયો કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

[૬] સ્મરણ.

એમ ખાત્રી પૂર્વક માનવું કે સર્વ સાધનોનું ફળ લગવતસ્મરણ છે. ભોગોની પ્રખળતામાં લજ્જાનું કંઈ પણ રહસ્ય સમજતું નથી, માટે ભોગોથી વિરક્ત થઈ સ્મરણમાં સ્થિત થવું. લગવત કહે છે કે તમે માફ સ્મરણ કરો છો, ત્યારે હું તમાફ સ્મરણ કરું છું. સ્મરણની એવી અવસ્થાએ પહોંચવા માટે લાંબો વખત લજ્જાનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. મુકિતનું સાધન લજ્જા છે. ખેસતાં-ઉઠતાં, જાગતાં-જીંદતાં, ખાતાં-પીતાં વગેરે જે અવસ્થામાં હોઈએ, ત્યાં

ભજનનો ત્યાગ ન કરવો. ભય અને દીનતાપૂર્વક ગુપ્ત સ્મરણ કરવું. સાંજથી સવાર પર્યંત કોઈ કાળમાં અચેત ન રહેવું.

કોઈએ સંતને પૂછ્યું કે કયું કાર્ય શ્રેષ્ઠ છે ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મૃત્યુ સમયે જેની વૃત્તિ ભગવાનમાં જોડાય છે, તેનું સ્મરણ સર્વ ભજનથી ઉત્તમ છે. જેમ મૃતકોમાં સજીવ, શુષ્ક વૃક્ષોમાં ફળિત વૃક્ષ, અને કાયરોમાં શૂરવીર છે, તેમ અજ્ઞાનીઓમાં ભજનવાળો છે. અજ્ઞાની મનુષ્યો પરલોકનાં દુઃખ જોઈ પશ્ચાતાપ કરે છે કે અમે ભગવત ભજન સર્વ કાળ શા માટે ન કર્યું ? અને સંસારમાં શા માટે વ્યર્થ વખત ગુમાવ્યો ? ત્યારે જેમણે ભજન કર્યું હોય છે તેઓ એમ કહે છે કે અમે એકદમ પાણુ અચેત શા માટે રહ્યા. ?

ભજનની ચાર વિધિ છે. પ્રથમ, રસનાથી નામ ઉચ્ચારવું, અને હૃદયથી અચેત રહેવું; આ કનિષ્ઠ અવસ્થા છે. એનું ફળ અદ્ય છે, છતાં તે છેક ફળ રહિત નથી; કારણ કે મિથ્યા વાદવિવાદમાં વખત કાઢનાર કરતાં તે હજાર દરજ્જે સારો છે. ખીજી, ચિત્ત એકાગ્ર કરી ભજન કરવું, જે સંકલ્પ થાય તેને હક કરી દૂર કરવા, અને મનને ભજનમાં સ્થિત કરવું. એ મધ્યમ અવસ્થા છે. ત્રીજી, હૃદય ભજનમાં એવું લીન થઈ જાય, અને ભજનનો રસ

એવો પ્રબળ ઉત્પન્ન થાય, કે તેની વ્યવહારના કોઈ પણ કાર્યમાં રૂચી થાય નહિ. કોઈ કાર્ય અવશ્ય કરવા જેવું હોય તો તેમાં યત્ન કરે તોજ મન પરોવાય. આ અવસ્થા ઉત્તમ છે. ચોથી, જેનું સ્મરણ કરે તેમાં વૃત્તિ લીન થઈ જાય, પરમાત્માના સ્વરૂપના આનંદમાં લગ્નની શુદ્ધિ પણ ન રહે, અને સત્તારૂપ લગ્નજ માત્ર અવશેષ રહે. આ અવસ્થા સર્વોત્તમ છે. લગ્ન અક્ષર અને સંકલ્પથી થાય છે, પણ પરમ અવસ્થામાં અક્ષર અને સંકલ્પનો અભાવ છે. કેવળ બ્રહ્મસત્તામાં સ્થિત થવાની આ અવસ્થા કેવળ શુદ્ધ પ્રેમથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કોઈ પોતાના પ્રીયતમને મળવાના આનંદમાં સર્વ પદાર્થ, અને ક્રુધા તૃષ્ણા પણ વિસરી જાય છે, તેમજ લગવત દર્શનમાં પણ સર્વ પદાર્થનું વિસ્મરણ થાય, ત્યારેજ તેને સંતની મુક્તિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન મુક્ત અથવા જીવનમૃતક દશા એટલે કે સર્વ પદાર્થોના જ્ઞાનથી તે મૃતક સમાન થઈ જાય છે. જેમ ખીજાં બ્રહ્માંડોનું આપણને કંઈ ભાન નથી, પણ આપણને ઇન્દ્રિયોથી જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેનેજ સત્ય સ્વરૂપ માનીએ છીએ; તેમજ જેને ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થનું વિસ્મરણ થાય, તેને તે સર્વ અસત્યરૂપ થઈ જાય છે, અર્થાત્ પોતે પોતાને પણ વિસરી જાય છે. અસત્ય માને છે; તેથી તે જીવનમૃતક કહેવાય છે. જ્યારે

સર્વ પદાર્થ દૂર થયા, ત્યારે માત્ર લગવતજ
 નિકટ રહ્યા, જેમ પૃથ્વી અને આકાશ સુધી જેની દૃષ્ટિ
 પહોંચે છે, તે એમ માને છે કે જગત આટલુંજ છે, તેમ
 જીવનમૃતક લગવત શિવાય અન્ય કંઈજ દેખતો નથી. તેથી
 તે કહે છે કે પ્રભુ શિવાય જગતમાં ખીજું કંઈ નથી. આ
 અભેદ-અદ્વૈત અવસ્થા કહેવાય છે. ભેદભાવ એમાં નષ્ટ થઈ
 જાય છે. આ જ્ઞાનની પરિસ્તીમા છે. આ અવસ્થામાં દ્વૈત-
 પણાનો અંશ નથી તેમ કંઈ દૂર કે નિકટ કહેવાપાતું નથી.
 આવા જ્ઞાનવાળાને ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થાય છે,
 ચિદાકાશમાં નાનાવિધ આશ્ચર્ય દેખાય છે, અને પ્રભુ
 હસ્તામગ્નક થાય છે. તે જે આશ્ચર્ય જુએ છે, તેનું વર્ણન
 થઈ શકેજ નહિ. આ અવસ્થામાંથી જ્યારે ઉત્થાન થાય છે,
 ત્યારે પણ એકત્રતાનો રસ એના હૃદયથી દૂર થતો નથી,
 સર્વ પદાર્થો તેને નિરસ લાગે છે. તે સંસારી જીવોમાં
 સ્થિત દેખાતાં છતાં નિર્લેપ રહે છે, અને માયાસક્ત
 જીવોને જોઈ આશ્ચર્ય પામી દયાદૃષ્ટિથી ઈચ્છે છે કે આ
 અદ્વયજીવિ જીવો આ સુખ ક્યારે પ્રાપ્ત કરે ! જગતના
 જીવો એની અવસ્થા જોઈ એને ખાવરો અને ઉન્મત્ત જાણે
 છે. જે જીજ્ઞાસુ આવા પરમપદને ન પામે, તેણે નિરાશ
 ન થવું; કારણકે કેવળ ભજનની પ્રબળતા ઉત્તમ ભોગોનું
 ખીજ છે. ભજનની દૃઢતાથી પ્રેમ વધે છે, અને સર્વ પદ્મા-

ધૈથી વિરક્ત થવાય છે. પૂર્ણતા ન સ્કૂરે છતાં ભજનનો ત્યાગ ન કરવો. ભજનથી ચિત્ત નિર્મળ થાય છે, એટલે તે પરમપદનો અધિકારી બને છે. તેથી સર્વદા ભજનનો અભ્યાસ કરવો, એક ક્ષણ પણ અચેત ન રહેવું. એજ ભગવત દર્શનની કુચી છે. એજ પરમ વૈકુંઠ છે.

પ્રકરણ ૩.

જગત સંબંધ.

[૧]

સંસાર પરલોકના માર્ગની મજલ છે. સર્વ મનુષ્ય આ મજલમાં પરદેશી છે, અને સર્વને એકજ સ્થળે-એકનીજ પાસે જવાનું છે. જેમ સર્વ પરદેશીઓ એકમેક સાથે સંબંધી જેવો પ્રેમ બાંધે છે, તેમજ જીવોએ જગતના સર્વ મનુષ્યો પર પ્રેમ અને શુભ ભાવના રાખવી જોઈએ. કોની સાથે કેવો ભાવ રાખવો, તેનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન આ ભાગમાં આવશે. પ્રથમ જ્ઞાતિ સાથેના સંબંધનું, પછી મનુષ્ય માત્ર સાથેના સંબંધનું, અને છેવટે સેવક તથા મિત્ર સાથેના સંબંધનું વર્ણન આવશે.

લગવત નિમિત્તે જીજ્ઞાસુ સાથે મૈત્રી કરવી એ ઉત્તમ લજન છે, અને સર્વ કર્મથી ચઢીઆતું છે. પ્રભુએ કહ્યું છે કે જેને મારા માર્ગમાં પ્રીતિ છે તેને મારા લકતોનો મેળાપથી બહુ લાલ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે લજનથી અચેત હોય તેને લકત સચેત કરે છે, અને ખેડ સચેત રહી એક માર્ગના સંગી થાય છે. જીજ્ઞાસુના સંગથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખીજની સોબતથી થતું નથી. વળી પ્રભુ કહે છે કે મારે નિમિત્ત મારા લકતો સાથે પ્રીતિ કરે છે, તે અવશ્ય મારી પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી એમ પણ કહે છે કે મારે નિમિત્તે પ્રીતિ કરનારને હું ખોળતો ફરું છું. નીચે લખેલા સાત પ્રકારના મનુષ્યોને લગવતની છાયા નીચે આશ્રય મળે છે, અને તે પરમ સુખી થાય છે. પ્રથમ નીતિ અને વિચારની મર્યાદામાં રહેવાવાળા; ખીજ બાલ્યાવસ્થાથી પોતાનું આખું આયુષ્ય લજનમાં નિર્ગમન કરનારા; ત્રીજા, શુભ સ્થાનથી કદાચ દૂર જાય, પણ વ્યવહારમાં આસક્ત ન થતાં ચિત્તને સર્વદા શાંત રાખનારા; ચોથા, લગવતલજનમાં સાવધાન રહી પ્રીતિ સહિત ગદગદિત થનાર (રહી ફેદન કરનારા;) પાંચમા, એકાંતમાં સ્ત્રીનો મેળાપ થાય છતાં લગવતનો ભય રાખી તેનો ત્યાગ કરનારા; છઠ્ઠા, નિષ્કામ ગુપ્ત દાન દેવાવાળા; અને સાતમા, લગવત નિમિત્ત લગવત્તો સાથે મૈત્રી કરનારા. આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત

છે કે:—એક મનુષ્ય પોતાનાં મિત્રનાં દર્શન માટે જતો હતો. માર્ગમાં તેને એક દેવ મળ્યા. દેવ:—ક્યાં જાય છે?

મનુષ્ય:—મારા મિત્રનાં દર્શન કરવા જાઉં છું.

દેવ:—એમાં તારો કંઈ અર્થ છે? અથવા એણે તારા પર કંઈ ઉપકાર કર્યો છે?

મનુષ્ય:—કેવળ લગવત નિમિત્ત એનાં દર્શનની ઇચ્છા રાખું છું.

દેવ:—મને લગવતે પોતાની પ્રસન્નતાનો સંદેશો પહોંચાડવા તારી પાસે મોકલ્યો છે.

મનુષ્ય:—શો સંદેશો છે, તે કૃપા કરી કહોશો, તો ઉપકાર થશે.

દેવ:—તારી આ ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી લગવતે તને પોતાનો મિત્ર કર્યો છે.

ધર્મનું દૃઢ ચિહ્ન એજ છે કે ધર્માત્માનો સંગ કરવો, અને અધર્મીનો સંગ ત્યાગવો. એક વેળા એક જ્ઞાસુને આકાશવાણી થઈ કે “જ્યાં સુધી તું તારા સ્વચ્છંદીપણાનો ત્યાગ કરીને મારા લકતો સાથે મિત્રતા નહિ કરે, ત્યાં સુધી તું દેવતાના જેવું લજ્જન કરીશ તો પણ પરમપદને નહિ પામે.” એક સંતને જ્ઞાસુએ પૂછ્યું, કે હું સંગ કેનો કરું? ત્યારે સંતે કહ્યું કે જેના દર્શનથી લજ્જન દૃઢ થાય, અને જેની ક્રિયા જોઈ તારી ક્રિયા શુદ્ધ થાય, તેની

સંગતિ કર. એક બીજા સંતને પ્રભુએ આકાશવાણીથી પૂછ્યું કે તમે એકાંતવાસ કેમ ગ્રહણ કર્યો ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે જગતના સંસર્ગથી તારી પ્રીતિમાં મને વિશ્લેષ નડે છે તેથી. ત્યારે પ્રભુએ તેને ફરમાવ્યું કે એકાંતથી વ્યવહારિક કલેશની નિવૃત્તિ અને ભજનની પ્રતિષ્ઠાની ધ્વજા સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેથી મારા ભકતો સાથે પ્રીતિ કર, અને વિમુખોના સંગનો ત્યાગ કર. વળી એક સંતે કહ્યું છે કે ભગવદ્ભકતો પરસ્પર મળી પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે શીશીર ઋતુમાં જેમ પાન ખરી પડે છે, તેમ તેમનાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉદ્દેશ પૂર્વક કરેલી મિત્રતા ભગવત નિમિત્ત ન કહેવાય; જેમકે પાડોશી સાથેની, જેનું સ્વરૂપ સુંદર હોય કે વાણી મધુર હોય તેની સાથેની, અથવા ધન કે માન મેળવવા માટે કરેલી પ્રીતિ સ્વાર્થી પ્રીતિ કહેવાય છે. ભગવત નિમિત્તની પ્રીતિ તો નિઃસ્વાર્થજ હોવી જોઈએ. સાત્વિક પ્રીતિ હોય તો તે ભગવત નિમિત્ત કહી શકાય; જેમકે ધન કે માનની આશા વગર ગુરૂ પોતાના શિષ્યોને પ્રીતિથી વિદ્યા ભણાવે, તો તે પ્રીતિ ભગવત નિમિત્ત કહેવાય.

જ્યારે કોઈની સાથે પ્રીતિ બંધાય છે, ત્યારે તેનું ધર, સંબંધી, દાસજન વગેરે સર્વના ઉપર પ્રેમ ઉપજે છે,

એટલુંજ નહિ પણ શ્વાન આદિ તેનાં જનવર ઉપર પણ ખીજા જનવરો કરતાં વધારે પ્રીતિ ઉપજે છે; તેજ પ્રમાણે ભગવત ઉપર જેનો પ્રેમ છે, તે જીજ્ઞાસુ સાથે તો પ્રીતિ રાખેજ; પણ આખું જગત પરમાત્માનું રચેલું જાણી પ્રાણી માત્ર તરફ પ્રેમદૃષ્ટિ રાખે છે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:—એક સંતને કોઈ વસંત ઋતુનાં નવાં નવાં ફૂલ આપતું, ત્યારે તે આંખે લગાડીને કહેતા, કે આ મારા પ્રભુએ બનાવ્યાં છે, અને હમણાંજ તેનાથી વિખુટાં પડ્યાં છે.

ભગવત પ્રત્યે કરેલી પ્રીતિ પણ બે પ્રકારની હોય છે. એક આ લોક કે પરલોકની કામનાથી કરેલી પ્રીતિ, અને બીજી નિષ્કામપણે કરેલી. એમાં બીજી પૂર્ણ પ્રીતિ છે. જેટલો જેનો નિશ્ચય અને જેટલું ભગવતનું મહાત્મ તેટલી પ્રીતિ દૃઢ થાય છે. ભગવાન પર પ્રીતિ કરવાથી ભકતો પર પણ પ્રીતિ થાય છે, પણ તે ધન અને માન અર્પણ કરવાથીજ પ્રગટ થાય છે; જેટલું ધન અને માન ભગવત પ્રિત્યર્થ વાપરે તેટલી તેની પ્રિતી સમજવી.

સાત્વિક જનોપર જેવી પ્રીતિ થાય છે, તેટલીજ તેનાથી વિરૂદ્ધ ભાવના રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિવાળા જનો પર થાય છે; કેમકે તે ભગવતથી વિમુખ છે, એટલે તેની સંગતિથી તો પોતે પણ વિમુખ થઈ જાય, છતાં વિરૂદ્ધ ભાવનો અર્થ એવો નથી કે એની ક્રિયા બેઈ

પોતાના ચિત્તને તૃપ્ત કરે; માત્ર તેની સંગતિથી સંકુચિત રહે, એનું નામજ વિરૂદ્ધતા છે. એક પુરૂષ સાત્વિક હોય, અને તેનામાં થોડો રાજસ ગુણ પણ હોય; તો તેના સાત્વિક ગુણ સાથે મિત્રતા રાખવી, અને રાજસપણાથી વિરૂદ્ધ રહેવું. એમ એકજ મનુષ્ય સાથે મિત્રતા અને વિરૂદ્ધતા એકઠાં રાખી શકાય. જેમ કોઈને ત્રણ પુત્રો હોય. તેમાં એક બુદ્ધિમાન અને આજ્ઞાંકિત હોય, બીજો મૂર્ખ પણ આજ્ઞાંકિત હોય, અને ત્રીજો મૂર્ખ પણ આજ્ઞાપાળક ન હોય, તો તેમાંના બુદ્ધિમાન ઉપર સ્વાભાવિક વિશેષ પ્રેમ ઉપજે છે; બીજો આજ્ઞાનું પાલન કરે, તેટલી તેના પર પ્રીતિ થાય છે, તેમજ મૂર્ખતા જેટલો તે શિક્ષાપાત્ર થાય છે; અને ત્રીજો તો કેવળ દંડનોજ અધિકારી છે. તેજ પ્રમાણે વિમુખતા અનુસાર વિમુખનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, અને જેટલો ભગવત આજ્ઞામાં તત્પર હોય તેટલી પ્રીતિ કરવી યોગ્ય છે. આમ મિત્રતા અને વિરૂદ્ધતા માત્ર કૃતિ વિષે છે.

તમોગુણી મનુષ્ય સાથે પ્રીતિ કરવી સર્વથા અયોગ્ય છે; કારણ કે તે સર્વનો ઘાટ કરે છે. આપણને દુઃખાવે, તે વખતે તેના પર દયા કરવી, અને મનમાં એમ જાણવું કે સર્વના પ્રેરક પરમાત્મા છે, જીવ માત્ર પરાધીન છે. સંતજનો એમ સમજીનેજ જીવો પર દયા કરે છે. એ

અવસ્થા ઉત્તમ છે, તેમજ પાપીઓને પાપથી બચાવનારી છે. કેટલાક મનુષ્યો પાપીઓના સંગથી થતું નુકસાન સમજી શકતા નથી, અને તેથી પાપકર્મોથી દૂર પણ રહી શકતા નથી. તેઓ મોઢેથી માત્ર એમ કહે છે કે અમે કોઈને બુરા સમજતા નથી; કારણ કે સર્વ જીવોના પ્રેરક ભગવત છે. તેઓ આમ કહે છે ખરા, પણ હૃદયમાં તો રાગદ્વેષથી બળ્યા કરે છે, માટે એવા જનોનું આવું અભિમાન વ્યર્થ છે; કારણ કે એને ભગવતની ઐક્યતાનું જ્ઞાન પ્રગટ થયું નથી. એકતાનું ચિહ્ન તો એ છે કે કોઈ ધન લઈ જાય, કટુવચન કહે, અથવા શિક્ષા કરે, તોપણ કોઈ ન કરતાં ઉલટું તેમના તરફ દયા દૃષ્ટિથી જ જુએ. એક વખત કોઈ મન મુખીએ મહાત્માના દાંત તોડી નાંખ્યા, તેથી મોંમાંથી રૂધીર વહેવા લાગ્યું, ત્યારે તે મહાત્મા કહેવા લાગ્યા કે હે પ્રભુ ! તું એના પર દયા કર; કારણકે એ મને ઓળખતો નથી.

જે ભગવતને માનતા નથી, જેને પરલોક પર પ્રીતિ નથી, અને જે સર્વદા તમોગુણ વિષે સ્થિત રહે છે, તેની સાથે જીજ્ઞાસુએ કદી મેળાપ કરવો નહિ. જે મનુષ્યો લોકોને સત્કર્મોથી પાછા પાડી, તેમને સ્વચ્છંદી કરે તથા નાસ્તિકનો મત દૃઢ કરાવે, તેમનો સંબંધ ન રાખવો.

[૨] મિત્રતાના અધિકારી.

જે પુરૂષમાં નીચેનાં ત્રણ લક્ષણ હોય, તેમની સાથે મિત્રાચારી કરવી. પહેલું, બુદ્ધિમાનને મિત્ર કરવો. મૂર્ખની સોબત નિષ્ફળ છે. તે કદી સામા પર ઉપકાર કરવા ઇચ્છે, તો પણ એવું કાર્ય કરશે, કે જેથી કંઈ પણ બગાડ થાય, અને વળી એમ પણ નહિ જાણે કે આ બગાડ મારાથી થયો. મૂર્ખથી જેટલા દૂર રહીએ, તેટલા લગવતની નજીક સમજવા. જે માણસ, સમજ્યા છતાં કાર્યના ભેદને ન સમજે તેને મૂર્ખ જાણવો. બીજું, જેનો સ્વભાવ કોમળ હોય, તેની સાથે મિત્રાચારી કરવી સારી છે. જે કઠોર હોય છે, તે મિત્રતામાં વિઘ્ન નાંખે છે. ત્રીજું, જેની વૃત્તિ સત્કર્મો વિષે દૃઢ હોય, તે મિત્રતા માટે ઉત્તમ અધિકારી છે. પાપીના હૃદયમાં લગવતની પ્રીતિ હોતી નથી, તેમ તેનો ભય પણ હોતો નથી, તેથી જે પુરૂષ લગવત ભજનથી અચેત હોઈ પોતાની વાસના વિષે વર્તનારો હોય, તેની પ્રીતિ અને પ્રતીતિ કદી કરવી નહિ. નાસ્તિકવાદીની સંગત ન કરવી એજ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે તેને પ્રભુનો ડર ન રહેવાથી તે કુકર્મી થઈ જાય છે. નાસ્તિક તેને કહેવો કે જે એમ ઉપદેશ કરે કે જગતમાં ધર્મ અને અધર્મ એવું કંઈજ નથી, અથવા એમ કહે કે કોઈને પણ ધર્મનો ઉપદેશ કરવો નહિ, અને પાપકર્મથી રોકવા નહિ; કારણ

કે લોકો સાથે અમારે શું પ્રયોજન છે ! એ વચન મંદલાચરૂપ અને દુઃખનાં ખીજરૂપ છે તથા સ્વેચ્છાચારીનું ચિહ્ન છે.

નીચેના પાંચ પ્રકારના મનુષ્યનો સંગ વર્જ્ય છે. પ્રથમ જૂઠાની સંગત કરવી નહિ; કારણ કે જૂઠા કપટ કરી સર્વદા છેતરે છે. ખીજો, મૂઢ, જે મૂઢતાથી પોતાનો લાભ ગુમાવે છે. ત્રીજો કૃપણ, જે શુભ અવસ્થા વ્યર્થ ગુમાવે છે. ચોથો પુરુષાર્થહીન, જે કોઈ પણ કાર્ય પાર પાડી શકતો નથી; અને પાંચમો લાંપટ, જે પોતે કુખી ખીજા અનેકને કુખાવે છે.

સોખત કરતી વખતે પ્રયોજનનો પણ વિચાર કરવો. શુભ ગુણોના પ્રયોજન માટે કોમળ અને ધીર મનુષ્યની સંગતિ કરવી, અને માયાના પ્રયોજન માટે ઉદાર માણસ પાસે જવું. સર્વના સ્વભાવ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કોઈની સંગત આહાર જેવી હોય છે, એટલે તેની સોખત સર્વદા કરવી જોઈએ. કેટલાકની સોખત ઔષધના જેવી હોય છે. જેમ ઔષધની જરૂર ક્વચિતજ પડે છે, તેમ એવાની સોખત જરૂરના પ્રસંગેજ કરવી. અને કોઈની સંગત રોગ જેવી હોય છે. જેમ રોગને કોઈ ઈચ્છેજ નહિ, તેમ આવા માણસની સોખત કદી પણ કરવી નહિ. ઠંદાચ

અકસ્માત આવા મનુષ્યનો સંગ થઈ જાય, તો ધૈર્ય અને પુરૂષાર્થ વડે તેમાંથી મુક્ત થવું.

જે હાથ જેમ એકબીજાનો મળ કાઢે છે, તેવી પ્રેમી જનોની સંગતિ છે. તેમાં પરસ્પર શુભ ગુણોનો લાલ થાય છે. મિત્રતા કરવાની પ્રથમ ચુકિત એ છે કે મિત્રને પોતાની જાત કરતાં ખાન, પાન, વસ્ત્રાદિકથી અધિક સંતોષવો, પોતાની અલિલાષા બાબુએ રાખી તેની અલિલાષા પૂર્ણ કરવી, પોતાથી તેને લિન્ન જાણવો નહિ, તેના કહ્યા વિના તેના કાર્યમાં સામેલ થવું. મિત્ર પાસે કંઈ માગવું પડે તો પ્રીતિ કમી થાય છે. એ સંબંધી એક દૃષ્ટાંત છે:— એક નગરમાં કેટલાક મિત્રો રહેતા હતા. તેમના સંબંધી કોઈએ રાજને એવી ખોટી ફર્યાદ કરી, કે તેઓ શાસ્ત્રથી ઉલ્લગ્ન ચાલે છે, અને લોકોને બ્રષ્ટ કરે છે. રાજાએ તેઓને પકડી લાવી ફટકા મારવાની સજા ફરમાવી. જ્યારે મારવાની તૈયારી થઈ, ત્યારે તે મિત્રો પૈકી એક આગળ આવી કહેવા લાગ્યો કે પ્રથમ મને મારો. રાજાએ પૂછ્યું કે તું કેમ આગળ આવ્યો? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે આ સર્વ મારા પ્રીયતમ છે, તેથી થોડી ક્ષણ પછી મારું આયુષ્ય હું તેમના ઉપર એવારી શકું તો મારું અહોભાગ્ય હું સમજું છું, અને આપના ફરમાનથી એ તક મળી તેથી પ્રભુનો મોટો ઉપકાર માનું છું. આ વચનો સાંભળી

શબ્દ શરમાઈ ગયો, અને વિચાર્યું કે જેમના હૃદયમાં આવી પ્રીતિ અને પ્રતીતિ છે. તેઓ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ કદી પણ ન ચાલે. આમ ધારી તેમનું સન્માન કરી તેમને છોડી મૂક્યા. ખીજું એક દૃષ્ટાંત છે કે:—એક મિત્રને ત્યાં તેનો પ્રીતિપાત્ર આવ્યો. મિત્ર તે વખતે ઘેર ન હતો. પેલા આવનારે દાસીને બોલાવી તીજેરીની કુંચી મંગાવી. પોતાને જે જોઈતું હતું તે લઈ ચાલતો થયો. જ્યારે મિત્ર ઘેર આવ્યો ત્યારે આ વાત સાંભળી ઘણો ખુશ થયો. એક સંતને કોઈ આવી કહેવા લાગ્યો કે હું તમારી મૈત્રી કરવા ચાહું છું. ત્યારે સંતે પૂછ્યું કે મિત્રતાની યુક્તિ તું જાણે છે ? તે પુરૂષે કહ્યું કે હું નથી જાણતો. ત્યારે સંતે કહ્યું કે મિત્ર કરતાં ધન અને સામગ્રી અધિક પ્રીય ન જાણે ત્યારે પ્રીતિ પૂર્ણ થાય છે. પેલા મનુષ્યે કહ્યું કે એવી અવસ્થા મને પ્રાપ્ત થઈ નથી. ત્યારે સંતે તેને કહ્યું કે તું પ્રીતિનો અધિકારી પણ નથી.

ખીજું એ છે કે મિત્રને તેના સર્વ કાર્યમાં સહાયતા કરવી. મિત્રના કાર્યને સંબંધીઓના કાર્યથી પણ અધિક જાણવું. એક સંતે કહ્યું છે કે ભગવતમાર્ગમાં જે મિત્ર છે કે સ્ત્રીપુત્રાદિકથી પણ અધિક છે; કારણ કે તે ધર્મની દૃઢતા કરાવનાર છે. ખીજા સંત કહે છે કે હું મારા શત્રુને પણ મદદ કરવા ઈચ્છા રાખું છું; તો મારા પ્રીયતમના કાર્યમાં

ઢીલ કેમ કરી શકું ? ત્રીજું, રસનાએ મિત્રના ગુણનુંજ વર્ણન કરવું. કોઈ મિત્રની નિંદા કરે તો તેનો ત્યાગ કરવો. હંમેશાં એમ જાણવું કે મારે મિત્ર મારી પાસેજ છે, તેથી મિત્રની સન્મુખ જેમ વર્તીએ તેમ તેની ગેરહાજરીમાં પણ વર્તવું. મિત્રનું લલું ધ્વિછવું. તેના વચનનું ખંડન ન કરવું, તેમ તેની ગુપ્ત વાર્તા પ્રગટ ન કરવી. પોતાના કાર્યમાં મિત્ર કંઈ અવજ્ઞા કરે તો પણ તેને કંઈ કહેવું નહિ, તેમ રોષ પણ ન કરવો, પરંતુ એમ માનવું કે એ ભૂલકણો છે. સર્વથા એવાજ માણસોને શોધીએ કે જેનામાં અચેતતા અને અવગુણ ન હોય, તો તેવા મળી આવવા દુર્લભ છે, અને એવા ખોળવા રહે તો કોઈની સાથે મૈત્રી પણ થાય નહિ. પ્રીતિમાન હંમેશાં ગુણનેજ જુએ છે; કદાચ અવગુણ દેખાય, તો એમ જાણે કે કંઈ કારણથી અકસ્માત ફેર પડ્યો હશે.

જે કુસંગી હોઈ સદા અવગુણજ જુએ તથા તેજ પ્રસિદ્ધ કરે, તેનાથી સર્વદા દૂરજ રહેવું.

જેમ કોઈ મિત્ર સૂતો હોય, તેનાં વસ્ત્ર કાઢી લેવાં, એ જેટલું નિંદ છે, તેટલુંજ મિત્રના અવગુણ પ્રકટ કરવાનું કામ મહા નિંદ છે.

જેમ લગવત સૌના અવગુણ જાણે છે, છતાં કોઈના પ્રસિદ્ધ કરતા નથી, તેમ મિત્ર પણ એવાજ જોઈએ. એ

ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:—કોઈ મિત્રે પોતાના મિત્રને ગુપ્ત વાત કરી અને પૂછ્યું કે એ વાત તેં હૃદયમાં રાખી છે ? ત્યારે મિત્રે જવાબ આપ્યો કે મેં તો એ તરતજ વિસારી દીધી છે. માટે મિત્રનો ગમે તેવો અવગુણ હોય પણ તે યાદ રાખવો નહિ. લોભ, ક્રોધ કે વાસનાને લીધે મિત્રતાનો ત્યાગ કરનાર માણસ મિત્રતાનો ખરો અધિકારી નથી. મિત્રના વચનનું વિપરીત વચન વડે ખંડન કરવાથી મિત્રતા નષ્ટ થઈ જાય છે; કારણ કે તેમ કરી મિત્રને મૂર્ખ અને પોતાને બુદ્ધિમાન કરાવવા જેવું થાય છે, અને તેમ કરવું એ મિત્રતાનું ચિહ્ન નથી. મિત્ર ઉભા થવાનું કહે તો એમ પણ ન પૂછવું કે ક્યાં જવું છે ? તરતજ ઉભા થઈ જવું. એથું, સર્વદા મિત્રની સ્તુતિ કરવી, અને મધુર વચનથી તેનો ગુણ ભેદ પૂછવો. પ્રસન્નતા અને શોકમાં તેના સંગી થવું, તેને શુભ વચનોથી બોલાવવો, અને તે કંઈ ઉપકાર કરે તો પ્રસન્ન થઈ પ્રભુનો ઉપકાર માનવો. પાંચમું, પરસ્પર ધર્મની વિદ્યા શીખવી-શીખવવી. સંસારનાં દુઃખ કરતાં નર્કનાં દુઃખથી રક્ષા કરવી ઉત્તમ છે, તેથી મિત્ર કંઈ શુભ કાર્યની અવજ્ઞા કરે તો તેને ઉપદેશ કરી ધર્મમાં દૃઢ કરવો, અને ભગવતના ભયનો નિશ્ચય દૃઢ કરાવવો. ઉપદેશ એકાંતમાં કરવો યોગ્ય છે. પ્રત્યક્ષ તાડન કરવાથી મિત્રનું અપમાન થાય છે, તેથી તેને કોમળતા અને હયાથી

સમજાવવો. સંતપુરૂષો કહે છે કે પ્રીતિમાનતું દર્પણ પ્રીતિમાન હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે મિત્ર મિત્રના ગુણઅવગુણ બરાબર જોઈ શકે છે, તેથી જ્યારે તે દયા કરી એકાંતમાં સમજાવે, ત્યારે તેનો ઉપકાર માનવો, પણ કોધાયમાન ન થવું. જેમ કોઈના વસ્ત્ર ઉપર વીંછી ચાલતો હોય તેની તેને બબર ન હોય, પણ પાસેનો માણસ તેને કાઢી નાખે, તો તેના ઉપર તે કોધ નથી કરતો, પણ ઉલટો તેનો ઉપકાર માને છે; તેમજ સર્વ મલિન સ્વભાવ સર્પ-વીંછી સમાન જીવને ડંસ કરનારા હોય છે, તેથીજ જે કોઈ અવગુણ મટાડે તેના ઉપર કોધ ન કરતાં તેનો ઉપકાર માની, તેને મિત્ર સમજવો. એ ઉપર દૃષ્ટાંત છે કે:—એક સંતને ખીજા સંત આવી પૂછવા લાગ્યા કે હે! મિત્ર તેં મારો ખુરો સ્વભાવ કયો જોયો છે? સંતે કહ્યું કે મને ન પૂછો. ત્યારે પેલા સંતે બહુ દીનતાથી ફરી પૂછ્યું કે સંકોચ ન રાખતાં કહી દો તો ઘણું સારું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મેં તમારા આહાર અને વસ્ત્રની અધિકતા સાંભળી છે. આથી તે સંતે તેમનો ઉપકાર માની પોતાના તે અવગુણો દૂર કર્યા. જે પુરૂષ ઉપદેશ કરનાર પર પ્રીતિ ન રાખે, તેને પોતાની ખુશ્ખિ વિષે અભિમાની જાણવો. માટે મિત્રને પ્રીતિ સહિત ઉપદેશ કરવો, અને તેમ કરતાં તે કંઈ અવજ્ઞા કરે તો ક્ષમા કરવી, અવજ્ઞા

એટલે સુધી કરે કે મિત્રતા નષ્ટ થવાનો સંભવ આવે તો એકાંતમાં સમજાવવો, પણ મિત્રતાનો ત્યાગ તો નજ કરવો. એમ છતાં પણ તે નજ સમજે ને ઉલટો ક્રોધ કરે તો તેની સાથે મિત્રતાનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે મિત્રતા શુભ ગુણોની વૃદ્ધિને માટે છે. સહનશીળતા વધારવા માટે છે. છઠ્ઠી યુક્તિ એ છે કે પોતાના મિત્રને માટે ભગવતની પ્રાર્થના કરવી, અને તેનું ભણું ઈચ્છવું. એમ કરવામાં પોતાનેજ લાભ થાય છે. સાતમી યુક્તિ, મિત્રતાનો નિભાવ કરવો, એટલે કોઈ મિત્રની નિંદા કરે તેને પોતાનો શત્રુ સમજી મિત્રતાનો ત્યાગ ન કરે. આઠમી, મિત્રતાનો દંભ ન કરવો, એટલે કે પોતાનો ઉપકાર કહી ન દેખાડવો. એમ કરવું એ નિંદ છે. કેવળ હૃદયની, શુદ્ધ પ્રીતિ રાખવી. નવમી યુક્તિ, પોતાને મિત્રથી ઉતરતો જાણવો. અર્થાત્ મિત્ર પાસે ઉપકાર કે સેવાની ઈચ્છા ન રાખવી. તે ઉપર દૃષ્ટાંત છે કે:—કોઈ સંતને કોઈએ કહ્યું કે આ જમાનામાં ધર્મ માર્ગનો પ્રિયતમ મળવો મહા દુર્લભ છે. ત્યારે સંતે કહ્યું કે તું જો એવા મિત્રની ઈચ્છા કરે કે, સર્વદા તારો સેવક થાય, અને તું તેનો સેવક ન થાય; તો એવા મિત્ર નિઃસંદેહ દુર્લભ છે; પરંતુ જો તારે સેવક થવું હોય તો સ્વામિ થનાર મારી સલામાં ઘણા છે. તેથીજ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો કહે છે કે જે પોતાને મિત્ર કરતાં અધિક માને છે, તે

પાપી છે; સમાન જાણનાર દુઃખી છે, અને ઉતરતો જાણનાર ઉત્તમ છે.

[૩] સંસારી મિત્ર, પાડોસી, દાસ વગેરે.

જેટલો સંબંધ વ્યવહારમાં અધિક થાય છે, તેટલોજ તેનો નિભાવ કરવો યોગ્ય છે; પણ ઉત્તમ સંબંધ લગવત માર્ગની મિત્રતા છે, જેનું વર્ણન પાછળ આવી ગયું છે. જે મનુષ્ય સાથે અધિક પ્રીતિ ન હોય, અને કંઈ સાત્વિક ધર્મનો સંબંધ થયો હોય, તેના મેળાપમાં પણ કંઈ યુક્તિ જોઈએ. પહેલી એ કે જે પદાર્થ પોતાને અનિષ્ટ હોય તેની પ્રાપ્તિ સામાને પણ ન ઇચ્છવી. સર્વ જીવોનો સંબંધ શરીરનાં અંગો જેવો છે. જેમ એક અંગને દુઃખ થવાથી તે દુઃખ આખા શરીરને પહોંચે છે, તેમ કોઈ પણ જીવને દુઃખ થાય, તે આપણને થયું એમ લાગવું જોઈએ. ખીજી, મન, વચન, અને કર્મે કરીને કોઈ પણ જીવને દુઃખવો નહિ. જેની રસના કે હાથથી કોઈ દુઃખ ન પામે, તે ધર્માત્મા છે. ત્રીજી, અભિમાન કરી પોતાને કોઈથી મોટો ન જાણવો; કારણ કે અભિમાની પ્રભુથી વિમુખ થાય છે. એક મહાત્માને આકાશવાણી થઈ હતી કે “દીનતા અને નમ્રતાનો અંગિકાર કર; અભિમાની ન થા” ઘણા સંત એવા હોય છે કે લગવત શિવાય તેમને કોઈ ઓળખતું

નથી, માટે કોઈને પણ નીચ ન જાણવા. ચોથી, કોઈની નિંદા સાંભળવી નહિ. જે પ્રયોજન સિવાય ખીજનાં છિદ્ર આપણી પાસે ખોલે છે, તે ખીજ આગળ આપણું છિદ્ર પણ ખોલશે. નિંદકજન નર્કગામી છે. પાંચમી, સર્વને પ્રથમજ પ્રણામ કરવા. કોઈ સાથે વિરોધ ન રાખવો, તેમ ક્રોધ કરી મૌન પણ ન રાખવું. કોઈ અવજ્ઞા કરે તો પણ ક્ષમા કરવી. છઠી, સર્વ પર યથાશક્તિ ઉપકાર કરવો. તેની ભલાઈ ખુરાઈ તરફ જોવું નહિ, કારણ કે તે કદાચ ઉપકારનો અધિકારી ન હોય, પણ તું ઉપકાર કરવામાં અધિકારી છે. સાતમી, પોતાથી મોટા હોય તેની મોટાઈ કબુલ રાખવી, અને નાના હોય તેના પર દયા રાખવી. આઠમી, સર્વ સાથે પ્રસન્ન વદને મળવું, અને મીઠાં વચન બોલવાં. નવમી, કોઈને વચન આપવું તો તે અવશ્ય પાળવું. કોઈ વ્રત કે ભજનમાં સાવધાન હોય, પણ જો તે જૂઠું બોલે, વચન પાળે નહિ, અને ચોરી કરે, તો તેનું ભજન પાખંડ રૂપ છે. દશમી, કોઈનાં છિદ્ર પ્રગટ ન કરવાં. મહાપુરૂષો કહે છે કે લોકોના પાપને છુપાવશો, તો તમારો ધર્મ દૃઢ થશે. અગીઆરમી, પોતે કુકર્મ ન કરવાં. બારમી, કોઈને પોતાના વચનથી સુખ થતું હોય તો તેમાં આજસ ન કરવું. તેરમી, જો કોઈ મનુષ્યને કોઈ દુઃખાવે, અથવા તેની ગેરહાજરીમાં કોઈ તેનું ધન ચોરી લે તો તેની રક્ષા

કરવી. ચૈદમી, કોઈ કુસંગમાં પડ્યો હોય તો તેને કોમળ વચન કહી તેમાંથી બચાવવો. પંદરમી, નિર્ધનની સાથે પ્રીતિ કરવી; કારણ કે ધનવાનની પ્રીતિથી પ્રમાદ ઉપજે છે. એક સંતે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી હતી, કે મહારાજ ! તમને હું કયાં શોધું ? ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે જ્યાં આધીનતા હોય તેના હૃદયમાં મારો નિવાસ છે. સોળમી, સર્વ કોઈને સર્વ પ્રકારે સુખી કરવા ઇચ્છવું, અને ઉદ્યમ કરી અર્થીઓના અર્થ પૂરા કરવા. અર્થીની સેવા, એ ભગવત સેવા છે. એક મુહુર્ત પણ કોઈ અર્થીના કાર્યમાં રોકાવું. તે સો વર્ષની સમાધી કરતાં પણ વિશેષ છે. મહાપુરૂષો કહે છે કે સખગ અને નિર્ગળ બન્નેની સહાયતા કરો. ત્યારે જ્ઞાસુએ પૂછ્યું કે સખગને સહાયતા શી રીતે કરવી ? ત્યારે મહાપુરૂષ ઓઢ્યા કે તે નિર્ગળને દુઃખાવે નહિ, એવો તેને ઉપદેશ કરવો. બીજાના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવા જેવું ઉત્તમ ભજન બીજું કોઈજ નથી.

બે લક્ષણ સર્વ ગુણોનાં મૂળ છે. એક હૃદયની પ્રતીતિ, અને બીજું સર્વ મનુષ્યને સુખ દેવું. તેમજ બે પાપ સર્વ પાપનાં મૂળ છે. એક પ્રતીતિની હીનતા, અને બીજું જીવને દુઃખવવા. એ ઉપર એક દષ્ટાંત છે કે--એક પ્રીતિમાન રૂદન કરતા હતા, તેમને લોકોએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે સંતે જવાબ દીધો કે એક પુરૂષ મને દુઃખવ્યો છે,

તેથી એ પરલોકમાં દુઃખી થશે, એમ જાણીને હું રડું છું. સત્તરમી યુક્તિ, રોગીની સહાયતા અને સેવા કરવી. રોગીએ પણ પોતાને કોઈ સહાય કરે ત્યારે ભગવતનો ઉપકાર માનવો, પણ રોગનાં રોદણાં ન રડવાં, અને એમ જાણવું કે આ રોગથી મારાં પાપ નષ્ટ થશે. આમ સર્વ પ્રકારે ભગવત પર ભરૂંસો રાખવો. અઢારમી યુક્તિ એ છે કે ઉપર જે યુક્તિઓનું વર્ણન કર્યું તેમાં સાવધાન રહેવું. પાડોશી પર દયા રાખવી. પાસે રહેનારને કદી દુઃખવો નહિ. તેની સાથે ભલાઈ રાખવી, તેમજ સંબંધીઓ અને દાસ દાસીઓ પર સર્વદા દયા રાખવી. તાત્પર્ય કે સર્વ મનુષ્યોના અધિકાર બેઈ વર્તવું; ઈર્ષ્યા, અભિમાન, કૃપણતા આદિ મલિન સ્વભાવોનો ત્યાગ કરવો; કોઈના કૃતજ્ઞી ન થવું; વિરોધી સાથે પણ ભલાઈ રાખવી; અને દયા તથા સહનશીલતામાં આયુષ્ય ગાળવું.

[૪] એકાંત.

બુદ્ધિમાનોએ એકાંતની ખાખતમાં પરસ્પર ઘણી ચર્ચા કરી છે. કેટલાકે આચાર્યની સંગતિને વિશેષ કહી છે, તો કેટલાકે એકાંત રહેવું ઉત્તમ માન્યું છે. જે જ્ઞાસુ અંતર્મુખ થયા છે, તેમણે એકાંત પસંદ કીધું છે. જેમણે જોગોનો સંયમ કર્યો છે, જેમને જગતની કામના રહી નથી, જે ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરી દયાવાન થયા છે, અને જેમણે

ખરે પુરુષાર્થ કીધો છે, તેજ અવિનાશી સુખ પામ્યા છે, અને જેણે એકાંતનો અંગિકાર કીધો છે, તે જગતની જંગળથી છુટ્યા છે. ભજનના અભ્યાસનું મૂળ મૌન અને એકાંત છે. એક સંત કહે છે, કે જે મને પ્રમાણભૂત નથી માનતો અને હું રોગી હોઉં ત્યારે જે મારી ખબર નથી પૂછતો. તેનો હું ઘણો ઉપકાર માનું છું. એક જ્ઞાસુએ એક સંતને કહ્યું કે હું તમારી સંગતિ કરવા માગું છું. ત્યારે સંતે પૂછ્યું કે મારા અવસાન પછી કોની સંગતિ કરશે ? ત્યારે જ્ઞાસુએ કહ્યું કે ભગવતની. સંતે કહ્યું કે ત્યારે આજથીજ ભગવતની સંગતિ કરે તો શું ખોટું ?

એકાંતમાં છ ગુણ છે. પહેલો, ભજન અને વિચારની સિદ્ધતા એકાંતમાં થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિને ભગવતમાં લીન કરવી, અને સર્વ પદાર્થને વિસ્મરણ કરવા, એ એકાંતવગર બની શકતું નથી; કારણ કે માયાના સર્વ પદાર્થ જીવને બંધન કરવાવાળા છે. જ્ઞાસુની બુદ્ધિ વિષે એવું બળ ભાગ્યેજ હોય, કે તે સંસારમાં નિર્લેપ રહી શકે. મહાપુરુષોને આદિ અવસ્થામાં પહોંચી શક્યામાં જઈ રહેવું પડે છે. જ્યારે પૂર્ણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે દેહના વ્યવહાર પૂરતોજ તે જગતમાં દેખાય છે, બાકી ચિત્ત તો ભગવતમાંજ રહે છે. મહાપુરુષો કહે છે કે ભગવતની પ્રીતિ, જગતની પ્રીતિથી સંતને વિરક્ત કરે છે, એક સંત કહે

છે કે હું ત્રીસ વર્ષથી ભગવત સાથેજ વાત કરું છું; પણ જગતના લોકો એમ ધારે છે કે અમારી સાથે બોલે છે આવી અવસ્થા અસંભવિત નથી. કારણ કે જ્યારે કોઈને કોઈ પદાર્થમાં અત્યંત પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે તે જનસમૂહમાં બેઠેલો હોવા છતાં તેમનાં વચનો સાંભળતો નથી, તેમ તેઓને જાણ નથી. છતાં એવી અવસ્થાનું અભિમાન કરવું અયોગ્ય છે; કારણ કે ઘણા પુરૂષો એવા હોય છે કે લોકના મેળાપમાં તેમની બુદ્ધિ બગડે છે. એ ઉપર એ દૃષ્ટાંત છે. એક તપસ્વીને કોઈએ પૂછ્યું, કે આપ એકલા જ રહો છો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું એકલો નથી. મારા સંગી ભગવત છે. ખીન્ન એક સંત જે એકાંતવાસી હતા તેમને પણ એજ સવાલ પૂછતાં તેમણે જવાબ આપ્યો કે હું મારા કાર્યમાં એટલો નિમગ્ન છું, કે મને કોઈના મેળાપની ઈચ્છા સ્પુરતીજ નથી. તે કાર્ય શું છે, એર પૂછ્યું. ત્યારે જવાબ દીધો કે ક્ષણક્ષણમાં મારા પર ભગવતના અનેક ઉપકાર થતા રહે છે, અને મારાં પાપ થય કરે છે, તેની ક્ષમા માગું છું, અને પ્રભુના ઉપકાર બદલ તેમને ધન્યવાદ આપું છું, તેથી કોઈના મેળાપ માટે મને અવકાશ રહેતોજ નથી. ધન્ય છે એવા સંતને !

એક જ્ઞાસુ કોઈ સંતની પાસે ગયો, ત્યારે તેમને પૂછ્યું કે તું શું નિમિત્તે અહીં આવ્યો છે ? જ્ઞાસુરે

જવાબ આપ્યો કે આપના સંગમાં વિશ્રામ મેળવવા આવ્યો છું. સંતે કહ્યું કે જેણે ભગવાનને ઓળખ્યા છે, તેણે વિશ્રામ મેળવવા કોની પાસે જવું? એક ખીન્ન સંત કહે છે કે રાત્રિ થાય છે ત્યારે મને આનંદ થાય છે, કે હવે પ્રભાત પર્યંત એકાંતમાં ભગવત ભજનમાં સ્થિત રહેવાશે; અને જ્યારે સૂર્યોદય થાય છે ત્યારે લોકોનો વિશ્લેષ શરૂ થશે, એમ બાણી દિલગીરી થાય છે. વળી એક સંત કહે છે કે લોકોની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં, જેની અધિક પ્રીતિ છે, તે બુદ્ધિહીન છે. તેનું હૃદય મલિન થાય છે, અને આચુષ્ય વ્યર્થ જાય છે. એક બુદ્ધિમાન કહે છે કે કોઈ મનુષ્યને કંઈ મેળવવાની કે જોવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં આત્મસુખનો કંઈ રસ નથી, એમ બાણવું, અને તેથીજ તે સ્થળ પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે લોકોના મેળાપમાં જેની પ્રીતિ છે, તે અત્યંત નિર્ધન છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે ઉત્તમ ભજન કે હૃદયનો અભ્યાસ છે; કારણકે અભ્યાસથીજ ભજનનું રહસ્ય સમજાય છે, અને વિચાર તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એજ સર્વ સાધનનું મૂળ છે. એ અભ્યાસ એકાંત શિવાય થઈ શકતો નથી. એકાંતથી ઘણાં પાપથી છૂટાય છે. લોકોની સંગતિમાં ચાર પાપ અવશ્ય રહેલાં છે, અને તેનાથી કોઈ વિરલાજ બચી શકે છે, પ્રથમ પાપ નિંદા

છે, તેથી ધર્મ નષ્ટ થાય છે. ખીજું પાપ, કોઈનું અપકર્મ જોઈ તેને ઉપદેશ ન કરે તો શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિમુખ થાય છે, અને તેને પાપથી બચાવવા ઉપદેશ કરે, પણ તે સાંભળવાની તેની ઈચ્છા ન હોય, તો તેની સાથે વિરોધ થાય છે. ત્રીજું પાપ દંભ છે. જેમકે કોઈ માણસ ખીજને જોઈને કહે, કે તમને મળવાની મને ઘણી અભિલાષા હતી; તમારાં સંબંધીજનો કેમ છે? હવે આવી ખબર બહારથીજ પૂછે, અને હૃદયમાં તેના કે તેના સંબંધીજનોના ઉપર પ્રીતિ ન હોય, તો એ દાંભિક વર્તન કહેવાય. એક પુરૂષ એક સંત પાસે ગયો. સંતે તેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે આપનાં દર્શનની પ્રીતિથી આવ્યો છું. સંતે કહ્યું કે તું પ્રીતિ કરવા નહિ, પણ પ્રીતિ દૂર કરવા આવ્યો છે; કારણકે તું મારી યોગ્ય કરતાં અધિક પ્રસંશા કરીશ, અને હું તારી મોટાઈ પ્રગટ કરીશ; એટલે આપણે બન્ને દંભી અને પાખંડી બનીશું, તેથી પ્રીતિ ઝાઝો વખત ટકશે નહિ. એથીજ પ્રીતિમાન મનુષ્યો એક ખીજની વાર્તા પૂછતા નથી. કદાચ પૂછે, તો જુદા જુદા સંતોએ તેના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્તર આપ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. સુખ અને આનંદ છે. ૨. જે પદ મેળવવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રાપ્ત કરવું મારા હાથમાં નથી; તેમજ જે કર્મોથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની નિવૃત્તિ પણ મારા હાથમાં નથી. હું મારી ચિંતામાં બદ્ધમાન છું, અને કાર્ય

ભગવતના હાથમાં છે, તેથી મારા જેવો દુઃખી કે અનાથ ખીજો કોઈ નથી. ૩. હું પાપી અને નિર્ભય છું, અને પ્રારબ્ધ ભોગવી રહ્યો છું. ૪. નર્કના દુઃખથી નિર્ભય થઈએ, તોજ ખરું સુખ થાય. ૫. જે પ્રભાતમાં ઉઠે, તે એટલું પણ જાણે નહિ કે સાંજ સુધી પણ જીવવાનો ભરસો નથી, તેની અવસ્થા શું વર્ણવવી ! ૬. જેનું આયુષ્યબળ ઘટતું જાય અને પાપ વધતાં જાય, તેની અવસ્થા શી કહેવી ! ૭. આપેલું પ્રભુનું ખાઉં છું, અને આજ્ઞા મનની માનું છું. ૮. આયુર્બળ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતું જાય છે, છતાં જે એમ માને કે હું મોટો થતો જાઉં છું, તેની અવસ્થા શી કહેવી ! ૯. જેને અવશ્ય મરવુંજ છે, અને પરલોકમાં ઢંડના અધિકારી થવું છે, તેની અવસ્થા શી કહેવી ! ૧૦. જે દિવસે પાપ ન થાય, તે દિવસ હું પરમ સુખનો માનું છું, અને જીંદગીમાં એવો એક દિવસ જાય તોપણ હું અહોભાગ્ય સમજું. ૧૧. જેને દૂર દેશ જવું હોય, પાસે ભાથું હોય નહિ, માર્ગ ઘોર-ભયાનક હોય, અને સંગમાં કોઈ હોય નહિ, તેની, તેમજ ન્યાય કરનાર પાસે જવું હોય, અને ત્યાં બચવાનો આશ્રય પણ ન હોય, તેવાની અવસ્થાનું શું વર્ણન કરવું !

ચોથું પાપ એ છે કે જેની સંગતિ કરીએ તેનો ક્વભાવ આપણામાં દૃઢ થાય છે, અને તેની આપણને

ખબર પણ રહેતી નથી, તેથી તે સ્વભાવ વધતો જાય છે. જેમ મહાપુરૂષની સોબતથી હૃદય કોમળ થાય છે, તેમ ભોગીની સોબતથી હૃદયમાં ભોગની રૂચી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ લુહારની પેઢીમાં એસવાથી કપડાં બળે અથવા મેલાં થાય, કુસંગીની સંગતિનું પરિણામ પણ અયોગ્ય આવ્યા શિવાય રહે નહિ. સાત્ત્વિક મનુષ્યની સંગતિ અત્તરની દુકાન જેવી છે. જેની સંગતિથી માયાપરની પ્રીતિ દૂર થઈ ભગ-વતપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય, તેને ઉત્તમ જાણી તેનો કદી પણ ત્યાગ ન કરે; પરંતુ વિદ્વાન હોય, અને તેની કૃતિ વચન અનુસાર ન હોય તો તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરે. એવી રીતે જનસમાગમમાં ભય રહેલો છે. એકાંતનો ત્રીજો ગુણ એ છે કે સંસારમાં ઈર્ષ્યા, વૈરભાવ પંથોના વિરોધ વગેરે જે વિધ્નો ઉપજે છે, તેનાથી બચી જવાય છે. ચાથું, લોકોની ઉપાધીથી મુક્ત થવાય છે. પાંચમું, એકાંત રહેનારથી સર્વ નિરાશ થાય છે, અને તે પોતે પણ સર્વથી નિરાશ રહે છે. આશા સર્વ દુઃખનું મૂળ છે, માટે નિરાશ બનવાને એકાંતસ્થાન ઉત્તમ છે. એકાંતનો છઠ્ઠો ગુણ એ છે કે મૂર્ખ અને પાપીની સંગતિથી મુક્ત રહેવાય છે.

જેટલા પરમાર્થના લાભ છે, તે એકાંતથી નથી મળતા પણ સમાગમથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંગતિથી પ્રથમ વિદ્યાનો લાભ મળે છે; માટે જ્યાં મુખી યથાર્થ વિદ્યા પ્રાપ્ત ન થાય,

ત્યાં સુધી એકાંતવાસ ફળદાયક નથી. કારણ કે જે પુરૂષ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં એકાંતમાં સ્થિત થાય છે, તે નિદ્રા અને વ્યર્થ સંકલ્પોમાં પોતાનો સમય વ્યતિત કરે છે. તે માણસ કદાચ ભજનમાં લાગ્યો રહે, તો પણ યથાર્થ જ્ઞાન શિવાય ભજનનો અભ્યાસ થતો નથી, અને જે પ્રકારે ભગવાનને જાણવા જોઈએ, તેમ જાણી શકતો નથી; આથી કેટલાક વિપરિત નિશ્ચય કરી ઉલટા વિમુખબની કુમાર્ગનો અંગિકાર કરે છે. જેમ રોગીને વૈદ્યનો સંગ છોડવો હિતકારક નથી; તેમ જીવની બુદ્ધિ વિદ્યા વિના રોગી હોય છે, માટે તેમને એકાંત ફળદાયક નથી. જે યથાર્થ વિદ્યા સમજે, પછી તે પ્રમાણે કૃતિ કરે, અને લોકોને ઉપદેશ પણ કરે; તેની અવસ્થા મહા ઉત્તમ કહેવાય છે. ઉપદેશ લેવો અને આપવો એ એકાંતમાં બનતું નથી. સંગતિનો ખીજો લાભ, જીવોને પ્રસન્ન કરી શકાય છે. એકાંતમાં કોઈની સેવા થઈ શકતી નથી. ત્રીજો, સહનશીલતા આદિ મહાન ગુણો મેળવાય છે. ચોથો, નાના પ્રકારના સંશય અને સંકલ્પ દૂર થાય છે. પરસ્પર લાવ અને પ્રીતિની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. છટ્ટો, લોકોના સમાગમથી અને તેમની સાથેના વર્તનથી દીનતા અને નમ્રતા પ્રગટ થાય છે; એકાંતમાં એથી ઉલટું અભિમાનની વૃત્તિ સ્ફૂરે છે. કેટલાક મનુષ્યો સ્વામિપણાની વાસનાથી એકાંત અંગિકાર કરે છે, કેમકે તેથી સ્વર્ગ કોઈ

તેમનાં દર્શને આવે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:—એક નગરમાં કોઈ બુદ્ધિમાને ઘણાજ ગ્રંથ બનાવ્યા, એટલે તે એમ માનવા લાગ્યો કે હવે હું ભગવત પાસે પહોંચ્યો. ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે “તે તને જગતમાં જાહેર કીધો છે, એવી બડાઈ મને કબૂલ નથી” આ સાંભળી તે સર્વનો ત્યાગ કરી એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો, અને એમ માનવા લાગ્યો કે હવે ભગવત મારા ઉપર પ્રસન્ન છે. ત્યારે ફરી આકાશવાણી થઈ કે “હજી હું તારા પર પ્રસન્ન નથી, કારણ કે તું સ્વામિપણાનો દાવો કરે છે” એટલે તે એકાંતનો ત્યાગ કરી જનસમૂહમાં રહી યથાર્થ વ્યવહાર કરવા લાગ્યો, અને અભિમાનથી રહિત થઈ સમાન ભાવ વિષે સ્થિત થયો; આકાશવાણી થઈ કે “હવે હું તારા પર પ્રસન્ન છું.” જનસમાજમાં રહેવાથી માન ઓછું થઈ જશે, અથવા વિદ્યા અને કૃતિનાં છિદ્ર કોઈ જોઈ જશે, એમ ધારી એકાંત રૂપી પડદાથી તે ઢાંકવા ઈચ્છે, અને મનમાં એમ અભિલાષા રાખે કે લોકો નિત્ય મારાં દર્શને આવી મને દંડવત્ કરે; તો એવું એકાંત કેવળ દંભરૂપ છે.

એકાંતમાં રહેનાર મનુષ્યે ભજન અને વિચારથી કદી પણ અચેત ન રહેવું.

જ્ઞાસુને બે પ્રકારની અવસ્થા પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં મુખી તે યથાર્થ ભેદને જાણી શકતો નથી. પ્રથમ, એની

દૃષ્ટિમાં સર્વ જગત નષ્ટ થઈ જવું જોઈએ, અને ખીજી
એ કે એનું મન મરવું જોઈએ, કે તેથી જગત એને ગમે
તે કહે તેની એને જ્ઞાનિ ન આવે, તેમજ માનાપમાનનો
કંઈ ભય પણ ન રહે. એવા પુરૂષોજ મુક્ત છે.

તાત્પર્ય કે પોતાનો અધિકાર વિચારવો, અને અધિ-
કાર પ્રમાણે વૃત્તિ અંગિકાર કરવી. એકાંતમાં રહેવું હોય
તો એવો નિશ્ચય કરવો, કે મારાં કર્મ કે વચનથી કોઈને
પણ ખેદ ન થવો જોઈએ; તેમજ જગતની ઉપાધીથી મને
દુઃખ ન થવું જોઈએ, અને સર્વ જંગલથી મુક્ત થઈ
લગવત લજનમાં સાવધાન થવું જોઈએ. આવા નિશ્ચયથી
સર્વ સંકલ્પોનો નિરોધ કરવા માટેજ એકાંત છે. એકાંતમાં
વસનારાઓએ આહાર વસ્ત્રાદિનો સંયમ રાખવો; કોઈ કર્મ
કે વચને કરીને દુઃખવે તો પણ સહનશીલતા રાખી તેને
ક્ષમા કરવી; પોતાની નિંદા કે સ્તુતિ તરફ લક્ષ નઆપવું;
અને ધર્મ કાર્યમાં સાવધાન રહી, પોતાનું ઉત્તમ કાર્ય સિદ્ધ
કરી લેવું જોઈએ.

[૫] રાજનીતિ.

રાજનીતિ મહા ઉત્તમ છે. જે રાજા વિચાર સંયુક્ત
વર્તે છે, તે લગવતની પાસે વર્તવા યોગ્ય થાય છે, અને
જે ધર્મની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે છે, તે મનની વાસનાનો
દાસ છે, એટલે તેને લગવત પાસે ધિક્કાર મળે છે; કારણ

કે સર્વ ઉપાયોનું મૂળ ધર્મજ્ઞ રાજા છે. ધર્માત્મા તેજ હોઈ શકે કે જે વિચારવંત અને સાત્વિક હોય. રાજનીતિનો વિષય ગહન છે. રાજાએ સૌથી પહેલું એમ વિચારવું, કે પોતે જગતમાં કયા કાર્ય નિમિત્તે આવ્યો છે. તેણે એમ જાણવું કે હું પ્રવાસી છું, અને આ સંસાર રૂપી મજલ મારે ખેડવાની છે. એ મજલના આદિનો પાર નથી, એનો અંત સ્મશાન છે, અને દિન, માસ, વર્ષ વગેરે એ મજલના ગાઉ છે. જેમ કોઈ મનુષ્યના માર્ગમાં નદી આવે, અને સામી પાર જવા માટે તેનો પૂલ બનાવવામાંજ પેલો મનુષ્ય પોતાનો સર્વ વખત પૂરો કરે, તો તેની મજલ ક્યારે પૂરી થાય ! એમ કરનાર મોટો મૂર્ખ છે; તેજ પ્રમાણે આ સંસાર સાગર સમાન છે, તેમાં મૂર્ખ મનુષ્યો માયિક કાર્યોમાંજ નિમગ્ન રહે છે, અને બુદ્ધિમાન જનો પરલોકના માર્ગનું ભાથું તૈયાર કરે છે. તેમાં કદાચ માયાના પદાર્થોની જરૂર પડે તો કાર્ય પૂરતાજ અંગિકાર કરે છે, અને તેથી વધુ ભોગવિલાસને વિષ સમાન જાણે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે ચાંદી, સોનું વગેરે જેટલું એકહું કરીશ, તે મૃત્યુ સમયે કંઈ કામ આવનાર નથી, પણ ઉલટું તેના વિયોગનું અતિ-શય દુઃખ થશે. વળી એ માયા મેળવવામાં જે પાપ કરવાં પડે, તેનું કૃણ પરલોકમાં અવશ્ય ભોગવવું પડશે; તેમજ તમોગુણથી પરાયું ધન લઈશ, તો તેના ઋણી થવું પડશે.

જેને દૃઢ વિશ્વાસ છે, તે જાણે છે કે આત્મરહસ્ય જાણવું, એજ આ લોક તથા પરલોકનું ખર્ડું સુખ છે. ધર્માત્મા રાજા અને તેના મંત્રીઓએ આ વાત જાણવી જોઈએ, અને એમ સમજી ભોગોથી રહિત થાય, તોજ તે પ્રજાને સુખી રાખી શકે, અને જીવ માત્ર પરદયા કરી શકે. જે રાજા સંત પુરૂષોનાં વચન માને, તેણેજ રાજ્ય કરવું વાસ્તવિક છે. ધર્મ અને નીતિથી રાજ્ય કરવું, એ ભગવાનને જપતપાદિથી અધિક પ્રિય છે. વિચારની મર્યાદા સહિત ન્યાય કરવો, એ સાઠ વર્ષના તપથી પણ વિશેષ છે. એવા રાજાએજ પરલોકમાં ભગવતની છાયા નીચે શીતળ રહી શકે છે. ધર્માત્મા રાજાને આખી પ્રજાના ભજનનું કૃણ મળે છે. જે રાજા ભગવતનો ઉપકાર ન જાણતાં કૃતદ્રી થાય, અનીતિમાં પ્રવર્તે, અને મનો વાસનાનો દાસ થાય, તે રાજા દુઃખનો અધિકારી થાય છે. રાજનીતિમાં પ્રથમ યુક્તિ એ છે કે જેમ પોતાને દુઃખ કે અપમાન પ્રીય લાગતું નથી, તેમજ સર્વ વિઘ્નોથી પ્રજાની રક્ષા કરવી જોઈએ. એમ ન કરે તો રાજા પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે:—એક વખત એક મહાપુરૂષ છાયામાં બેઠા હતા, અને ખીજા લોકો તડકામાં બેઠા હતા, ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે “તમારે આમ બેસવું વ્યાજખી નથી.” તાત્પર્ય કે રાજા જે વાતથી પોતે પ્રસન્ન ન થાય, તે પ્રજા પણ ન

અજમાવી શકે. જે રાજાની આવી નિષ્કામવૃત્તિ નથી, તે રાજા ધર્મહીન છે. ખીજી યુક્તિ એ છે કે અર્થીને નીચ દૃષ્ટિથી ન જોવો, પરંતુ તે દુઃખી થાય તો પોતે ડરવું; અને તે વખતે પોતે ગમે તેવી ધર્મક્રિયા કરતો હોય, તો પણ તે છોડીને અર્થીના મનોરથ પૂર્ણ કરવા. આવી દયા સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ છે. એક ધર્માત્મા રાજા આખો દિવસ પ્રજાના હિતનું કાર્ય કર્યા પછી ચાર ઘટિકા દિવસ બાકી રહેતા ત્યારે આરામ લેવા મહાસભ્યમાં ગયો. તે વખતે તેના પુત્રે આવીને કહ્યું, કે પિતાજી ! તમે આમ નિશ્ચિંત થઈ કેમ સૂતા છો ? કદાચ કાળ આવીને તમને હુમલાંજ મારે અને તમારા દરબારમાં રહેને કોઈ અર્થી અપ્રાપ્ત રહી જાય, તેનો મને ડર છે. આ સાંભળી રાજા પુત્રપર પ્રસન્ન થઈ એકદમ ઉઠ્યો, અને રાજ્યના કાર્યમાં ગુંથાયો.

ત્રીજી યુક્તિ એ છે કે ભોગવૃત્તિને અધિક પ્રબળ થવા દેવી નહિ. ખાવા પીવમાં સંયમ રાખવો. એક ધર્માત્મા રાજાએ પોતાના મંત્રીને પૂછ્યું કે તમે મારો કોઈ અવગુણ જોયો કે સાંભળ્યો છે ? મંત્રીએ કહ્યું કે તમે રાત અને દિવસના પોષાક લિન્ન લિન્ન રાખો છો, અને બે શાક સાથે ભોજન કરો છો; ત્યારે તમારી પ્રજામાંથી વસ્ત્ર અને અનાજ પોષણ પૂરતાં પણ ઘણાને નહિ મળતાં હોય, તે જાણવાની તથા તેમનું દુઃખ દૂર કરવાની તમે કાળજી રાખતા નથી. આ

સાંભળી રાજ પ્રસન્ન થયો, અને પ્રજાહીતમાં વધારે રસ લેવા લાગ્યો. ચોથી યુક્તિ એ છે કે સર્વ કાર્યોમાં દયા યુક્ત વર્તવું, અને કોઈ કાર્ય વિના કોઈ કાર્ય નજ થાય એવું હોય, ત્યારે પણ હૃદમાં રહીને કોઈ કરવો. જે રાજાની પ્રજા પર દયા છે, તે રાજા ઉપર ભગવતની સંપૂર્ણ દયા હોય છે. એક રાજાએ કોઈ મહાનુભાવને પ્રજાનું કે રાજાની નીતિમાં મુક્તિદાયક ધર્મ કયો છે. ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે પાપરહિત ધન મેળવવું, અને તેને યથાર્થ માર્ગમાં વાપરવું, એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. પાંચમી યુક્તિ એ છે કે હૃદયમાં સર્વદા એજ ઈચ્છા રાખવી, કે શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે મારી સકળ પ્રજા સુખી રહેવીજ જોઈએ. રાજા આગળ જે સ્તુતિ થાય છે, તે ઘણી ખરી ભયથીજ થાય છે, માટે બુદ્ધિમાન રાજાએ પોતાના હૃદય અને મંત્રી દ્વારા પ્રજાની સાંભાળ લેવી, અને લોકોની સ્તુતિ સાંભળી અભિમાન કરવું નહિ. છઠી યુક્તિ એ છે કે દુષ્ટ અને ધર્મહીન મનુષ્યની પ્રસન્નતા મેળવવાની ઈચ્છા ન કરવી. તેવાને પ્રસન્ન રાખવા જતાં ખીજા અનેકને દુઃખ થાય છે. જે ભગવતની પ્રસન્નતા ઈચ્છે છે, તેના ઉપર લોક સ્વભાવિકજ પ્રસન્ન થાય છે, અને જે લોકોની પ્રસન્નતાના નિમિત્તે ભગવતથી વિમુખ થાય છે, તે ઉપર લોક અને ભગવત બેઉ પ્રસન્ન થતા નથી. સાતમી યુક્તિ એ છે કે રાજાએ રાજનીતિનો હુમેશ ભય

રાખવો; કારણ કે રાજનીતિ પ્રમાણે વર્તાવું મુશ્કેલ છે. પ્રજાને સર્વ પ્રકારે ધર્મમાં વર્તાવી સુખી રાખે, અને પોતે પણ ધર્મમાં વર્તે, ત્યારેજ રાજા પરમ ભાગ્યવાન ગણાય છે. એથી વિપરીત વર્તનાર જેવો અભાગી રાજા ખીજો કોઈજ નહિ. જે રાજા પ્રજાનું પાલન નથી કરતો, તે ગમે તેટલી પાઠ પુજા અથવા ધર્મ ક્રિયા કરે તે સર્વ અફળ જાય છે. એવા રાજા તો નર્કનાજ અધિકારી બને છે; અને જે સદા ભગવતથી ડરતો રહી વિચારથી વર્તે છે, તે મુક્ત થાય છે. જે સામાન્યર ક્રોધ કરે છે, તેના ઉપર ભગવત પણ ગુસ્સે થાય છે, અને જે ખીજાને સુખી કરે છે, તે પોતે પણ સુખી થાય છે.

આઠમી યુક્તિ એ છે કે સદા વિદ્વાનનો સંગ રાખી, તેઓ પાસેથી ધર્મની મર્યાદા શીખવી, પરંતુ જે વિદ્વાન ધનલોભી હોય તેનો સંગ ન કરવો; કારણ કે એવા વિદ્વાન યથાર્થ ઉપદેશ સંભળાવી શક્તા નથી. જે પોતાના પ્રયોજન કે રાજના માનને ખાતર યથાર્થ ઉપદેશનો ત્યાગ ન કરે તેવા વિદ્વાનનોજ સંગ કરવો. એક વખત એક રાજાએ કોઈ સંતને પૂછ્યું, કે આપ અમુક તપસ્વી છો? ત્યારે સંતે કહ્યું કે હું અમુક તો છું, પણ તપસ્વી નથી. તપસ્વી તો તું છે; કારણ કે જે અમૂલ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરી અલ્પનો અંગિકાર કરે તે તપસ્વી કહેવાય; તો તે આત્મસુખ જેવી અમૂલ્ય

સ્તુનો ત્યાગ કરી, મૃગજીવત્ માયાનો અંગિકાર કર્યો
 , માટે ખરોતપસ્વી તો તુંજ છે. આથી રાજ્યએ શરમાઈ
 ઈ કહ્યું કે મને કંઈ ઉપદેશ કરી પાવન કરો. ત્યારે સંતે
 હું કે તને લગવતે ધર્મના સિંહાસન પર બેસાડ્યો છે,
 થી લગવત ધર્મની મર્યાદા તને પૂછશે. માટે આ અધર્મને
 માર્ગે જતી તારી પ્રજાની રક્ષા કરવી એ તારો ધર્મ છે.
 થી જેઓ પાપથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરનારા છે, તેમને
 દૂર જેટલું ધન આપી પાપ માર્ગમાં જતા અટકાવ અને
 મ છતાં જે સ્વચ્છંદી થઈ ધર્મ મર્યાદાથી દૂર જાય, તેને
 શેષા કરી પાપમાંથી બચાવ. જેઓ પ્રબળ હોઈ જીવોનો
 સંહાર કરતા હોય, તેને ખડ્ગથી સજા કર. જો તું આમ
 હિ કરે તો પ્રથમ તો તુંજ નર્કનો અધિકારી થઈશ.
 રાજ્યએ કહ્યું કે કંઈ અધિક બોધ કરો. ત્યારે સંત બોલ્યા,
 કે હે રાજા ! તું નદી સમાન અને તારા મંત્રીઓ પ્રવાહ
 પ્રમાણ છે. જો તું જાતે નિર્મળ હઈશ, તો તે પણ નિર્મળ
 હશે.

એક વખત એક સંત એમ વાંચી રહ્યા હતા, કે દરેક
 જણે યથાશક્તિ શુભ કર્મ કરવાં. તે વખતે એક રાજા
 પોતાના પ્રધાન સાથે તે સંતનાં દર્શન માટે આવ્યો હતો.
 તેણે બહારથી આ સાંભળ્યું, અને વિચાર કર્યો કે સંતનું
 એક વચન પણ સર્વ ઉપદેશનું મૂળ હોય છે. પછી પ્રધાને

સંતનું બારણું ઠોકયું, એટલે સંતે પૂછ્યું કે કોણ છે? પ્રધાને કહ્યું કે રાજા આપનાં દર્શન માટે પધાર્યા છે. સંતે જવાબ આપ્યો કે અમારે રાજાઓનું શું પ્રયોજન છે? ત્યારે પ્રધાને કહ્યું કે આપે રાજાનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. એટલે સંતે બારણું ખોલાવ્યું, પણ અંદર હીવો હતો તે હોલવી નાંખાવ્યો. રાજાએ અંદર જઈ સંતના ચરણ પર મસ્તક મૂકી, પોતાના હાથથી તેમના ચરણ પકડ્યા. સંતે કહ્યું કે રાજા! તારા હાથ ઘણા કોમળ છે, પણ નર્કના અગ્નિથી એની રક્ષા કરે તો ઠીક, અને યથાર્થ માર્ગે વિચરે તો ઘણું સારું; કારણ કે પરલોકમાં તને, તારી દરેક દ્રવ્ય તેં કેટલી બળવી તે પૂછશે. આ સાંભળી રાજા રૂદન કરવા લાગ્યો, અને મૂર્છિત થઈ ગયો, એટલે પ્રધાને કહ્યું કે મહારાજ! હવે બચ કરો. રાજાને આપના વચનથી મૂર્છા આવી ગઈ. સંતે જવાબ આપ્યો, હે કુમંત્રી! રાજા તમારા જેવાઓની સંગતિથી મૂર્છા પામ્યો છે. રાજા બ્યારે સતેજ થયો, ત્યારે સંત આગળ ત્રણ હજાર રૂપીઆ મૂક્યા અને કહ્યું કે આ ધન પાપ રહિત મેળવેલું છે, માટે તેના અંગિકાર કરી મને કૃતાર્થ કરો. ત્યારે સંત ત્યાંથી ઉભા થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે હું તને માયાથી વિરક્ત કરવા ઇચ્છું છું, ત્યારે તું મનેજ માયામાં નાંખવા માંગે છે? એમ કહી તે ધનને ત્યાગ કરી તે મહાપુરૂષ ત્યાંથી આસી નીકળ્યા.

એક સંતને કોઈ રાજાએ પોતે કેવી રીતે વતવું તે જાંખંધી પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે સંતે કહ્યું કે તારાથી નાના હોય તેને પુત્રવત્, સમાન હોય તેમને બંધુ સમ, અને મોટા હોય તેમને પિતા તુલ્ય જાણ. કોઈ અપરાધી હોય તો તેના અપરાધ પ્રમાણે તેને શિક્ષા કર, પણ મનમાં એમ ભાવ રાખજે કે મેં એના ભલા માટે શિક્ષા કરી છે. કોઈથી જો કોઈને સહજ પણ શિક્ષા કરીશ, તો નકનો અધિકારી થઈશ.

નવમી યુક્તિ એ છે કે રાજાએ પોતાના મનમાં એવું અભિમાન રાખવું કે મારે કોઈને શિક્ષા કરવી પડતી નથી; અને મંત્રી, પ્રધાન, સેનાપતિ વગેરેનાં પાપકર્મનું ક્ષણ પણ રાજાને ભોગવવું પડે છે, તેથી તેઓને પાપથી વર્જિત રાખવા.

એક રાજાએ પોતાના પ્રધાનને લખ્યું કે “ભાગ્યવાન પ્રધાન તેનેજ જાણવો, કે જેના કારભારમાં પ્રજા સુખી રહે. જેની પ્રજા ધર્મહીન અને દુઃખી થાય, તે રાજાને મંદલાગી જાણવો. તેથી તારા કર્તવ્યમાં તારે સચેત રહેવું. જો તું ભોગોમાં લપટાઈ જઈશ, તો તારા નોકરો પણ તેમ કરશે, અને પ્રજા દુઃખી થશે.” જે રાજાનો પ્રધાન પાપી હોય, તેને રાજા શિક્ષા ન કરે, તો તેના પાપનું ક્ષણ રાજાને ભોગવવું પડે છે. રાજાએ જાણવું કે માયામાં આસક્ત થઈ પરમાર્થથી વિમુખ થવું એ મહાન પાપ છે,

અને પ્રધાન વગેરે સર્વ નોકરો પોતાના પ્રયોજનના અર્થી હોય છે, માટે જો હું તેમને વશ થાઉં, તો ધર્મથી વિમુખ થઈ મહાન પાતકી ગણાઉં.

જે રાજાએ પોતાનું શરીર વિચારે કરીને ૬૬ કર્યું છે, તેજ આવી રીતે વર્તી શકે છે. શરીરને ધર્મનીતિમાં રાખવું, એટલે બુદ્ધિ ઉપર ક્રોધ ન રાખવો, અને ભોગને પ્રબળ થવા ન દેવા. જેણે બુદ્ધિરૂપી દેવને ક્રોધરૂપી રાક્ષસના હાથમાં બાંધી મૂક્યો છે, તેનાથી કોઈ પ્રકારે ધર્મનીતિ પાળી શકાતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ વિચાર રૂપી સૂર્ય હૃદયમાં ઊગે છે. તેનો પ્રકાશ સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં વર્તે છે, અને તે બધી પ્રજા ઉપર અજવાળું પાડે છે; તેથી જેમ સૂર્ય શિવાય પ્રકાશની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે, તેમ વિચાર રહિત વર્તનથી પ્રજાને રાજ કરવાની આશા રાખવી, એ પણ વ્યર્થ છે.

પરમબુદ્ધિ તેનેજ કહેવાય, કે જે સર્વ કર્મના ભેદને જાણી શકે; જેમકે નાના પ્રકારનાં ભોજન વાસ્તે વિચારની મર્યાદાનો ત્યાગ થાય, તો એમ વિચારવું કે ખાનપાનની અભિલાષા તો પશુને પણ હોય છે; સુંદર વસ્ત્રોની અભિલાષાથી ધર્મનો ત્યાગ થાય, તો એમ વિચારવું કે શૃંગાર કરવો એ તો સ્ત્રીઓનું કાર્ય છે; ક્રોધથી ધર્મ છૂટતો હોય, તો એમ જાણવું કે એ તો કૂર પશુવૃત્તિ છે; માન માટે

ધર્મનો ત્યાગ થતો હોય, તો એમ વિચારવું કે સર્વ કોઈ પોતપોતાના પ્રયોજન માટેજ સેવા અને પ્રશંસા કરે છે. આવી રીતે જે સર્વ લેદને સમજે તેનેજ ખરે ખુદ્ધિમાન જાણવો, અને તેથીજ સંતો કહે છે કે સર્વ શુભ શુભનું મૂળ ખુદ્ધિ છે.

દશમી યુક્તિ એ છે કે રાજામાં અભિમાન ન હોવું ન જોઈએ. અભિમાન, કોધનું મૂળ છે, અને કોધ, ખુદ્ધિનો પરમ શત્રુ છે, તેથી રાજાએ પ્રથમ કોધથી થતાં નુકસાન જાણવાં જોઈએ. અકસ્માત પણ કોધ ન ઉપજે તેટલા માટે સ્વભાવમાં દયા અને સહનશીલતા દૃઢ કરવાં. એમ જાણવું કે કોધ અસુરનો સ્વભાવ છે. કોઈ કદુ વચન કહે તે જો સત્ય કહેતો હોય તો તેનો ઉપકાર માનવો; અને જો ગેરવ્યાજખી કહેતો હોય તો પણ તેનો ઉપકાર માનવો, કારણ કે તેથી સહનશીલતા દૃઢ થાય છે.

જે કોધને જીતે છે, તેજ ખરે ખજવાન છે. કોઈ કોધને યોગ્ય હોય, તોપણ તેના તરફના વર્તનમાં વિચારની મર્મદાનો ત્યાગ ન કરવો, અને અનુચિત વચન ન કહેવું. તેમજ કોઈ પર પ્રસન્ન થાય, ત્યારે યથાર્થપણું ભૂલવું ન જોઈએ.

એ સંત કહે છે કે કોઈ પણ પુરૂષના ધૈર્ય અને કોધની પરીક્ષા કર્યા શિવાય તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો અયોગ્ય છે.

એક વખત એક રાજપુત્ર વિદ્યાભ્યાસ માટે જતો હતો, ત્યારે એક દુષ્ટ આવી તેને કટુવચન કહેવા લાગ્યો. આથી રાજપુત્રનો નોકર ક્રોધ યુક્ત થઈ તેને મારવા તૈયાર થયો, પણ રાજપુત્રે નોકરને અટકાવી પેલા દુષ્ટને કહ્યું, કે અરે ભાઈ? તું કહે છે તે કરતાં પણ હું વધારે ખરાબ છું, પણ તારે કંઈ જોઈતું હોય તો માંગ. આ સંભાળી પેલો દુષ્ટ ઘણો લજવાયો, ત્યારે રાજપુત્રે તેને એક હન્ટર રૂપીઆ અને પોતાના ખભાપરનું વસ્ત્ર આપ્યું, તે લઈ તે કહેવા લાગ્યો, કે નિઃસંદેહ તું કોઈ મહાનુભાવનું સંતાન છે. વળી ખીજવાર એમ બન્યું કે તે રાજપુત્રે નોકરને બે વખત બોલાવ્યો, છતાં તે બોલ્યો નહિ, ત્યારે તેની પાસે જઈ તેણે કહ્યું કે તને બે વાર બોલાવ્યો. છતાં તું કેમ નહિ આવ્યો? નોકરે કહ્યું કે આપની સહનશીળતાથી હું નિર્ભય હતો; કારણ કે હું એમ જાણું છું કે આવી અવજ્ઞા માટે આપના તરફથી મને શિક્ષા નહિ થાય. ત્યારે રાજપુત્ર ઘણો ખુશી થઈ કહેવા લાગ્યો કે મારા ઉપર ભગવતનો મહાન ઉપકાર છે, કે મારા નોકરે પણ મારા ક્રોધથી નિર્ભય છે. તાત્પર્ય કે જે રાજાની બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિત છે, તેને ઉપર કહેલી યુક્તિઓ બસ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મનના યત્ન.

[૧]

લો સ્વભાવ એજ ધર્મ છે, એજ પરલોકમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે, અને એજ સર્વ કર્મથી શ્રેષ્ઠ છે.

કોઈ સંતને એક પુરૂષે ઉપદેશ માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તારી સાથે

કોઈ બુરાઈ કરે, તેની સાથે તારે ભલ્લમનસાઈથી વર્તવું, અને સર્વ જીવ સાથે ભલાઈ રાખવી. જેનો સ્વભાવ ભલો છે, અને જેનું હૃદય પ્રસન્નતા સહિત ખુલ્લું રહે છે, તેને નર્કના અગ્નિનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી. એક સ્ત્રી દિવસે વ્રત, અને રાત્રે જાત્રણ કરી, સર્વદા ભજનમાં નિમગ્ન રહેતી; પણ તે સ્વભાવે એવી હતી કે પાડોશીઓને સર્વદા કટુવચનોથી દુઃખાવતી, તેથી તે નર્કની અધિકારી થઈ. ખટાશ જેમ દૂધને ખગાડે છે, તેમ ખૂરો સ્વભાવ ભજનનો નાશ કરે છે. મહાપુરૂષો હમેશાં પ્રાર્થના કરે છે, કે હે ભગવત ! જેવું મારું શરીર સુંદર બનાવ્યું છે, તેવોજ મારો સ્વભાવ પણ ભલો કર. ભગવતની સર્વ બક્ષીસો પૈકી ભલો સ્વભાવ એ સર્વોત્તમ બક્ષીસ છે. એક મહાપુરૂષે એક મોટું આશ્ચર્ય જોયું, કે એક પુરૂષને પડેલો દીઠો, અને તેની તથા ભગવતની વચ્ચે

મોટો પડદો દીઠો; પણ ન્યારે તે પુરૂષના હૃદયમાં ભલો સ્વભાવ આવ્યો, ત્યારે પડદો ફર થઈ ગયો, અને તેને ભગવતનો મેળાપ થયો. ઘણાં તપ કે જાત્રાણથી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભલા સ્વભાવથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભલા સ્વભાવની પૂર્ણતા મહાપુરૂષોમાંજ હોય છે. એક વખતે એક મહાપુરૂષના અવાસમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ નિરરપણે મોટે સ્વરે ગાતી હતી, એટલામાં ઉંમર નામના સંત ત્યાં આવ્યા, એટલે તેઓ અપળતા છોડી મૌન થઈ બેઠી; ત્યારે ઉંમરે કહ્યું કે હે બાઈઓ તમને મોટા ઘાંટા પાડતાં આ મહાપુરૂષનો ભય ન લાગ્યો ? અને મને જોઈને શાન્ત કેમ થઈ ગઈ ? તેઓ બોલી કે આ મહાપુરૂષનો સ્વભાવ અતિ કોમળ છે, અને તમારો સ્વભાવ કઠોર છે, તેથી અમને તમારો ડર લાગ્યો. મહાપુરૂષે ઉંમરને કહ્યું કે ઉંમર ! તારા તેજ આગળ માયા તને દીઠા પહેલાં નાસી જાય છે, તો ખીજની શું તાકાત ! એમ કહી એમના પર પ્રસન્નતા દેખાડી. એક સંતને માર્ગમાં એક મનુષ્યની સોખત થઈ, પછી ન્યારે તે જુદો પડ્યો, ત્યારે સંત રૂદન કરવા લાગ્યા. તેથી લોકોએ સંતને પૂછ્યું, કે મહારાજ ! આપને શું થયું ? ત્યારે સંતે કહ્યું કે આ મનુષ્ય મારાથી છૂટો પડ્યો, પણ એનો ખુરો સ્વભાવ એની સાથેજ રહ્યો તેથી હું રોઉં છું. અખુચક કિતારી કહે છે, કે ભલા સ્વભાવનું નામજ

ફકીરી છે. વળી એક સંત કહે છે, કે કઠોર સ્વભાવ એ એવું પાપ છે, કે તેથી કોઈપણ શુભ ગુણ ફળ આપતો નથી; અને ભલો સ્વભાવ એવું ભજન છે, કે તેથી સર્વ પાપ નાશ થઈ જાય છે.

વિદ્યા, ભોગોને જીતવા, ક્રોધને જીતવો, અને શુભ વિચાર કરવો; આ ચાર ગુણ જે પુરૂષમાં સમાન હોય, તેનો સ્વભાવ સંપૂર્ણ ભલો કહેવાય. વિદ્યાથી સત્યાસત્ય સારી રીતે જાણવું, વચન અને કર્મની ભલાઈ ખુરાઈનો ભેદ સમજવો, અને એમ પણ જાણવું કે આ પ્રતીતિ સત્ય અને આ અસત્ય છે. આમ વચન, અને કર્મ અને નિશ્ચયને સારી રીતે જાણવાથી હૃદયમાં સર્વ ગુણના મૂળરૂપ અનુભવ ઉત્પન્ન થાય છે. ભોગોને જીતવા, એટલે તેને પ્રબળ ન થવા દેતાં બુદ્ધિની આજ્ઞાનુસાર વર્તાવવા. ક્રોધ જીતવો એટલે વિચારની આજ્ઞા છોડી ક્રોધને દુઃખવવા નહિ. ચોથો ગુણ જે વિચાર, તેનું બળ આ ત્રણેમાં વર્તે; એટલે ભોગ અને ક્રોધને વશ કરી વિદ્યાનું સાર્થક કરવું. જેનામાં આ ચાર લક્ષણો હોય; તેનેજ ભલા સ્વભાવવાળો જાણવો. જેમ કોઈ પુરૂષ શરીરે સુંદર હોય, પણ જો નેત્ર, કાન કે ખીજું કોઈ અંગ કુરૂપ હોય, તો તે રૂપવાન કહેવાતો નથી, તેમ આ ભલા સ્વભાવમાં પણ કુરૂપતા ન હોવી જોઈએ. એ કુરૂપતા બે પ્રકારની છે. એક મર્યાદાથી આગળ જવું, અને ખીજી

મર્યાદાની પાછળ રહેવું. જે વિદ્યા મર્યાદાથી અધિક હોય તો નાના પ્રકારની મલિનતા વિષે પ્રસરે છે, તેથી ચપળતા અને ચતુરાઈ સાથે અભિમાન આવે છે, અને જે થોડી હોય તો મૂર્ખતા અને જડતા પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જે પૂર્ણ મર્યાદામાં હોય, તોજ સુમતિ અને શુદ્ધ સંકલ્પ ઉપજે છે. તેમજ ક્રોધનું બળ જે અધિક હોય, તો અભિમાન, અહંકાર, દુર્વચન, વદાવણું, પોતાની સ્તુતિ કરવી, અને નિઃશંક થઈ પોતાને લયાનક સ્થાનમાં નાંખવો, ઇત્યાદિ અવગુણ ઉપજે છે, અને જે ક્રોધ અલ્પ હોય તો પરાધીનતા, કપટ આદિ ખુરા સ્વભાવ ઉપજે છે, પરંતું તે મર્યાદામાં હોય, ત્યારે ચિત્ત દૃઢ થાય છે, અને પુરૂષાર્થ, બળ, સહનશીલતા, વગેરે શુભ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભોગોની પ્રબળતાથી તૃષ્ણા, કૃપણતા, અશુદ્ધતા, ઇર્ષ્યા વગેરે ઉપજે છે, અને સર્વથા ભોગોથી રહિત થાય, તો આળસ, કાયર-પાણું, અસ્થિરતા વગેરે ઉપજે છે. પણ જે ભોગ મર્યાદામાં હોય, તો સંયમ, ધૈર્ય, સંતોષ વગેરે શુભ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય કે દરેકને અધિક અને અલ્પ એવા બે કિનારા છે; પરંતુ મર્યાદામાં રહેવું તે વાળથી પણ સૂક્ષ્મ અને કષ્ટસાધ્ય છે.

મનુષ્ય પણ ચાર પ્રકારના હોય છે. ૧. જેનામાં સંપૂર્ણ શુભ ગુણ હોય તે, પણ એવા તો કોઈ સંતજ હોય

છે. ૨. જેનામાં માત્ર પુરા સ્વભાવજ હોય તે. એવા મનુષ્ય અમુર કહેવાય છે. ૩. જેનામાં ઉપરના બેઉ સ્વભાવ મધ્યમ હોય, પણ સુંદરતા અધિક હોય તે. ૪. જેનામાં પહેલા બે સ્વભાવ મધ્યમ હોય, પણ કુરૂપતા અધિક હોય તે. જેમ શરીરે પૂર્ણ સ્વરૂપવાન કે કદરૂપા ઘણા થોડાજ હોય છે, પણ મધ્યમ બહુ હોય છે; તેજ પ્રમાણે સ્વભાવના સંબંધમાં પણ સમજવું.

કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ શરીરની સુંદરતા કે કુરૂપતા બદલી શકાતી નથી. તેમજ સ્વભાવ પણ બદલી શકાતો નથી. આ કહેવું વ્યાજબી નથી; કારણ કે તેથી સર્વ ઉપદેશ મિથ્યા થઈ જાય છે. જે મૃગ મનુષ્યને જોઈ લયથી નાસી જાય છે, તેજ મૃગ ખ્યારથી, ખાંધ્યા શિવાય મનુષ્યની પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે છે. માટે સ્વભાવને બદલવો, તે શરીરના રૂપ, રંગ બદલવા જેવું નથી. કાર્ય બે પ્રકારનાં હોય છે. એક યત્નસાધ્ય, અને બીજું અસાધ્ય. ખજુરના બીજમાંથી આંખાનું વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરવું અસાધ્ય છે, પણ તેમાંથી ખજુરનું વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરવું યત્નસાધ્ય છે. તેમજ મનુષ્યને આહારવિહારાદિ ભોગોથી સર્વથા મુક્ત થવું સાધ્ય નથી, પણ મર્યાદાનુસાર ભોગ ભોગવવા, એ યત્નસાધ્ય છે. એમાં ભેદ એટલોજ છે, કે કોઈ સહજ યત્નથી સાધ્ય કરી શકે છે, ત્યારે કેટલાકને ઘણો યત્ન

કરવો પડે છે. કેટલાક મનુષ્ય જન્મથી કોરા કાગળ જેવો હોય છે. એટલે તેમને સત્યાસત્યની ખબર હોતી નથી તેથી ભલો કે ખુરો કોઈપણ સ્વભાવ તેનામાં વિદ્યમાન થી હોતો, તે ઉપદેશના ઉત્તમ અધિકારી છે. તેઓ ભલ સ્વભાવ સહજ અંગિકાર કરી શકે છે. આદિ જન્મ વિં સર્વ બાળક એવાં હોય છે, પણ ઉત્તરોત્તર તેમના માતાપિતા તેમના ધર્મનો નાશ કરે છે. ખીન્ન મનુષ્ય જન્મથી એવા સ્વભાવવાળા હોય છે, કે જેમણે ભલાખુરાને નિશ્ચય કીધો નથી, અને થોડો કાળ ભોગ તથા કોધમ વર્તમાન હોય, પરંતુ તેઓ એમ સમજે છે કે આ સ્વભાવ સારો નથી. એવા પુરૂષનો સ્વભાવ બદલવો કષ્ટસાધ્ય છે કારણ કે એમને ખુરા સ્વભાવને દૂર કરવાનો, અને ભલ સ્વભાવનું ખીજ હૃદયમાં રોપી તેની વૃદ્ધિ કરવાનો, એવ બે પ્રકારના યત્ન કરવાના હોય છે. જો એ પુરૂષ શ્રદ્ધાવાન અને પુરૂષાર્થી હોય, તો ભલાઈ જલદી પ્રાપ્ત કરી શકે છે કેટલાક પુરૂષ એવા હોય છે કે જેનો સ્વભાવ પાપમાંજ દૃઢ થયો હોય છે, અને એમ બાણતા નથી કે આ પાપ છે ઉલટું તેમને તે સુંદર લાગે છે. એવાનો સ્વભાવ ફેરવવે અતિ કઠણ છે. તેને તો કોઈ વિરલા સંતજ ફેરવી શકે એવા એવા છે, કે જે પાપકર્મ કરી બડાઈ કરે છે, અને તેમ મોટાઈ માને છે, કે અમે આટલું મહિરાપાન કર્યું ! કામાદિ

ભોગો ભોગવવામાં અમને આટલું બળ છે. આવા પુરુષ ભલામનો ઉપદેશ અંગિકાર કરતાજ નથી. તેમના પર જો અકસ્માત ભગવતની કૃપા થાય, તો જીતી વાત છે, નહિ તો તેમાં મનુષ્યના ચત્તનું બળ ચાલતું નથી.

બુરો સ્વભાવ સુધરવાનો ઉપાય એ છે, કે પોતાના સ્વભાવાનુસાર વર્તવું નહિ. ભોગોનો નાશ ભોગોથી વિપર્યય થયા શિવાય સિદ્ધ થતો નથી. વિરોધી પદાર્થ પોતાના વિરોધથી દૂર થાય છે. જેમકે ક્રોધનું આપધ સહનશીળતા છે, અભિમાનનું આપધ નમ્રતા છે, અને કૃપણતાનું આપધ ઉદારતા છે. એજ પ્રમાણે સર્વ રોગનું આપધ તેની વિરોધી વસ્તુ છે. પોતને શુભકાર્યમાં નિમગ્ન રાખે તો આપોઆપ સ્વભાવ ભલો થઈ જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોએ શુભકાર્યની આજ્ઞા એટલા માટેજ કરેલી છે. જેમ બાળક પ્રથમ નિશાળે જાય, ત્યારે તેને ઠીક ન લાગવાથી અથવા ભયથી તે પાછો નાસી આવે છે, પણ એક વખત શિક્ષા કરી તેમાં તેને જોડવાથી નિશાળમાં જવું એ તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે, અને કાળે કરીને તે વિદ્વાન થાય છે, પછી તે વિદ્યાના રસને છોડતો નથી. તેમજ શૈત્રજ, જીગાર વગેરે રમતોથી રમવામાં નિમગ્ન થાય છે, ત્યારે એવો સ્વભાવ થઈ જાય છે કે સઘળો ખજનો ખુટી જાય તો પણ તેની આંખ ઉઘડતી નથી. તે સ્વભાવમાં એવો દૃઢ થઈ જાય છે કે દુઃખ અને દંડ

સહન કરવામાં આનંદ માને છે. જેને ચોરી કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો હોય, તેને વારંવાર શિક્ષા થયા છતાં તે બદલાતો નથી. તેજ પ્રમાણે ભલા સ્વભાવનું પણ સમજવું.

શુદ્ધ સ્વભાવ દૃઢ થવો સુગમ છે. ભજન કરવું અને કામાદિકને વશ કરવા એ મનુષ્યનો સહજ સ્વભાવ છે; પરંતુ ભજનમાં રૂચી ન કરવાથી ભોજોમાં અધિક દૃઢ થાય છે. જેમ રોગી દુઃખદાયક આહારમાં વિશેષ પ્રીતિ કરે છે, તેમ મનુષ્યો ભોજોમાં વિશેષ પ્રીતિ રાખે છે. જેમ શરીરના રોગ વૈદ્યની આજ્ઞા પાળવાથી મટે છે, તેમ હૃદયના રોગ સંતજનોના અને શાસ્ત્રોનાં વચન પાળવાથી મટે છે. એ બેઉ વૈદ્યનો એકજ સ્વભાવ હોય છે. શરીરમાં ગરમી થઈ હોય, તો વૈદ્ય ઠંડા ઉપચાર કરે છે, તેમ સંતજનો અભિમાનરૂપી રોગવાળાને દીનતા ધારણ કરાવવાનો ઉપચાર કરે છે.

સર્વ શુભગુણો ત્રણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક જન્મથીજ ગુણવાન હોય છે, કેટલાક યત્ન કરી શુભકર્મમાં દૃઢ થઈ સ્વભાવ સુધારે છે, અને કેટલાક શુભ સ્વભાવવાળાના સંગથી સુધરે છે. જેને આ ત્રણે એકત્ર થાય, એટલે જન્મથીજ સ્વભાવ સારો હોય, પોતે શુભકર્મ કરતો હોય, અને શુભ સંગતિ પ્રાપ્ત થાય તો તેને પૂરો ભાગ્યવાન માનવો; અને તેથી જે વિરૂદ્ધ હોય, એટલે જન્મથી પાપી

હોય, પાપાચરણમાંજ પ્રવૃત્ત હોય, અને ખરાબ સોખતમાં રહેતો હોય, તેને પૂરો ભાગ્યહીન જાણવો.

ભલાં કર્મ શરીરથી થાય છે, પણ તેનો પ્રકાશ હૃદયમાં જઈ પહોંચે છે, અને તેજ ઉત્તમ ખીજ રૂપે થાય છે; તેમજ ખુરા કર્મોથી હૃદયમાં અંધકાર થાય છે, અને તે મંદભાગ્યના ખીજ સમાન છે. આ કારણથીજ જીવને આધિભૈત્તિક લોકમાં ઉત્તન્ન કર્યો છે, કે તેથી તે શરીરદ્વારા ભલા સ્વભાવો પ્રાપ્ત કરી શકે. જેમ લખવું, એ હાથનું કામ છે, પણ તેમાં કારીગરી બુદ્ધિની છે. કોઈ સુંદર અક્ષર લખવા ઇચ્છતો હોય, તે સુંદર અક્ષરોનો આકાર યત્નથી ઓળખે, પછી હૃદયમાં સુંદર અક્ષરની પ્રતિમા દૃઢ કરે, ત્યારેજ આંગળીઓ સુંદર અક્ષર લખી શકે છે; તેમજ શુભકર્મો કરવાથી હૃદયમાં શુભ સ્વભાવ દૃઢ થાય છે, એટલે પછી કર્મ પણ આપોઆપ શુભજ થાય છે.

જેમ શરદી થાય ત્યારે ગરમ ઔષધનું સેવન ગુણકારી છે, પરંતુ મર્યાદાનુસાર ન ખાતાં વિશેષ ખાય તો તે ખીજ નવા રોગ ઉત્તન્ન કરે છે, તેમ શરીરનો સ્વભાવ સમાન થતાં ઔષધનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે. જેમ કૃપણને ઉચિત છે કે તેણે પરમાર્થમાં ધન ખરચવું, અને જ્યાં સુધી અધિકારીને આપવામાં હૃદય ખેંચાય નહિ ત્યાં સુધી યત્ન કરી વાપરવું; પણ એવી સરળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી

વ્યર્થ ખર્ચ કર્યા કરવો નિંદ્ય છે. મર્યાદાથી અધીક નહિ તેમ કમી પણ નહિ, એવી સમાન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.

જ્યાં સુધી શુભકર્મોમાં સ્વાભાવિક રૂચી ન થાય, અને ચત્ન વડે તે કરવાં પડે, ત્યાં સુધી તે રોગી છે; પરંતુ ચત્નરૂપી ઔષધનો અંગિકાર કરે છે, એટલો તે ભલો છે હઠ અને ધૈર્યથી રોગ દૂર કરી શકાય છે. જે વિચાર કરી ધન સંગ્રહ કરે છે, તે કૃપણ નથી, પણ ધન સંગ્રહમં જેની સ્વાભાવિક અધિક પ્રીતિ હોય, તે કૃપણ કહેવાય છે જે ધન આપતાં સંકોચાતો નથી, તે પૂર્ણ ઉદાર છે. એવી રીતે બધાજ સ્વભાવ સ્વાભાવિક ભલા થવા જોઈએ. જ્યારે ચત્ન અને હઠ દૂર થઈ જાય, સંતજનોનાં વચનાનુસાર સહજ વર્તે, અને પોતાની અભિલાષા કંઈજ ન રાખે; ત્યારે રોગ સમૂળગો ગયો એમ જાણવું. એમાં એક ગુપ્ત ભેદ છે, પણ તે આ ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ કહી શકાય એમ નથી. સૂચના માત્ર કહેવાશે. જેનો સ્વભાવ દેવતાઓ જેવો નિર્મળ થાય, તે ભાગ્યવાન કહેવાય છે. જેને ધન કે માનમાં આશક્તિ ન રહે, કેવળ લગવત પ્રેમમાંજ મગ્ન રહે, અને ખીન્નું કંઈ દેખેજ નહિ, તેને ઉત્તમ પુરૂષ જાણવો. શરીરધારી મનુષ્યોથી સર્વ સ્વભાવોથી રહિત નથી થવાનું તેથી સમાનતામાં સ્થિત થવું ઉત્તમ છે. લગવાન કહે છે, કે “મારુંજ

સ્મરણ કરે, અન્ય સર્વને વિસારે, સર્વ વિષે મનેજ જુઓ,
અને મારા દાસ થાઓ.”

જેમ બાળક પ્રથમ લાળવા જાય છે, ત્યારે તેને એમ લાલચ અપાતી નથી, કે લાળવાથી તેને મોટાઈ અને માન પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ તેને તો પ્રથમ સાંડે સાંડે ભોજન આપવાની લાલચ આપે છે, જરા મોટો થાય ત્યારે સુંદર વસ્ત્રો, રમકડાં વગેરેની લાલચ આપવામાં આવે છે, જ્યારે સંપૂર્ણ વિદ્યા લાગી રહે ત્યારે તેને માન અને મોટાઈ મળવાનું કહેવાય છે, અને જ્યારે વિદ્યાનો ખરો પ્રકાશ થાય છે ત્યારે જગતનાં માનાદિક અસત્ય જણાવી અવિનાશી પદ મેળવાનો યત્ન કરવાનું કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાસુને શરૂઆતમાંજ તત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ ન કરવો. તેને તો પ્રથમ શુદ્ધ કર્મો કરવા માટે પુરૂષાર્થ કરવાનો ઉપદેશ કરવો, અને એમ કરવાથી જગતમાં મોટો તથા ધર્મિષ્ઠ કહેવાવાની લાલચો આપવી. એમ કરતાં જ્યારે ધન અને ભોગોની અલિલાષાથી રહિત થાય, અને વૈરાગ્યનું અભિમાન સ્ફૂરે ત્યારે તે અભિમાન દૂર કરવા તેને લિશ્ઠા માગવા મોકલવો; અને ત્યાં પણ જો માન મળે તો કંઈ નીચ સેવા કરાવવી, અને જેવો રોગ તેવા શનૈઃ શનૈઃ ઉપચાર કરવા. સર્વ સ્વભાવ વીધુ જેવા છે, પણ માન અજગર સમાન છે, માટે જ્ઞાસુને નિર્માની કરવો. શ્રદ્ધા એવી હોવી જોઈએ કે

ભગવત શિવાય કોઈ પદાર્થપર પ્રીતિ ન થાય. શરીર આહાર અન્ન છે, અને હૃદયનો આહાર ભગવત પ્રીતિ છે. જેમ મંદ ક્ષુધાવાળો રોગી કહેવાય છે, તેમ ભગવતપ્રીતિ વગરનું હૃદય રોગી સમજવું. પોતાના રોગના જાણના તેના ઉપચારમાં સાવધ રહેવું જોઈએ.

જે માણસ રોગી હોવા છતાં પોતાને આરોગ્ય માને છે, તે પોતાના અવગુણ જોવામાં અંધ છે, એમ સમજવું.

અવગુણ જોવાના ચાર ઉપાય છે. ૧. જ્ઞાતિએ એવ સતચુર પાસે રહેવું કે જ્ઞાતા હોય, અને કૃપા કરી શિષ્ય અવગુણ દેખાડે. ૨. કોઈ મિત્ર અવગુણથી બચાવે. મિત્ર એવો હોવો જોઈએ કે જે અવગુણને ઢાંકે નહિ, તેમજ ઈર્ષ્યાથી અધિક પણુ ન દેખાડે. ૩. વેરીનાં વચનો સાંભળવાં; કારણ કે વેરી અવગુણનેજ જુએ છે. ૪. જ્યાં બીજાનો કોઈ અવગુણ આપણને ખરાબ લાગે, ત્યારે પોતા પણ તેવા અવગુણનો ત્યાગ કરવો, અને એમ વિચારવું. આ પુરૂષ આ અપલક્ષણથી ભરેલ દેખાય છે, તેમ હું પણ તેવોજ દેખાઈશ. મૂઠ માણસો પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે, અને નિરાશિમાની મનુષ્યો પોતાને ભ્રષ્ટ્ર માને છે.

વાસનાથી વિપર્યય થવું, એ સર્વ ઔષધનું મૂળ છે. મનને નિર્વાસનિક કરવાથીજ ઉત્તમ સ્થાનમાં નિવાસ થાય છે. એક મહાપુરૂષે જ્યારે મનમુખીઓને જુલ્યા, ત્યારે તે

કહેવા લાગ્યા કે નાની લડાઈઓ જીતાઈ પણ હવે મોટી લડાઈ રહી છે. મન સાથે યુદ્ધ કરવું એ મોટી લડાઈ છે. હસનખસરી સંત કહે છે કે મન જેવું કઠોર અને અજીત બીજું કોઈ પણ પશુ નથી. ઈબ્રાહીમ ખવાસ કહે છે કે એકવાર હું પહાડપર જતો હતો, ત્યાં એક દાડમનું વૃક્ષ જોઈ તેનું ફળ ખાવાની મને ઈચ્છા થઈ. એક ફળ તોડીને ખાધું, પણ તે ખાટું નીકળ્યું, એટલે તે ફેંકી દઈ આગળ ચાલતો થયો, અને બીજું સાડું ફળ જોવા માંડ્યું; એટલામાં એક માખીઓથી ઉભરાઈ જતા પુરૂષને જોયા. તેમને મે નમસ્કાર કર્યા, એટલે તેમણે મને નામ દઈને બોલાવ્યો. એટલે મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, કે આપે મને શી રીતે ઓળખ્યો ? તેમણે કહ્યું કે જે લગવતને ઓળખે છે, તેને કંઈજ અજ્ઞાણ્યું નથી. ત્યારે મેં કહ્યું કે આપ લગવત પાસે આ માખીઓથી છૂટવા કેમ પ્રાર્થના નથી કરતા ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તું પણ પ્રભુને ઓળખે છે, માટે તારી દાડમ ખાવાની ઈચ્છા પાર પાડવા તું પ્રાર્થના કર; કારણ કે તને તો તે ન મળવાથી હૃદયમાં દુઃખ થાય છે, અને માખીથી તો માત્ર માડું શરીરજ દુઃખી છે. દાડમ ખાવામાં પાપ નથી, છતાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યો જાણે છે, કે ભોગવાસના પવિત્ર કે અપવિત્ર હોય પણ તે બન્ને નિંદ્ય છે; કારણ કે મનને જો પવિત્ર વાસનામાંથી નહિ છોડવીએ, તો તે

અપવિત્રવાસનાથી પણ નહિ છૂટે. જે મન રાજસી ભોગોમાં પ્રીતિસંયુક્ત વર્તે, તો આ સંસારને સ્વર્ગ જાણી મૃત્યુને દુઃખરૂપ માનશે, એટલે પછી લજનમાં સ્વાદ નહિ પડે; પરંતુ મન જ્યારે પાપરહિત ભોગોથી પણ મુક્ત થાય, ત્યારેજ નિર્બળ થઈ આધીન થાય છે, અને પછી પરલોકના સુખમાં શ્રદ્ધાથી વળગે છે. જ્યારે મન દુઃખ અને આધીનતાથી લગવતનામ લે છે, ત્યારે એટલું સુખ અને ફળ મળે છે કે તેનું સોવાર નામ લઈએ તે પણ તેની સમાન નથી.

જ્યારે બાજ પક્ષીને કોઈ પાળે છે, ત્યારે પ્રથમ તેનાં નેત્ર બંધ રાખે છે, અને યત્ન કરી તેના ઊડવાના સ્વભાવને રોકે છે; ત્યાર પછી તેને થોડો થોડો આહાર આપે છે, એટલે બાજ તેના પાળનાર સાથે ખ્યાર કરવા લાગે છે અને તેની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. પછી તેને છૂટો ઉઠાવે છે તોપણ તે ખ્યાર કરી ફરી પાછો આવે છે. તેજ પ્રમાણે મનને વાસનાઓથી ભિન્ન કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી લગવાનમાં પ્રીતિ થતી નથી; અને જ્યાં સુધી સર્વ ઇન્દ્રિયોને રોકીએ નહિ, તથા ભૂખ, એકાંત, જાગ્રત અને મૌન ધારણ કરી મનને દંડીએ નહિ, ત્યાં સુધી મન લગવતમાં પ્રીતિ કરતું નથી. મનને આ યત્ન પ્રથમ કઠણ લાગે છે. જેમ બાળકને માતાનું દૂધ છોડવું કઠણ લાગે છે, પણ જ્યારે યત્ન કરી માતા તેને છોડાવે છે, ત્યારેજ છૂટે છે. પછી તેને આગ્રહ

પૂર્વક આપે તોપણ પીતો નથી, તેજ પ્રમાણે મનને જે પદાર્થપર ઘણો પ્રેમ હોય, તેનો ચત્નથી ત્યાગ કરવો, અને જે સ્વભાવ પ્રબળ હોય, તેને વશ કરવો; એજ ઉત્તમ તપ છે. એટલે ધનમાનાદિકની પ્રીતિનો ત્યાગ કરવો; અને જે નિત્ય-સત્ય વસ્તુ છે, અને જે મૃત્યુ વખતે પણ સાથે રહે છે, એવા જે એક લગવાન છે તેમનો સંગ કરવો. ખીજો એવો ઉત્તમ પદાર્થ કોઈ પણ નથી.

દાઉદ સંતને આકાશવાણી થઈ હતી કે “ દાઉદ ! તારો સંગી એક હુંજ છું, તેથી તું મારી સાથેજ મેળાપ કર. ” શુભસ્વભાવનું આ એકજ લક્ષણ છે. વળી પ્રભુએ એમ પણ કહ્યું છે કે મારી પ્રીતિવાળા મનુષ્ય સર્વ વ્યવહારમાં ધૈર્ય સાથે વર્તે છે. ‘શ્રુતિમાની’ નામે સંત કહે છે, કે ગુરુમુખીનું હૃદય વિચાર અને માહાત્મ્યમાં રમે છે, અને મનમુખીનું હૃદય આશા અને તૃષ્ણામાં ભમે છે. ગુરુમુખી સર્વ સંસારથી નિરાશ રહી એક લગવતનીજ આશા રાખે છે, ત્યારે મનમુખી સર્વ મનુષ્યોની આશા રાખે છે. ગુરુમુખી ધનને ધર્મપર ઓવારી નાખે છે, ત્યારે મનમુખી ધર્મને ધનપર ન્યોછાવર કરે છે. ગુરુમુખી ભજન કરતો થકો ભયથી રહે છે, અને મનમુખી પાપ કરતાં છતાં નિડર રહીને હસે છે. ગુરુમુખીની એકાંત રહેવામાં પ્રીતિ હોય છે, અને મનમુખીની પ્રીતિ જગતના મેળાપમાં હોય છે, ગુરુમુખી

સુકૃતનાં ખીજ રોપે છે, તો પણ ડરતો રહે છે, કે રખેં મારી ખેતી કંઈ વિઘ્નથી નષ્ટ થઈ જાય; અને મનમુખ અધમ ખીજ રોપી ઉત્તમ ફળની આશા કરે છે.

સંતજનો કહે છે કે શુભચિત્તનાં લક્ષણ એ છે :
લજ્જતવાન, નિર્દોષ, સત્ય પરંતુ થોડું બોલનાર હોય તે
ઘણું ભજન કરી શકે. એક વખત ઈબ્રાહીમ અહમદ નામન
સંત એક વનમાં ચાલ્યા જતા હતા, તેમને એક સિપાઈએ
પૂછ્યું કે તું કોણ છે? તેમણે કહ્યું કે ગુલામ છું. સિપાઈએ
પૂછ્યું કે વસ્તી ક્યાં છે? ત્યારે તેમણે સ્મશાન તરફ
આંગળી કરી. સિપાઈએ ફરી કહ્યું કે હું વસ્તી ક્યાં કે
તે પૂછું છું. સંતે કહ્યું કે વસ્તી તો એજ છે. આથી
સિપાઈએ તે સંતને મારવા માંડ્યા, તેથી તેમના શરીરમાંથી
લોહી નીકળ્યું. પછી તે સંતને ખેંચીને નગરમાં લઈ ગયો.
લોકોએ તે સિપાઈને કહ્યું, કે મૂર્ખ! તું જાણતો નથી કે
આ ઈબ્રાહીમ અહમદ છે. ત્યારે તે ઈબ્રાહીમનાં ચરણમ
પડ્યો, અને ક્ષમા માગવા લાગ્યો. લોકોએ પૂછ્યું કે
મારવાનું શું કારણ બન્યું? ત્યારે સિપાઈએ સર્વ વૃત્તાંત
કહી સંભળાવ્યો. એટલે સંત બોલ્યા કે મેં સત્ય કહ્યું
હતું; કારણકે હું ભગવતનો ગુલામ છું, અને ખરી વસ્તી
સ્મશાનમાંજ છે, કેમકે રોજ ત્યાં ઘણા લોક આવે છે
સિપાઈએ પૂછ્યું, કે મેં માર્યા ત્યારે આપને કોઈ તે

આવ્યોજ હશે ? સંતે કહ્યું કે કોધ નહોતો થયો, પણ ભગવત પાસે તારા ભલાની પ્રાર્થના કરતો હતો. સિપાઈએ કહ્યું કે ભલું શા કારણથી ઇચ્છો છો ? સંતે કહ્યું કે મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે સહન કરવામાં મોટું ફળ છે, પણ એથી સામાને ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડે, તેથી હું તારૂં ભલું ઇચ્છું છું.

ઉસ્માન હૈરી નામના સંત એક વખતે એક ગલી-માંથી આવ્યા જતા હતા, ત્યારે કોઈએ અચાનક તેમના ઉપર ખારીમાંથી થાળી ભરીને રાખ નાંખી. સંત વસ્ત્ર ખંખેરીને ભગવાનને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તેથી લોકોએ પૂછ્યું કે એમાં ધન્યવાદ શું આપો છો ? સંતે કહ્યું કે હું અગ્નિમાં ખાળી નાખવા જેવો છું, છતાં ભગવતે દયા કરી મને રાખ નાખી મુક્ત કર્યો.

વળી એક વખત એજ સંતને કોઈએ બિક્ષા માટે આમંત્રણ કર્યું હતું. સંત જ્યારે તેને ઘેર જમવા આવ્યા, ત્યારે તેમની પરીક્ષા કરવા સાડ તેમને ઘરમાં પેસતાં અટકાવ્યા, એટલે તે પાછા ફર્યા; પછી તેમને પાછા બોલાવ્યા ત્યારે ફરી આવ્યા. વળી જેવા ઘરમાં પેસવા જાય છે તેવા તેમને રોક્યા. આમ વારંવાર નિરાદર કર્યો, તોપણ જ્યારે પાછા બોલાવે ત્યારે આવે અને કાઢી મૂકે ત્યારે જતા રહે. પછી પેલા પુરૂષે કહ્યું, કે મહાનુભાવ !

હું આપની પરીક્ષા કરતો હતો. આથી સંતે જવાબ આપે કે જે સ્વભાવ તેં મારામાં જોયો, તે તો કુતરામાં પડેલો છે, એમાં તારે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નથી. ધન્ય છે મહાન પુરૂષોની મહત્તાને !

એક સંત શરીરે શ્યામ હતા. તે રોજ હુમામખાનાર સ્નાન કરવા જતા, ત્યારે ત્યાંનો નોકર ખીબ્ત લોકોને દૂર કરીને તેમને નવરાવતો. એક દિવસ નોકર બહાર ગયે હશે તે વખતે સંત આવ્યા. એટલામાં કોઈ અબ્દુલે માણસ સ્નાન કરવા ત્યાં આવ્યો. તેણે સંતને નોકર બાદ તેમની પાસે પોતાની સેવા કરાવી. સંત પેલા માણસની સેવા કરતા હતા, એ અરસામાં પેલો નોકર આવી પહોંચ્યો તેણે સંતને સેવા કરતા જોઈ લયથી નાસવા માંડ્યું. થોડા વાર પછી સંત સ્નાન કરી બહાર આવ્યા, ત્યારે લોકોએ તેમને કહ્યું નોકર તો આપના ડરથી નાસી ગયો છે. સંતે કહ્યું કે એમાં નોકરનો દોષ નથી, પણ મારા શ્યામવર્ણને દોષ છે; કારણકે તે નોકરના જેવો મારા શરીરનો રંગ હોવાથી કોઈ મને નોકર સમજે તેમાં તેનો દોષ નથી.

એક સંત શીવજીકામ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. એક માણસ તેમની પાસે કપડાં શીવડાવી દર વખતે મજૂરીમાં ખોટા રૂપીયા આપતો. સંત તે રાખી મૂકતો હતો. એક વખત સંત બહાર ગયા હતા, અને નોકર

દુકાનમાં હતો, તેને પેલો માણસ ખોટા રૂપીયા આપવા આવ્યો. તે નોકરે લીધા નહિ, અને સંત ઘેર આવ્યા ત્યારે તે વાત કહી. આથી સંતે કહ્યું, કે તેં રૂપીઆ કેમ નહિ લીધા ? મને કેટલાંએ વર્ષથી એ માણસ ખોટા રૂપીયા આપે છે, પણ હું તે લઈ જમીનમાં દાટી મૂકું છું; કારણકે રખેને ખીજા કોઈ પાસે તે પૈસા જાય, અને કોઈ ખિચારો ઠગાઈ જાય.

એક આવેસકરની નામે સંત હતા, તે જ્યારે નગરમાં જતા ત્યારે ત્યાંના બાળકો તેમને પથરા મારતા. સંત તેમને કહેતા, કે ભાઈઓ ! મને નાના નાના પથરા મારો; કારણકે મોટો પથર વાગવાથી કદાચ મારો પગ ભાંગશે તો મારાથી લજનમાં ઊભું રહેવાશે નહિ.

એક સંત રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા, ત્યારે કોઈ મૂર્ખ તેમની પાછળ પાછળ કટુવચનો કહેતો કહેતો ચાલ્યો આવતો હતો, અને સંત મૌન રાખી ચાલતા હતા. પછી સંત પોતાના સ્થાન પાસે આવ્યા, ત્યારે પેલાને કહ્યું કે ભાઈ ! હવે તારે જેટલું કહેવું હોય તેટલું અહીંજ કહી દે. તને સંતોષ થતા સુધી હું અહીં ઉભો છું; કારણકે જો મારા સંબંધીઓ સાંભળશે, તો તને હેરાન કરશે.

માલિકદિનાર નામે સંતને કોઈ સ્ત્રીએ કહ્યું કે તું કપટી છે. ત્યારે સંતે કહ્યું કે એજ માફ ખરું નામ છે,

પણ લોકો તે આજ સુધી જાણતા નહોતા. તેં પ્રસિદ્ધ કીધું તે ઠીક થયું.

આ સર્વ ભલા સ્વભાવનાં દૃષ્ટાંત છે.

બાલ્યાવસ્થામાં હૃદય પવિત્ર હોય છે. જેમ શુદ્ધ ભૂમિમાં રોપેલું બીજ ઉત્તમ ફળ આપે છે, તેમ બાલ્યાવસ્થામાં બાળકને સારી ટેવો પાડવાથી તે મોટપણે ઉત્તમ નીવડે છે; માટે તેને રાજસ્રી આહારવિહારાદિની ટેવ ન પાડવી. બાળકની આયા પણ ભલી હોવી જોઈએ. બાળકની જીભ જ્યારે ખૂલે ત્યારે પ્રથમ તેને મા, બા વગેરે શબ્દો ન શીખવતાં ભગવતનું નામ શીખવવું. ખાતી વખતે પણ પ્રથમ ભગવતનું નામ લે, અને પછી ધીરે ધીરે જન્મે તથા જન્મતી વખતે બીજાના ભાણા તરફ દૃષ્ટિ ન કરે; એવી ટેવ પાડવી. કોઈ કોઈ વખત બાળકને લુબ્ધી રોટલી પણ ખવડાવવી. તેને રસમાં અધિક પ્રીતિ થવા દેવી નહિ. અધિક આહારથી થતું નુકસાન સમજાવવું, અને કહેવું કે અતિશય ખાનાર પશુ સમાન છે. જે બાળક સારો નીતિમાન અને બુદ્ધિમાન હોય, તેની પ્રસંશા કરવી, કે જેથી તે સાંભળી પોતાનું બાળક તેવું થવાની ઇચ્છા કરે. તેને સંતનો ઇતિહાસ સંભળાવવો. તે કંઈ સુકૃત કરે અથવા ભલો સ્વભાવ દેખાડે તો તેની પ્રસંશા કરવી. તેને ખુશ સંગ ન થવા દેવો. બાળક જો ખુશમાં પ્રવર્તે, તો તેને

એકાંતમાં શિક્ષા કરવી, અને ફરી તેમ ન કરવા સમજાવવું. પિતા પાસે બાળક નિર્લજ્જ થઈ ન વર્તે, એવો ભય રાખવો. દિવસે બહુ ઉઘવા ન દેવો, તેમ રાત્રે અતિ કોમળ શય્યામાં ન સુવાડવો. દિવસે થોડો વખત રમવાની પણ છૂટ આપવી. તેનું ચિત્ત અત્યંત સંકુચિત થવા ન દેવું. સર્વને દીનતા અને નમ્રતા સાથે માન આપતાં શીખવવું. નાક અને મુખનો મેલ કોઈની સામે ન નાખે, કોઈને પીઠ ન કરે, અને દાઢી નીચે હાથ દબાવે નહિ; એમ સમજાવવું, કારણકે એ અપલક્ષણ છે. સાંગંદ ખાવાની ટેવ પડવા દેવી નહિ. મોટાંનો અનાદર ન કરે, અને દુર્વચન તથા ધિઃક્કારથી પોતાની જાહેર રોકે એમ શીખવવું. શિક્ષા વખતે પોકાર ન કરવા દેવો. કારણકે પોકાર કરવો એ સ્ત્રીનું કામ છે, અને સહન કરવું એ પુરૂષનું કામ છે. બાળક સાત વરસનું થાય ત્યારે તેને પ્રેમથી ભજન શીખવવું. ચોરી, અસત્ય અને અશુદ્ધ આહારના અવગુણ સમજાવવા. આમ કરવાથી બાલ્યાવસ્થામાંજ સર્વ કૃત્યના ભેદ સમજતો થાય છે. આ સ્થિતિએ તેને સમજાવવું કે ભજનમાં બળ આવે તેટલા માટેજ આહાર નિર્માણ થયેલો છે, નહિ કે શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે. તેમજ જીવવાનું પ્રયોજન પરલોકનું ભાથું તૈયાર કરવા માટે છે. બાળકને પુન્યપાપ સારી રીતે સમજાવવાં. બાલ્યાવસ્થામાં આ બધો ઉપદેશ

જેટલો દૃઢ થાય છે, તેટલો મોટી ઉંમરે થતો નથી. એ ઉપર સુહેલસ્તરીનામના સંતની કથા છે. પોતે ત્રણ વરસના હતા, ત્યારે તેમના પિતાએ એક વખતે ભજન કરતી વખતે કહ્યું કે પુત્ર ! તું ભજન કેમ નથી કરતો ? તેણે કહ્યું કે હું કેવું ભજન કરું ? ત્યારે પિતાએ કહ્યું કે રાત્રે સૂતી વખતે તારે આ પ્રમાણે વિચારવું કે ભગવત મારી સાથે છે, મને જુએ છે, અને મારા અંતર્યામિ છે. આ ઉપદેશ પ્રમાણે તે રોજ રાત્રે કહેતા રહ્યા. પછી કેટલેક દિવસે પિતાએ કહ્યું કે હવે આ વચન દરરોજ સાત વાર બોલજો. આથી તે તેમ કરવા લાગ્યો. પછી વળી કેટલાક દિવસના મહાવરા પછી દરરોજ અગીઆર વાર બોલવા કહ્યું, એટલે તે તેમ કરવા લાગ્યો. આમ કરતાં કરતાં તેને ભજનનો સ્વાદ લાગ્યો. એક વરસ થયું એટલે પિતાએ કહ્યું કે મેં જે કહ્યું છે તે હૃદયમાં દૃઢ કરી લે. તેને મરતા સુધી વિસરતો નહિ. આ લોક અને પરલોકમાં તને એજ સહાય થશે. કેટલાંક વર્ષ સુધી તે એ પ્રમાણે કરતો રહ્યો, ત્યારે તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. પછી પિતાએ કહ્યું કે ભગવત જેની પાસે હોય, અને જેને જોતા હોય તે મનુષ્ય પાપ કેવી રીતે કરી શકે ? પછી તેમને પાઠશાળામાં મૂક્યા. ત્યાં તેમણે અધ્યાપકને કહ્યું કે હું માત્ર ત્રણ ઘડી પૂર્યત અભ્યાસ કરીશ, અને બાકીનો વખત ભજનમાં નિયત

૧૩. આ પ્રમાણે તે ભગવતવાક્ય સંપૂર્ણ શીખ્યા. સાત સના થયા ત્યારે દિવસે વૃત્તિ કરતા અને રાત્રે આહાર તા. જ્યારે બાર વરસના થયા ત્યારે હૃદયમાં એક પ્રશ્ન પન્ન થયો. તેનો ઉત્તર નગરમાંથી કોઈ આપી શકયું હે, તેથી પિતાની આજ્ઞા લઈ બસરામાં ગયા. ત્યાં પણ ૧૨ ન મળ્યો, એટલે હુબીબ નામના એક સંત પાસે ૧૧. તેમણે તેને ઉત્તર આપી સંશય નિવૃત્ત કર્યો. પછી કેટલાંક વર્ષ ત્યાંજ રહ્યા. પછી એક નગરમાં આવી ૧૨, ત્યાં બે રૂપીઆના દાણા લાવી તેમાંથી આખું વર્ષ વાંહ ચલાવતા. માત્ર એકજ વખત સહેજ ભોજન લેતા ૧૩. આગળ જતાં ત્રીજે, સાતમે અને છેવટ પચીસમે રસે એક વખત ભોજન લેતા હતા, અને રાત્રે સંપૂર્ણ શ્રમ કરતા હતા. સારાંશ એ કે બાધ્યાવસ્થામાં જે મ્યાસ રાખ્યો હોય, તે મોટપણે સંપૂર્ણ દૃઢ થાય છે.

ભગવત દર્શન ન થવાનું કારણ એ છે કે તે રસ્તે ચલાતું ૧૪, અને પ્રતીતિ દૃઢ નહિં હોવાથી માર્ગની શોધ થતી ૧૫. પ્રતીતિ ન થવાનું કારણ સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યો ૧૬ તે છે. જેમ સોનાના વાસણના બદલામાં માટીનું કાણુ આપવું કઠણ પડતું નથી, તેમ નિત્ય સુખને માટે નેત્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ ભારે કામ નથી, પણ ૧૭ પ્રતીતિ દૃઢ નહિ હોવાથી તેમ થતું નથી. તેમ

થવાનું કારણ વિચારવાન અને વૈરાગ્યવાન પુરૂષોની દુર્લભતા છે. જેને પોતાને માયામાં પ્રીતિ છે, તે ખીજને શી રીતે છોડાવી શકે ?

નીચેની યુક્તિઓ જ્ઞાસુ માણસ જાણે, તો તે ધર્મ માર્ગમાં ચાલવાનો અધિકારી થાય છે. ૧. ભગવત અને જીવની વચ્ચેનો પડદો દૂર કરવો. એ પડદાનાં ચાર પડ છે. ધન, માન, વેષ અને પાપ. આકાશવૃત્તિથી ધર્મ માર્ગમાં સુખે ચલાતું નથી, માટે નિર્વાહ પૂરતુંજ ધન રાખવું; જ્યાં જ્યાં માન અને આદર મળે, તે તે સ્થાનોનો ત્યાગ કરી જ્યાં કોઈ ઓળખે નહિ ત્યાં જઈ વસવું; કોઈ વેષ એટલે માર્ગ કે પંથ ગ્રહણ કરવાથી ખીજના મતનું ખંડન અને પોતાના માર્ગની સ્તુતિ થાય છે, તેથી હૃદયમાં સત્ય વાત પ્રવેશ કરતી નથી, માટે સર્વ વેષ-મત વિસારી ભગવતની એકતા પર પ્રતીતિ કરવી, અને ચિત્તને તેમાંજ દૃઢ કરવું; અશુદ્ધ આજીવિકા એ પાપ છે, અને પાપથી હૃદયમાં અંધકાર પ્રવર્તે છે, માટે અશુદ્ધ આહારનો ત્યાગ કરવો. આ ચાર પડદાનો ત્યાગ થાય, એટલે ગુરૂની અપેક્ષા થાય છે. ગુરૂ વિના ધર્મ માર્ગ ખૂલતો નથી, માટે સતગુરૂ મળે એટલે પોતાની બુદ્ધિ અને બળનો ત્યાગ કરી ગુરૂ આજ્ઞામાંજ વર્તવું. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:- કોઈની ડાબા હાથની આંગળીમાં કંઈ દરદ થયું. તે ઘણા

ઘણા ઉપચાર કર્યા છતાં મટ્યું નહિ; તેથી જાખીનુસ કરીને
 એક બાઈ પ્રખ્યાત વૈદ હતી, તેની પાસે આવ્યો. તેણે બાંધ
 ઉપર ઔષધ લગાડ્યું, તે જોઈ સર્વ કોઈ હસવા લાગ્યા કે
 આંગળીએ દરદ થયું છે, અને બાંધ પર ઔષધ લગાડ્યું
 એ શું ? પણ વૈદને ખબર હતી કે આંગળીનું નસનું મૂળ
 બાંધમાં છે. આ દવાથી તેનો રોગ મટી ગયો. તાત્પર્ય કે
 ગુરૂ વિના જ્ઞાન મળતું નથી. એક ખીજું દૃષ્ટાંત છે કે:-
 એક સતગુરૂ પાસે એક સંત હતા. તે સંતને એવું સ્વપ્ન
 આવ્યું કે “ગુરૂએ તેને કંઈ કામ સોંપ્યું, ત્યારે તેણે પૂછ્યું,
 કે એ કામનું શું પ્રયોજન છે ?” સવારે તેણે સ્વપ્નની
 વાત પોતાના ગુરૂને કહી સંભળાવી. આથી તેઓ એક
 મહિના પર્યંત તેની સાથે બોલ્યા નહિ. પછી નહિ બોલ-
 વાનું કારણ પૂછતાં ગુરૂએ કહ્યું, કે “જે તને જાત્રતામાં
 મારી આજ્ઞામાં સંશય ન હોત, તો તેવું સ્વપ્ન પણ ન
 આવત” તેથી મારા વચનમાં સંશય ન લાવવા મેં તને
 એ શિક્ષા કરી. પ્રથમ સતગુરૂ જીજ્ઞાસુને એક કોટ બાંધી
 તેમાં સ્થિત કરે છે. એ કોટને ચાર ભીંત હોય છે. મિતા-
 હાર, જાત્રતા, મૈન અને એકાંત. મિતાહારથી ભોગનું બળ
 ક્ષીણ થાય છે, જાત્રતાથી હૃદય ઉજ્જવળ થાય છે, મૈનથી
 વાદવિવાદની વિશ્લેષતા દૂર થાય છે, અને એકાંતથી જગ-
 તના મેળાપ અને કુસંગનો દોષ દૂર થાય છે, તથા નેત્ર

અને શ્રવણ પોતાનાં શુભ કાર્યમાં રોકાયલાં રહે છે. સંત થયા છે, તે આ ચાર સાધનો વડેજ થયા. જ્ઞાસુની વૃત્તિ જ્યારે સ્થૂળ પદાર્થ તરફ પ્રસરવા સંકોચાય છે, ત્યારે ચિત્તના મલિન સ્વભાવ, અને અકૃત્યનાં ખીજ દૂર થાય છે. આથી હૃદય શુદ્ધ થાય. એટલે જે પ્રકારે સતગુરૂની આજ્ઞા થાય, તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરી શકે છે; કારણ કે સર્વ જીવના અદિ લિન્ન લિન્ન છે. પછી એકાંતમાં બેસી સદૈવ શ્રીરામનો કરે છે, આગળ જતાં જીર્ણનો જાપ બંધ થાય છે, તે નામ મન વિષે સ્ફૂરવા લાગે છે. પછી મન પણ થે જાય છે, અને હૃદયમાં શ્રીરામ નામનો અર્થ પ્રબળ થાય છે. ત્યાં મન કે વાણી પહોંચતાં નથી. એ અર્થ એવો થાય છે, કે મનન અથવા યત્નની જરૂર રહેતી નથી. રૂપી કમળ પર મનરૂપી ભ્રમર સ્થિત થાય છે, અથવા પ્રબળ યત્નથી પણ તે રામથી દૂર નજ થઈ શકે. શિવ નામે એક સંતે કોઈ જ્ઞાસુને કહ્યું કે “તું મારી પાસે આવ, પણ તને ભગવત શિવાય ખીજે સંકલ્પ થશે, તો અહીં આવવું વ્યર્થ છે.” જ્ઞાસુએ હૃદયરૂપી ભૂમિમાંથી સંકલ્પ કંટકને કાઢી નાંખવો, પછી નામરૂપી ખીજ રોપ અને છેવટ ભગવતની દયાનો આશ્રય કરીને જીવું કે શું આવે છે ? એવા જ્ઞાસુને દેવ અને ઇશ્વરનાં

પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. તેમનાં સ્વરૂપ સ્વપ્નમાં પણ જુએ છે, અને પ્રત્યક્ષ પણ જુએ છે. આ અવસ્થાનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. ધર્મના માર્ગમાં ચાલવાથી કટ્યાણુ થાય છે, એવી વાતોજ કરવાથી ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાતું નથી, પણ ઉપર પ્રમાણે વર્તવાથી પહોંચાય છે.

[૨] આહાર.

મનુષ્યનું ઉદર સરોવર જેવું છે. જેમ સરોવરમાંથી પ્રવાહ નીકળે છે, તેમ ઉદરપુષ્ટિથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને બળ મળે છે. સર્વ જીવને આહારનો વિષય અતિ પ્રબળ હોય છે. ઉદર પુષ્ટ થવાથી અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે, અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા ધન સંગ્રહ કરવો પડે છે, અને દ્રવ્યોપાર્જન કરતાં ઇર્ષ્યા, વેર, ક્રોધ, કપટ, અભિમાન આદિક અવગુણો મનુષ્યમાં ભરાય છે, તેથી આહારની અધિકતામાં આસક્ત થવું, એ સર્વ પાપનું મૂળ છે, તેમજ રસનેન્દ્રિયનો સંયમ કરવો, એ સર્વ શુભ ગુણોનું ખીજ છે. ભગવત કહે છે, કે ભુખ અને તૃષ્ણાનો અંગિકાર કરી, પોતાના મન સાથે યુદ્ધ કરવાથીજ ઉત્તમ ફળ મળશે. જે પોતાના ઉદરને અતિ પુષ્ટ કરે છે, તેને સૂક્ષ્મ માર્ગ સૂઝતો નથી. આહાર વસ્ત્રાદિનો સંયમ કરવો, એ મહાપુરૂષનાં લક્ષણ છે. જેને આહાર અને નિંદ્રા મર્યાદાથી અધિક હોય છે, તે પ્રભુથી વિમુખ બને છે. અધિક જળથી ખેતી મૃત્તક

થઈ જાય છે. તેમ અધિક આહારથી હૃદય મૃતક બની જાય છે, માટે અલ્પાહારજી સુખદાયક છે. આહારની અધિક તૃષ્ણાથી નાના પ્રકારની મલિનતા ઉપજે છે. ઇસા નામે સંત કહે છે કે “શરીરને ભૂખ્યું અને નમ્ર રાખશો, તો નિઃસંદેહ ભગવત દર્શન પામશો. જેમ શરીરનાં સર્વ અંગોમાં રૂધિર ભરપૂર છે, તેમજ મનની ચપળતા પણ આખા શરીરમાં વ્યાપિ રહેલી છે, તેથી ભૂખથી ચપળતાના માર્ગને રોકવો એટલે સ્વભાવિક મનોનિગ્રહ થશે. જેલ નામે સંત કહે છે, કે એમ ભય ન રાખવો કે હું ભૂખ્યો રહીશ. ભગવત ભૂખ અને અપમાનનું દુઃખ પોતાના પ્રીયતમનેજ આપે છે. એવાં દુઃખ તે જીજ્ઞાસુ પરજ મોકલે છે. તાત્પર્ય કે સંયમ જેવું સુખદાયક બીજું કશું નથી.

આહારનો સંયમ કરવામાં ૧૦ પ્રકારના લાભ છે. ૧. હૃદય શુદ્ધ અને ઉજ્જવળ થાય છે. આહારની પુષ્ટતાથી હૃદયમાં અંધકાર થાય છે, વિચાર કરવા જતાં બુદ્ધિ પ્રસરી જાય છે, અને બીજા વિચાર કરવા માંડે છે. શિવલી નામે સંત કહે છે કે જે દિવસે હું આહારનો સંયમ કરું છું, તે દિવસે મને કંઈ ને કંઈ નવીન યુક્તિ અને અનુભવ સૂઝે છે. ૨. ભજન અને પ્રાર્થનાનું રહસ્ય સમજાય છે. આહારની પુષ્ટતાથી હૃદય કઠોર થાય છે, તેથી ભજન કરે તોપણ તેનો સ્વાદ આવતો નથી. ૩. દીનતા અને નમ્રતા

ઉપજે છે. અતિશય આહારથી પ્રમાદ વધે છે. જ્યાં સુધી પોતાને દીન અને આધીન ન દેખે, ત્યાં સુધી ભગવતનું સામર્થ્ય ઓળખાતું નથી. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે:—એક મહાપુરૂષને ભગવતે જ્યારે પૃથ્વીનો ખજાનો સમર્પણ કર્યો, ત્યારે તેમણે પ્રભુને કહ્યું, કે મને એની અભિલાષા નથી. હું કોઈ વખત ભૂખ્યો રહું અને કોઈ વખત ખાવાનું મળે તો ઠીક, કારણકે ભૂખમાં સહનશીલતા અને ધૈર્ય રાખતાં આવડે છે, અને આહાર મળતાં તારો ઉપકાર મનાય છે.

૪. ક્રોધાવાનને ક્રોધિત જનોપર દયા રહે છે. જ્યારે અતિ અહાર મળે છે, ત્યારે અર્થી જનો વિસરી જવાય છે, અને પરલોકનું દુઃખ પણ ભૂલી જવાય છે. યુયુધ્ નામે મહાપુરૂષને કોઈએ પૂછ્યું, કે સર્વ પૃથ્વીનો ભંડાર આપને ભગવત કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો છે, છતાં ભૂખ્યા કેમ રહો છો? તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે ઉદરપૂર્ણ થવાથી ભૂખ્યા યાચકોનું વિસ્મરણ થાય, અને તેથી માણસ અકાળ થાય, આથી મેં સંયમ અને ભૂખનો અંગિકાર કર્યો છે.

૫. આહારના સંયમ વિના મન વશ થતું નથી. મનો-નિગ્રહ એ સર્વ શુભ ગુણોનું મૂળ છે. એથી વ્યર્થ વચન અને કામની પ્રબળતા પણ દૂર થાય છે.

૬. નિદ્રા ક્ષીણ થાય છે. ભજનનું ખીજ રાતનું જાગણ છે. જે ઉદરપૂર્ણ કરે છે, તે મૃતકની માફક નિદ્રાની મૂર્છામાં

પડી રહે છે. મનુષ્યની ઉત્તમ પુંજી આયુષ્ય છે, અને તે અધિક નિદ્રાથી ક્ષીણ થાય છે. આહારની પુષ્ટિથી કામાદિક વિકારોનાં સ્વપ્ન આવે છે, તેથી મન અને શરીર મલિન થઈ જાય છે, અને લજનમાં સાવચેતી રહેતી નથી.

૭. વ્યર્થ સમય જતો નથી, અને વ્યવહારની વિશેષતા અલ્પ થઈ જાય છે. જેને અધિક આહારની અભિલાષા હોય છે, તેનું બધું આયુર્બળ ભોજનની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવામાં જ વ્યતીત થઈ જાય છે. અધિક આહારથી નીચેના છ સદ્ગુણોનો નાશ થાય છે. ૧. લજનમાં રસ પડતો નથી. ૨. સંતનાં વચનો સ્મરણમાં રહેતાં નથી. ૩. આળસ આવે છે. ૪. દયાહીન બને છે. ૫. ભોગોની પ્રબળતા વધે છે. ૬. સર્વદા ખાવામાં અને મળત્યાગની ઈચ્છામાં મન નિમગ્ન રહે છે.

૮. શરીર આરોગ્ય રહે છે. વૈદ્યની આધીનતા અને કટુ ઔષધિના સેવનથી બચે છે. એક મહાત્મા કહે છે કે સર્વ આહારમાં દાહમ શ્રેષ્ઠ છે, અને કઠોળ કનિષ્ઠ છે, છતાં દાહમ અત્યંત ખાવાં તે ખોટું છે. તેના કરતાં તો અલ્પ કઠોળ ખાય તે સારું.

૯. આજીવિકા પણ અલ્પ જોઈએ, તેથી ધનની અધિક તૃણાથી મુક્ત થવાય છે.

૧૦. હૃદય ઉદાર બને છે. એક મહાપુરૂષે કોઈ પુષ્ટ શરીરવાળા ધનવાનને જોઈને કહ્યું કે “જેટલું તેં ઉદરમાં નાખ્યું છે, તેટલું ભગવત અર્થે આપ્યું હોત, તો તારું થઈ જાત.”

એટલું ખાસ યાદ રાખવું કે પાપરહિત મેળવેલો આહાર કરવો. આહાર એકદમ કમી કરી નાખવો, એ પણ નિંદ્ર છે; માટે ધીમે ધીમે ઓછો કરવો. એમ કરવાથી શરીર સુખી રહેશે. શરીર, ક્રિયા અને સમયાનુસાર આહારના ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર છે.

તાત્પર્ય કે અત્યંત તૃપ્ત થતા સુધી ભોજન ન કરવું. ક્ષુધા શેષ રહેવા દેવી. તેનું લક્ષણ એ છે કે પૂર્ણ ભોજન કરી રહ્યા પછી પણ શુષ્ક ભોજનનો અંગિકાર કરી શકે. જે પ્રીતિમાન છે, તે સર્વ પ્રકારના રસનો ત્યાગ કરી મનની વાસનાઓથી વિપર્યય વર્તી શકે છે. મનને એવું બનાવવું કે તે સંસારને બંદીખાનું જાણે, અને તેમાંથી મુક્ત થવામાં મુક્તિ માને. જેને વાસના અનુસાર ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને મહાપુરૂષ મંદભાગી જાણે છે. એક સંત કહે છે કે મેં જે દેવતાઓને આકાશમાંથી ઉતરતા જોયા. તેમાંના એકે કહ્યું કે અમુક પાપી માણસે માછલી પકડવાને જાળ નાખી છે, તે માછલીને તેની જાળમાં સપડાવવા હું જાઉં છું. ખીજા દેવતાએ કહ્યું કે અમુક ભગવત ભક્તને ધી

ખાવાની ઇચ્છા થઈ છે, તેના હાથમાંથી ધીનું વાસણ નાખી દેવડાવવા જઈ છું. આમાં પહેલો પુરૂષ હતભાગી અને બીજો બડભાગી જાણવો. એક વખત ઉંમર નામે સંત પારે કોઈ શરબત લાવ્યું. ત્યારે સંતે કહ્યું કે મારાથી તે દૂ કરો; કારણકે મારે તેનો દંડ આપવો પડશે. આ સંત પોતે લોટ ભીંજવી ભોજન કરતા હતા, અને પાણીનો ઘડ તડકામાં પડ્યો હોય, તો છાયામાં મૂકતા નહિ.

એક ભકતને કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા થઈ, પછી ઘણું મહેનતે તે પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે આ ભગવત અર્થે આપી દેવી જોઈએ. તે જોઈ તેના કોઈ મિત્રે કહ્યું કે આને માટે તો તમે ઘણા ઇંતેજાર હતા, અને હવે આપી દેવાનું કેમ કહો છો ? ત્યારે તે ભકતે કહ્યું કે મહા પુરૂષો કહી ગયા છે, કે કોઈ ભોગની વાસના થાય, અને તે પ્રાપ્ત થતાં જો ભગવત અર્થે આપી દે, તો તેનાપણ ભગવત ઘણી દયા કરે છે. એક જણને દૂધ પીવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તેણે તે ૪૦ વર્ષ સુધી પીધું નહિ. પરમાથ માર્ગમાં ચાલનારનાં આ લક્ષણ છે. એ સ્થિતિ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થાય, તોપણ એટલું તો અવશ્ય બનવું જોઈએ, કે બનતે અંશે ભોગોથી રહિત થવું, અને અતિ ચીકણા મીઠા, અને માંસાદિક આહારનો અંગિકાર ન કરવો.

સંયમ અને યત્નનું તાત્પર્ય એ છે કે મન કામળ અને આધીન થાય. મન વિચારની મર્યાદામાં સ્થિત થયા પછી હઠની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ કારણથી ગુરુ શિષ્યને હઠ અને યત્ન કરવાનું કહે છે, અને પોતે સહજ વૃત્તિ વિષે વર્તે છે. ક્રુધા એટલી બધી પણ ન રોકવી, કે મન આહારમાં ખેંચાયા કરે, અને ભજનમાં વિશ્લેષ થાય. ભૂખનો ખેદ ન થાય, અને અધિક આહારનો બોજો પણ ન થાય એવી રીતે આહાર કરવો, એ અવસ્થા દેવતાની છે. પણ પ્રથમ હઠ અને યત્ન કરવાં; કારણકે તે શિવાય એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી.

‘ માફ કરખી ’ સંતની પાસે કોઈ સારું ભોજન લઈ જાય, તો તેનો તે અંગિકાર કરતા, અને બશર હાડી સંત અંગિકાર ન કરતા. તેનો કોઈએ ખુલાસો પૂછ્યો, ત્યારે પહેલા સંત બોલ્યા કે બશર હાડી વૈરાગ્યને લીધે વિધિ નિષેધનો વિચાર કરે છે, અને હું એમ સમજું છું કે હું ભગવતના ઘરનો અભ્યાગત છું, અને આખું વિશ્વ ભગવતનું ગૃહ છે, તેથી જે વસ્તુ કોઈ આપે છે, તે પ્રભુની છે, અને તે તેની પ્રેરણાથી આપે છે, માટે જે મળે છે તેનો અંગિકાર કરું છું, અને નથી મળતું તોપણ પ્રસન્ન રહું છું. હું કોઈ પદાર્થને ચાહતો પણ નથી, તેમ મારે કોઈના નિષેધ પણ નથી. પરંતુ આ અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે, અને મૂર્ખાઓને પાછા પડવાનું સ્થાન છે; કારણકે મૂર્ખ

લોકો આ વિચાર સાંભળી પોતાને જ્ઞાની માને છે, અને એમ સમજે છે, કે અમને ગ્રહણ અને ત્યાગનું બંધન નથી, પણ તેમની અવસ્થા એટલી નીચ હોય છે, કે લેશ માત્ર પણ વૈરાગ્ય તેમનામાં હોતો નથી, અને સર્વદા વિષયોમાં આસક્ત રહેતા હોય છે. આ વાર્તા કહેનાર સંતની તો એવી અવસ્થા હતી કે કોઈ તેમને દુઃખાવે, તોપણ તે ભગવતની પ્રેરણા સમજી શિતળ ચિત્તે અને ખેદરહિત રહેતા હતા. બશર હાડી સંત મનથી નિર્ભય ન હતા.

અલ્પબુદ્ધિ જીવને ભોગોના ત્યાગમાં એ વિદ્ય આપે છે. ૧. જ્યારે ત્યાગમાં સમર્થ થઈ નથી શકતો, ત્યારે એકાંતમાં ઉપભોગ કરી લાંપટ થાય છે; અને ૨. પોતાને વૈરાગ્યવાન દેખાડે છે, તે પણ લાંપટપાણું છે. જે ખરા વૈરાગ્યવાન છે, તે લોકોના દેખતાં અંગિકાર કરી એકાંતમાં ભગવત અર્થે આપી દે છે, પણ પોતે ઉપભોગ કરતા નથી.

મનને એ પ્રકારે વર્તાવવા જેવો સહજ સ્વભાવ ન થાય, ત્યાં સુધી માન અને કપટથી મુક્ત થયો નથી, એમ જાણવું, અને જે માનની અભિલાષા કરે છે, તે મેઘના છાંટાની ખીકથી નાવડી નીચે ખેસનાર જેવો મૂર્ખ છે જીજ્ઞાસુ જ્યારે પોતામાં માન ન દેખે, ત્યારે તેણે લોકન દેખતાંજ અલ્પ માત્ર ભોજન સ્વીકારવું. એમ કસ્વાથી માન ક્ષીણ થઈ ભોગથી મુક્ત થવાય છે.

જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ નિમિત્તે કામાદિક લોગો બનાવ્યા છે; પરંતુ જેટલી અભિલાષા પ્રબળ તેટલાંજ તેમાં વિદ્ન હોય છે, અને ચિત્તને પણ તેટલું વિશેષ આવરણ થાય છે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:—મહાત્મા મુસાએ કળિયુગને પૂછ્યું, કે તારો અધિક નિવાસ કયાં છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે જ્યાં પરસ્ત્રી પુરૂષ એકાંતમાં બેઠાં હોય ત્યાં. તેથી એકાંતમાં સ્ત્રી સાથે મેળાપ ન કરવો. કેટલાક મનુષ્યો એવા મૂર્ખ હોય છે કે તેઓ કામાદિક લોગો વિશેષ લોગવવા માટે શક્તિવર્ધક ઔષધનું સેવન કરે છે. જેમ સૂર્ય અને વીંછુને છ'છેડી ડાંસવાનો અનુભવ લેવાની ઈચ્છા રાખનાર બુદ્ધિહીન છે, તેવોજ મૂર્ખ કામાદિક વિકારોની વૃદ્ધિ કરનારને બાળવો. આ વિકારોની વૃદ્ધિથી દુરાચારાદિક અપકર્મોમાં વર્તાય છે, અને વળી ખીન્ન પણ અનેક પાપ થાય છે; માટે જ્ઞાસુએ પ્રથમજ કામને રોકવો. કામની ઉત્પત્તિનો માર્ગ નેત્ર છે. અચાનક કોઈ રૂપવાન સ્ત્રીપર દૃષ્ટિ પડે, તો તેને ખીજવાર જોવાથી વર્ચ્ય રહેવું. જો નેત્રને એમ ન રોકી શકે તો પછી મનને રોકવું કઠણ છે. જેમ આડે રસ્તે જતા ઘોડાને પ્રથમથીજ સચેત રહી રોકવો આવશ્યક છે, તેમજ મનોનિગ્રહ માટે નેત્રને રોકવાં આવશ્યક છે, નહિ તો પાછળથી અતિ શ્રમે પણ તે કામ બની શકતું નથી.

મહાત્મા દાઉદજીએ પોતાના પુત્રને ઉપદેશ કર્યો કે મોટા અજગર અને સિંહોની સામે જવું સાડું છે, પણ સ્ત્રીની સન્મુખ જવું અયોગ્ય છે. વિષવાળું બાણ શરીરમાં લાગતાં જે ફળ મળે છે, તેવુંજ ફળ સ્ત્રીના સ્વરૂપને જોવાથી મળે છે.

જે પોતાનાં નેત્રને રોકે છે, તેનેજ ભજનનું રહસ્ય સમજાય છે. કામની ઇન્દ્રિયથી જેમ કામભોગ ભોગવાય છે, તેમ નેત્રથી પણ કામવાસના તૃપ્ત થાય છે; માટે જે પુરૂષ પોતાનાં નેત્રોને રોકી શકતો નથી, તેણે તપ અને વ્રતથી શરીરના બળને ઘટાડવું જોઈએ. જે તેમ કરવામાં સમર્થ ન હોય, તો તેણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવું સાડું છે. જેમ સ્ત્રીઓનો સંગ નિંદ્ય છે, તેમજ રૂપવાન છોકરાઓને નિહાળવા, એ પણ વિદ્વરૂપ છે; જેને રૂપ જોવાની અલિલાષા હોય છે, તે પાપના સમુદ્રમાં ખેંચાઈ જાય. જેમ પુષ્પાદિક ચિત્રોના સૌંદર્યથી મન પ્રસન્ન થાય છે, તેમ રૂપ અને સ્પર્શ મનને કુમાર્ગે પ્રેરે છે, માટે તેના વિકારથી વિરક્ત રહેવું.

કામની અલિલાષા મહાપ્રબળ છે, અને તેમાં વિચરવું એ અતિ મલિન કાર્ય છે. કેટલા લાજ કે અસમર્થપણાંને લીધે આ ભોગથી દૂર રહે છે, તેવાને અધિક ફળ નથી મળતું; પરંતુ ભગવતના ભયથી પાપકર્મોનો ત્યાગ કરે, તેનેજ અધિક ફળ મળે છે.

યુસુફ નામે સંત મહા રૂપવાન હતા. તેમને મોહિત કરવા જલેખા સ્ત્રીને ઈચ્છા થઈ, પણ સંતે તેનો મેળાપ કર્યો નહિ, તેથી તે ઉત્તમ પદને પામ્યા.

એ ભકતો કોઈ દેશ તરફ ચાલ્યા જતા હતા. માર્ગમાં એક ભાઈ કોઈ કાર્ય માટે નગરમાં ગયો, અને ખીજો નગર બહાર આસન નાંખી બેઠો. દૈવયોગે એક સુંદર સ્ત્રી ત્યાં આવી પોતાની ચપળતા દેખાડવા લાગી, એટલે તે ભકત નીચું માથું કરી રડવા લાગ્યા. આથી પેટી સ્ત્રી લજ્જતયમાન થઈ ચાલી ગઈ. એટલામાં તેમના ભાઈ આવ્યા, તે તેમને રડવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાને વિતેલી વાર્તા કહી. આ સાંભળી પેલા ભાઈ પણ રડવા લાગ્યા. આસનપર બેઠેલા ભાઈએ તેમને રોવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે તમે સ્ત્રીના છળથી બચી શક્યા તેમ હું ન બચી શકત. તેઓએ રાત્રે શયન કર્યું, ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે તમે બન્નેએ યુસુફ સંતની માફક પોતાને બચાવ્યા છે, માટે તમને ધન્ય છે.

ત્રણ મનુષ્ય એક માર્ગે ચાલ્યા જતા હતા. રાત પડી એટલે તેઓ મેઘથી પોતાનું રક્ષણ કરવા એક પહાડની શુક્રામાં જઈ બેઠા. દૈવયોગે પહાડ પરથી એક પથ્થર ગળડ્યો, તે શુક્રાના મોં ઉપર જઈ ડર્યો, તેથી શુક્રાનું દ્વાર ખંધ થઈ ગયું. આથી પેલા ગભરાવા લાગ્યા, ત્યારે તેમાંના

એક જણે વિચાર કરીને કહ્યું કે આપણે પોતપોતાનાં સત્કર્મો સંભારી ઈશ્વર પ્રાર્થના કરો એટલે સંકટ દૂર થશે. આથી એકે કહ્યું કે હે પ્રભુ ! હું મારાં માતાપિતાની સેવા શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતો હતો. એક દિવસ માતા માટે દૂધનો વાડકો લઈને આવ્યો, ત્યારે માતા સૂઈ ગયેલાં હતાં, તેથી હું તે વાડકો લઈ ખાધા પીધા શિવાય ત્યાં ઉભો રહેલો. હે અંતર્યામી ! આ વાત સત્ય હોય તો અમને માર્ગ આપ. આથી તે પત્થર સહેજ ખસ્યો. પછી બીજો બોલ્યો, કે હે મહારાજ ! એક મનુરની મનુરીના પૈસા મારી પાસે ભૂલથી રહી ગયેલા, તે પૈસાની મેં એક બકરી વેચાતી લીધી. તેનો એટલો પરિવાર થયો કે તે પૈસામાંથી મેં બીજાં જનાવર ખરીદ્યાં. પછી કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ જ્યારે મનુર પાછો આવ્યો, ત્યારે સર્વ ધન મેં તેને આપી દીધું હતું. આ વાત જો સત્ય હોય તો હે દીનબંધુ ! અમને માર્ગ આપ. આથી તે પત્થર જરા વધારે ખસ્યો. પછી ત્રીજો કહેવા લાગ્યો કે હે પ્રભુ ! અમુક સ્ત્રી સાથે મારી અધિક પ્રીતિ હતી, અને તે મને પ્રાપ્ત થતી ન હતી. પછી દુષ્કાળ પડવાથી તેના સંબંધી દીન થઈ ગયા, ત્યારે તેમને મેં ધન આપી અનુકુળ કીધાં. પછી જ્યારે હું તે સ્ત્રી પાસે ગયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે તને ભગવતનો ડર નથી ? તે સ્ત્રીનું આ વચન સાંભળી હે પ્રભુ ! મને તારો ડર લાગ્યો, અને

તને સર્વવ્યાપક તથા સર્વજ્ઞ બાણી તેણીનો ત્યાગ કીધો. આ વાત જો સત્ય હોય, તો અમને માર્ગ આપ. આથી પથ્થર તદ્દન ખસી ગયો, અને તેઓ છૂટા થયા.

કામને પ્રબળ થયા પછી કામને રોકવો ઘણું કઠણ પડે છે, તેથી પ્રથમ નેત્રનેજ રોકવાં જોઈએ. જ્ઞાસુએ તો સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર પણ જોવાં નહિ, એટલે તેમની સાથે બોલવું, તેમના નિવાસમાં જવું, અને તેમની સાથે હાસ્ય વિનોદ કરવો એ સર્વ નિંદ્ય છે. નાત્પર્ય કે કામનું કારણ રૂપ છે, તેથી રૂપ જોવાની અભિલાષાથી કોઈ તરફ દૃષ્ટિ નાંખવી પણ અયોગ્ય છે. કદાચ અચાનક દૃષ્ટિ જાય, પણ અભિલાષા ન હોય તો તેમાં પાપ નથી; પરંતુ પ્રેમ કરી ખીજવાર જોવામાં પાપ છે. મહાપુરૂષો કહે છે કે પ્રથમ દૃષ્ટિ સ્વાભાવિક પડે છે, પણ ખીજવાર જોવું તે પાપ છે, તેથી નાચ તમાશામાં જ્ઞાસુએ જવું નહિ. સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર, હાર, માળા ઇત્યાદિ ધારણ કરવા નહિ, તેમ સુંઘવાં પણ નહિ. તેની કોઈપણ વસ્તુનો અંગિકાર ન કરવો. તેમની સાથે મધુર વચન બોલવાં નહિ. માર્ગમાં સામી મળે તો મનમાં તેને જોવાનો સંકલ્પ થાય, તેથી જ્ઞાસુએ મન સાથે ચુદ્ધ કરવું, અને એમ સમજવું કે એવી રીતે જોવાથી પાપ થાય છે, અને ભગવતથી વિમુખ થવાય છે,

[૩] (જીભ)-(રસના)

રસના પણ ભગવતે ઘણી આશ્ચર્યકારક બનાવી છે. નજરે જોતાં તો તે એક માંસનો ટુકડો જણાય છે, પણ પૃથ્વીથી આકાશ પર્યંત જે સૃષ્ટિ છે, તે સઘળે એનો પ્રવેશ છે. એ અરૂપનું પણ વર્ણન કરે છે, તેથી એને બુદ્ધિની મંત્રી કહી છે; એટલે જેમ કોઈ પદાર્થ બુદ્ધિની બહાર નથી, તેમ રસનાનું પણ સમજવું. બીજી ઈંદ્રિયો માત્ર પોતાના કાર્યમાંજ વર્તમાન થઈ શકે છે; જેમકે નેત્ર કેવળ રૂપ, રંગ અને આકારનેજ જુએ છે, અને શ્રવણ કેવળ શબ્દનેજ ગ્રહણ કરે છે, આમ સર્વ ઈંદ્રિયો માત્ર પોત-પોતાનું એકેક કાર્યજ કરે છે; પરંતુ રસના એવી છે, કે તે સર્વ અંગના ભેદનું વર્ણન કરે છે. ચૈતન્યતા જેમ સર્વ અંગમાં પ્રસરેલી છે, તેમ રસના પણ જીવના સર્વ સંકલ્પોને પ્રગટ કરે છે. રસના વચન ઉચ્ચારે છે, કે તાત્કાલિક તેનો પ્રવેશ હૃદયમાં થાય છે. જ્યારે આધીનતા અને વિયોગનાં વચન ઉચ્ચારે, ત્યારે હૃદય કોમળ બને છે, અને નયન માર્ગે આંસુ વહે છે; અને જ્યારે કોઈની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે તેની સ્વાભાવિક અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય કે જ્યારે રસના મલિન શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે, ત્યારે હૃદય પણ મલિન થાય છે, અને શુભ વચનો વહે છે, ત્યારે હૃદય સાત્વિક બને છે. જ્યાં સુધી રસના શુદ્ધ થતી નથી, ત્યાં

સુધી હૃદય પણ શુદ્ધ થતું નથી, અને ત્યાં સુધી ધર્મ દૃઢ થતો નથી; તેથી રસનાનાં પાપોથી ડરવું, એ ધર્મને દૃઢ કરવા બરોબર છે. પ્રથમ મૈાનની વિશેષતા જાણવી જોઈએ. જોલવામાં એટલાં બધાં પાપ થાય છે, કે તે પાપથી બચવું મુશ્કેલ છે, તેથી મૈાન અગત્યનું સાધન છે. કાર્ય શિવાય વચન કદી પણ ન ઉચ્ચારવું. સંતજનો કહે છે કે જેનો આહાર, નિદ્રા અને વચનમાં સંયમ છે, તે નિઃસંદેહ ઉચ્ચ પદવી પામે છે. અધિક જોલવામાં બિલકુલ સાર નથી. તથાપિ કોઈને ઉપકાર કરવા અથવા દુમાર્ગથી નિવૃત્ત કરવા જોલવું પડે તે સાડું છે. ભગવતે જેને રસના અને કામની ઇંદ્રિયોથી બચાવ્યા છે, તે મુક્તરૂપ છે. એક ભકતે મહાપુરૂષને પૂછ્યું કે વિશેષ ઉત્તમ કૃતિ કયી છે? ત્યારે તેમણે સાન કરીને સમજાવ્યું કે મૈાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. મૈાન અને કોમળ સ્વભાવ એ ભજનજ છે; અને અધિક જોલનારનું હૃદય કઠોર બને છે, તેથી તે પાપરૂપ છે.

એક સભામાં વચન વિલાસ થતો હતા, ત્યાં એક સંત મૈાન ધારણ કરી બેઠા હતા. તેમને સર્વે પૂછ્યું કે તમે કેમ કંઈ જોલતા નથી? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “જૂઠું જોલતાં મને ભગવતનો ડર લાગે છે, અને સત્ય જોલતાં તમારો ભય રહે છે, તેથી મૈાન છું.”

ઉત્તમ વચનો કરતાં વ્યર્થ વચનો જોલવામાં રસ હંમેશાં વિશેષ આસક્ત રહે છે. મૌન રહેવામાં કંઈ બચત્ન કરવો પડતો નથી, અને મન પણ તેથી પ્રસન્ન છે. વળી વચનના ગુણદોષનો વિચાર કરવો ઘણો કઠણ તેથી મૌન સર્વથી ઉત્તમ છે. એથી સર્વ કલેશથી મુક્ત થવાય છે, પુરૂષાર્થ તથા એકાગ્રતા વધે છે, અને ભજન સુગમતાથી સ્થિત થવાય છે.

વચન ચાર પ્રકારનાં છે. ૧. વિદ્વંસ, જેવાં કે નિં અને જુહું; ૨. ગુણદોષ મિશ્ર; ૩. ગુણદોષથી રહિત, વ્યર્થવાદ છે. ૪. સર્વદા ગુણરૂપ, જેમકે કોઈના સુખ માટે જોલવું તે. આમાં પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં સર્વથા નિં છે. જ્ઞાસુએ તો માત્ર એથાનોજ અંગિકાર કરવો.

વચનમાં ૧૫ જાતનાં વિદ્વંસ છે. ૧. જે વચનમાં તાં કંઈ અર્થ નથી, તે જોલવું નિંદ્ય છે. જે વચનથી વ્યવહાર કે પરમાર્થનો અંશ પણ સિદ્ધ થતો ન હોય, તે જોલવું એ સત્વગુણની શોભા નષ્ટ કર્યા બરાબર છે. જેમકે કોઈ પૂછીએ કે ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જાઓ છો ? વગેરે. ૨. પ્રશ્નોના ઉત્તર તેને પ્રસિદ્ધ ન કરવા હોય, તો તારે માં તેને જુહું જોલવું પડે છે. એક વખત લુકમાનજી હકી મહાત્મા દાઉદ પાસે ગયા. મહાત્મા તે વખતે લોખંડી બખતર બનાવતા હતા. લુકમાનને પૂછવાનું મન તે

થયું, કે આ શું કરે છે ? પણ ભયથી પૂછ્યું નહિ, અને મૌન ધારણ કરીને બેઠી રહ્યા. દાઉદ મહાત્મા જ્યારે કવચ બનાવી રહ્યા, ત્યારે તે ગળામાં નાખી બોલ્યા, કે યુદ્ધને માટે આ સારો પહેરવેશ છે. લુકમાનને આમ વગર પૂછે જવાબ મળ્યો, તેથી તેણે જાણ્યું કે મૌનમાં મહાન ગુણ છે. કાર્ય વિના પૂછવું, અથવા કોઈનો ભેદ જાણી લેવાને પૂછવું, એ પાપ છે. એમ જાણવું કે એકવાર પણ રામ નામ લેવાય તે ધન્ય છે, તો કાળરૂપી (જીંદગી રૂપી) ખજાનાને વ્યર્થ કેમ ગુમાવવો ? એકાંત રહેવાથી પણ વાદવિવાદમાંથી મુક્ત રહેવાય છે. એક ભક્ત કહેતા હતા કે મારા હૃદયમાં મધુર વચનો સ્ફૂરે છે, તો પણ હું તે ઉચ્ચારતો નથી; કારણ કે તેથી રખેને હું અધિક બોલવાળો થાઉં, એવો મને ભય રહે છે. જે પુરૂષ ધનની થેલી બોલે, પરંતુ રસનાનો બાંધ ન બોલે, તેનેજ મહાન પુરૂષ જાણવો.

૨. પાપસંયુક્ત મિથ્યા વચન બોલવું, એટલે કળ્યા કંકાસની વાત, કે દુરાચારીનો વ્યવહાર પ્રગટ કરવો તે. આ દેવ સર્વથી નીચ છે.

૩. કોઈ કંઈ કહે તેને વિપર્યય કહેવું એ પણ નિંદ્ય છે. ઘણાનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે કોઈ કંઈ કહે તેનાથી ઉલટુંજ બોલે. એનો અર્થ એ થાય કે સામે જુઓ

અને પોતે સાચો. એમ કરવાથી કોઈ અને અહંકાર વધે છે. ખરું ધૈર્ય તો ભલાં ખુરાં વચન સહન કરવામાંજ સમાયલું છે, માટે પોતે સાચો હોય તોપણ સામાનું વચન ખોટું કહેવું નહિ. જેમકે કોઈ કહે કે આ દાડમ મીઠું છે, તેને ખાટું કહેવું, તેનું નામ વચનનું વિપર્યય છે. કોઈના ઉપર તેની ભૂલ સુધારવાનો પ્રેમ હોય તો તેને એકાંતમાં ઉપદેશ કરવો, પણ જાહેરમાં કોઈનાં વચન ઉલટાવવાં નહિ. એક સંતે એક ભક્તને પૂછ્યું કે તમે લોકોમાં કેમ નથી આવતા, ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હું જગતના અગડાથી દૂર રહું છું. ત્યારે સંતે કહ્યું કે લોકોમાં આવી તેમનાં ભલાં ખુરાં વચન સાંભળી ધૈર્ય રાખવું અને મૌન ધરવું તે પણ મોટો પુરૂષાર્થ છે. કેટલાક પુરૂષો તો પોતાના માન નિમિત્તે ખીજના પંથનો નિષેધ કરવામાંજ ધર્મની દૃઢતા માને છે, પણ એ મૂર્ખતા છે.

૪. ધન નિમિત્તે કોઈની સાથે અગરો કરવો અને રાજદરબારમાં જઈ ક્રિયાદ કરવી. આ વિદ્યથી એવી વિશ્લેષતા થાય છે કે તેવી ખીજ કોઈ પણ અવગુણથી થતી નથી; કારણ કે અગરો થયો એટલે કઠોર વચન અને વૈરભાવ થયા શિવાય રહેજ નહિ. તેથી જ્ઞાસુએ મૂળથીજ આવા વ્યવહારનો ત્યાગ કરવો.

૫. દુર્વચન બોલવાં. જે પારકાં માતાપિતાને દુર્વચન કહેતાં અચકાતો નથી, તે કાળે કરીને પોતાનાં માતાપિતાને પણ તેવાં વચન કહેતાં ડરશે નહિ.

૬. કોઈનો ધિઃક્રાર કરવો એ પણ મહા નિંદ્ય છે. પશુ કે જડ પદાર્થનો તિરસ્કાર કરવો એ પણ બોદું છે. કુકર્મીઓનો ધિઃક્રાર કરવા કરતાં ભગવતનું નામ લેવું, કે તેથી મનનો ગુસ્સો ઉતરી જાય.

૭. રૂપ અને શ્રંગારની કવિતા કરવી, તેમજ રૂપવાનની સ્તુતિ કરવી, એ પણ જીજ્ઞાસુને અયોગ્ય છે; કારણ કે એવી કવિતામાં વિશેષે કરીને જીહ્વું જ હોય છે. એથી સાંભળનારની વૃત્તિ ચંચળ બને છે. એના કરતાં નિર્માની થઈ સંત અને ભગવતની સ્તુતિ કરવી સર્વોત્તમ છે.

૮. હાસ્ય વચન બોલવાં. કોઈને પ્રસન્ન કરવા હસવા લાયક વચનો બોલે તેમાં પણ જીહ્વું ન હોય, અને તેથી કોઈ પણ જીવને ખેદ ન થાય, એ ધ્યાનમાં રાખવું; વળી એથી પોતાનો સ્વભાવ હંમેશાં એવી ગમત કરવાનોજ ન થઈ જાય, તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું; કેમકે તેથી આખું આયુષ્ય એમાંજ વ્યતીત થાય છે, ગંભીરતા જતી રહે છે, હૃદય અંધ થઈ જાય છે, અને કવચિત્ તમોગુણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એક જીજ્ઞાસુ પરલોકના ભયનું સ્મરણ કરીને ૪૦ વર્ષ સુધી હસ્યા નહોતા. એક સંત કહે છે કે

જેમ સ્વર્ગમાં રૌવું આશ્ચર્યજનક છે, તેમજ સંસારમાં હસવું પણ અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે; કારણકે પરલોકના લયનું વિસ્મરણ થાય, તોજ હસવું આવેને !

૯. કોઈના ઉપહાસ કરી તેને દુઃખવો, અને તેનાં છિદ્ર પ્રગટ કરી લોકોને હસાવવા એ પણ નિંદ્ય છે. મહા-પુરૂષો કહે છે કે કોઈનાં છિદ્ર જોઈ હસવું નહિ. કારણકે રખેને તે આપણાથી લલો થઈ જાય, અને આપણે તેના કરતાં નીચ બની જઈએ, એમ કાં ન બને ? વળી કહ્યું છે કે જે કોઈ અભિમાની થઈ સામાના અવગુણપર હસે છે, તેને મૃત્યું પહેલાં અવશ્ય તે અવગુણ પ્રાપ્ત થવાનોજ.

૧૦. જોલેલું વચન પાળવું નહિ, એ પણ મહા પાપ છે, અને કપટનું લક્ષણ છે. વચનભંગ કરનાર ગમે તેટલાં વ્રત-તપ કરે તોપણ ભગવતથી વિમુખ થાય છે. વચન આપવું તે ઋણ સમાન છે. તેથી તેનો ભંગ ન થવો જોઈએ. જેમ કોઈને કંઈ આપી દઈને તે પાછું લેવું અયોગ્ય છે, તેમ વચનનો નિર્વાહ ન કરવો, એ પણ અયોગ્ય છે.

૧૧. જીહ્વું જોલવું અને જીઠી દુહાઈ દેવી, એ પણ મહા પાપ છે. મહાપુરૂષો કહે છે કે જીહ્વું જોલવાથી પ્રારબ્ધ ઘટે છે. જીઠો માણસ વ્યભિચારીથી પણ બુરો છે. એથી હૃદય અંધ થાય છે. કોઈના ભલા માટે અથવા કોઈની રક્ષા માટે ઠઠાચ જીહ્વું

બોલવું પડે તે એટલું બધું ભયંકર નથી. જેમકે કોઈ
 અનાથ મનુષ્ય કોઈ તામસીના ડરથી સંતાયો હોય, તેને
 બચાવવા માટે અસત્ય બોલવામાં ઝાઝું પાપ નથી. અથવા
 અસત્ય બોલવાથી જે માણસોનો વિરોધ દૂર થતો હોય
 એવું અસત્ય નિષેધ નથી. સામાના અવગુણ ગુપ્ત રાખવા
 એ સાફ છે. કોઈ તામસી કોઈના ધન વિષે પૂછે, તો તે
 પ્રસિદ્ધ ન કરવામાં પાપ નથી. આમ અસત્ય બોલવું
 અયોગ્ય છે, છતાં વિચારની મર્યાદાથી જો એમ જણાય કે
 એથી કોઈની રક્ષા થાય છે, અથવા અમુક વિદ્ય દૂર થાય
 છે, તો તેમાં દોષ નથી; પણ ધનમાનાદિકની પ્રાપ્તિને
 અર્થે અસત્ય બોલવું તે અતિશય નિંદ્ય છે. છતાં જુઝામુ
 જ્યારે એમ જાણે કે અમુક વિદ્ય અસત્ય બોલ્યા વગર દૂર
 નહિ થાય, ત્યારે વિચારપૂર્વક એવું વચન બોલવું કે તે
 અસત્ય પણ ન હોય, અને સામો માણસ કંઈ ખીન્નુંજ
 સમજે. જેમકે એક ભક્ત ઘણે દિવસે રાજા પાસે ગયા,
 ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે આટલો કાળ કેમ આવતા નહોતા ?
 ભકતે જવાબ આપ્યો કે જે દિવસનો તમારી પાસેથી હું
 ગયો હતો, ત્યારથી જ્યારે ભગવતે આરોગ્ય આપ્યું ત્યારે
 આજે જમીનપરથી અંગ ઊઠાવ્યું છે. આથી રાજા સમજ્યો
 કે એને કંઈ વ્યાધિ થયો હશે. એક રામાનુજાગી હતા,
 તેમણે પોતાના શિષ્યને સમજાવી રાખ્યું હતું કે હું

ભજનમાં હોઈ તે વખતે મને કોઈ મળવા આવે તો તારે જમીનપર લીટી ખેંચી તેને કહેવું કે અહીં નથી. એમ પૂછે કે ક્યાં ગયા છે, ત્યારે કહેવું કે કોઈ ઠાકોરદ્વારમાં હશે ! એક ભક્ત કોઈ ધર્મજ્ઞ રાજના પ્રધાન થઈ વિદેશ ગયેલા. તે જ્યારે પાછા ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ પૂછ્યું કે મારે માટે શું લાવ્યા ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મારી સાથે રક્ષક હતો એટલે કંઈ લાવી શક્યો નથી. કહેવાનો અર્થ એ હતો કે અંતર્યામી મારી સાથે હતા. પણ એટલું યાદ રાખવું કે જે કાર્યનો નિર્વાહ એવાં વચન બોલ્યા શિવાય નજ થાય એમ હોય, ત્યાંજ આવાં વચન ઉચ્ચારવાં; પરંતુ સ્વભાવજ એવો કરી નાખવો, એ અયોગ્ય છે.

૧૨. નિંદા. એ એવી પ્રખળ છે કે તે હરકોઈથી થઈ જાય છે. એ એવી ખુરી ચીજ છે કે તે પારકા માંસનું ભક્ષણ કર્યા બરોબર છે. તે વ્યભિચારથી પણ ખોટી છે; કારણકે વ્યભિચારનો ત્યાગ કરી પશ્ચાતાપ કરનાર વ્યભિચારીને પ્રભુ શીઘ્ર મુક્ત કરે છે; પરંતુ નિંદાના પાપથી છૂટવા માટે તો જેની નિંદા કરી હોય તેની ક્ષમા મેળવે ત્યારેજ છૂટકો થાય. એક સંતે કોઈ મહાપુરુષ પાસે ઉત્તમ ઉપદેશ મેળવવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે કોઈ પણ સુકૃતને અદ્ય ન જાણવું. કોઈને ખ્યાલો પાણી પવાય

તેમાં પણ લગવતનો ઉપકાર માનવો. સર્વ મનુષ્ય સાથે પ્રસન્ન રહેવું, અને કોઈની નિંદા ન કરવી. જે વચનથી કોઈનું મન દુઃખાય, તે વચન સત્ય હોય તોપણ નિંદ્ર છે. જેમકે કોઈ અંધ કે શ્યામ હોય તેને અંધ અને શ્યામ કહેવો એ નિંદા છે. અથવા કોઈને એમ કહેવું કે અમુક નીચ કે દાસીપુત્ર છે, કઠોર કે બહુખોલો છે, ચોર કે ભજનહીન છે, અશુદ્ધ વ્યવહાર કરનાર કે અપવિત્ર છે, સુંદર વસ્ત્ર પહેરનાર કે અચળવૃત્તિવાળો છે, વગેરે સર્વ નિંદા છે. તાત્પર્ય કે જે વચન સાંભળી કોઈનું હૃદય તપે, તે સઘળાં વચન નિંદારૂપજ સમજવાં. એક મહાપુરૂષની સ્ત્રીએ કહ્યું કે અમુક સ્ત્રી ઠીંગણી છે, ત્યારે મહાપુરૂષે તેને કહ્યું કે તેં નિંદા કરી, માટે થુંકી નાંખ. સ્ત્રી થુંકી તેમાં ક્ષત રૂધીરજ પડ્યું. કેટલાક રથૂળ બુદ્ધિવાળા કહે છે કે અપ-કર્મીનાં કર્મો પ્રસિદ્ધ કરવાં એ નિંદા નથી; કારણકે તેથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ એમ ધારવું અયોગ્ય છે. જ્ઞાસુએ તો એમ જાણવું કે કેવળ રસનાથીજ નિંદા થાય છે એમ નહિ, પરંતુ હાથ અને નેત્રથી પણ થાય છે. કોઈ હાથ વડે ઈશારત કરી કોઈની ખોડ દેખાડે, કે અમુક મનુ-ષ્ય આવો છે, તો તે પણ પાપ છે. સભામાં એમ કહીએ કે અમુક પુરૂષ ઉત્તમ હતા, પણ તે માયાના છળમાં ફસાઈ જઈ તેમાં આસક્ત થયા, અને અમે પણ એ માયાથી

છૂટયા નથી. આમ બોલવું એ પણ પોતાની અને સામા નિંદા કરવા જેવું છે. જો કોઈ એમ કહે કે અમુક પુઃ અમુક અપકર્મમાં સ્થિત છે, તો જીસામુએ એમ કહેવું આશ્ચર્ય છે ! પ્રભુ એની રક્ષા કરો ! એ અસંલવિત થ છે ! નિંદા કરવી એવી ખરાબ છે કે તેથી નિંદા કર અને સાંભળનાર બેઉ પાપી થાય છે. હૃદયમાં નિંદા કર એ પણ પાપ છે. કોઈના દોષનું ચિત્તમાં સ્મરણ કરવું હૃદયની નિંદા છે. પરદ્રવ્ય ચોરવું, કોઈનો ઘાત કરવો, અ કોઈને માટે બુઝું અનુમાન કરવું; એ ત્રણ મહા પાપ કોઈના દોષનું અકસ્માત શ્રવાણ થાય, અથવા તે સ્ફૂરે, તે વાતને હૃદયમાંજ લીન કરી નાખવી, અને એમ વિચા કે જેમ મારામાં અનેક પાપ છે, તેમ સામામાં પણ હો તો મારા અવગુણ જેમ હું પ્રસિદ્ધ કરતો નથી, અથ કોઈ પ્રસિદ્ધ કરે તો મને ખોટું લાગે છે, તેમ પા અવગુણ પ્રસિદ્ધ કરવાનો મને હક્ક નથી. વળી એ વિચારવું કે બીજાનાં છિદ્ર જાણવાથી મને લાલ પણ શું !

કોઈના અવગુણ નિઃસંદેહ જણાય, તો તેને નમ્રતા સહિ એકાંતમાં ઉપદેશ કરવો. નિંદા કરવામાં આનંદ માનવો, ખોટો રોગ છે. એ રોગનો ઉપાય કરવો આવશ્યક છે. ઉપાય બે પ્રકારના છે. એક, નિંદાના નિષેધનાં વચ વારંવાર વિચારવાં, અને એમ જાણવું કે નિંદા કરનાર

શુભ કર્મનાં ફળ જેની નિંદા કરે છે તેને મળે છે. જેમ સૂકા તૃણને અગ્નિ ઝટ ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ નિંદાથી સર્વ સુકૃત નાશ પામે છે. ખીજું, પોતાના અવગુણનો વિચાર કરવો, અને એમ જાણવું કે હું જેમ અવગુણને વશ વર્તું છું, તેમ ખીજાઓ પણ વર્તે; કારણ કે માયા અતિ પ્રબળ છે. પોતાના અવગુણ ન દેખાય, તો એમ જાણવું કે અવગુણ ન માલમ પડે એ પણ એક મોટો અવગુણ છે, અને પોતે અવગુણ રહિતજ હોય, તો ભગવતનો મોટો ઉપકાર સમજવો, અને નિંદાથી રહિત થવું. સર્વકર્તા ભગવાન છે, માટે કોઈની નિંદા કરવી, તે ભગવતની નિંદા કર્યા બરોબર છે.

નિંદાનાં કારણ આઠ પ્રકારનાં છે. ૧. જ્યારે કોઈ ઉપર ક્રોધ આવે છે, ત્યારે તેની નિંદા થાય છે, માટે જ્ઞાસુએ ક્રોધની ક્ષમા માંગવી, એટલે ભગવત દયાળુ હોવાથી દયા કરે છે. ૨. કોઈ નિંદા કરતો હોય, તો તેને પ્રસન્ન કરવા ખાતર પોતે પણ તેમ કરવું. આવો વિચાર થાય ત્યારે એમ વિચારવું કે મનુષ્યની પ્રસન્નતા માટે ભગવતને શા માટે અપ્રસન્ન કરવા? ૩. જ્યારે પોતાનું કંઈ છિદ્ર પ્રગટ થાય, ત્યારે તે છિદ્રનો દોષ ખીજા પર નાંખવો. એ વખતે એમ જાણવું, કે જે અપમાનથી હું ડરું છું, તેના કરતાં ભગવતનો ક્રોધ મહા તીક્ષ્ણ છે. પોતાના દોષ

ખીજા પર નાંખવા, એ ભગવતના ક્રોધનું ખીજ છે. પોતાના અવગુણ છુપાવવા ખાતર ખીજના અવગુણનું વર્ણન કરવું એ પણ મૂર્ખતા છે. જેમકે અમુક પુરૂષ અશુદ્ધ આજીવિકા કરે છે, અને હું તેનો અંગિકાર કરું છું, એમ જાણવાવાળો મૂર્ખ છે. કેમકે જેનું કર્મ મલિન છે, તેને જોઈ પોતે મલિનતામાં વૃત્ત થવું અયોગ્ય છે. ક્રોધ અગ્નિમાં બળતો હોય, તેની પાછળ જેમ પોતે બળતો નથી, તેમ પાપીને જોઈ પાપ કરવું અયોગ્ય છે. ૪. પોતાની સ્તુતિ નિમિત્ત ખીજની નિંદા કરવી. જેમકે અમુકમાં સમજણ નથી, અમુક પાખંડનો ત્યાગ કરતો નથી; એમ બોલવાનો અર્થ એ થાય છે, કે પોતે બુદ્ધિમાન અને પાખંડ રહિત છે. આમ બોલવું ઘણુંજ અયોગ્ય છે. એમ જાણવું કે બુદ્ધિમાન પુરૂષ મારા કપટને જાણી જશે. વળી પરાધીન જીવ આગળ પોતાનું માન વધારવું, એ પણ નીચતા છે. ૫. ઈર્ષ્યાથી પણ નિંદા થાય છે. કોઈનું ધન કે માન દેખી ન ખમાય, ત્યારે તેના અવગુણ શોધવાનું મન થાય છે, પણ એમ નથી જાણતો કે એમ કરવાથી પોતે ઈર્ષ્યાના અગ્નિમાં નિરંતર બળ્યા કરે છે, અને પરલોકમાં દુઃખી થાય છે; પરંતુ એ વળતે એમ વિચારવું કે જેને ભગવતની કૃપાથી ધન માનાદિક પ્રાપ્ત થયાં છે, તેને મારી ઈર્ષ્યાથી શું થશે! ૬. હાંસી કરવાના સ્વભાવથી પણ નિંદા

થાય છે. એમ જાણવું જોઈએ કે હું કોઈનું હાસ્ય કરી તેને જેટલો લજ્જવાન કરું છું, તેટલોજ હું ભગવત પાસે લજ્જવાન થઈશ. ૭. કોઈનો અવગુણ જોઈ કોઈની આગળ વાત કરતાં તેનું નામ બોલાઈ જાય, તે પણ નિંદા છે. ૮. ધર્મ નિમિત્ત કોઈના અવગુણ જોઈ શકાય નહિ, તેથી કોઈ આગળ તેનું નામ પ્રગટ કરે તો તે પણ નિંદા છે. તાત્પર્ય કે કોઈના અવગુણ જોઈ આશ્ચર્ય પામવું નહિ, પણ નમ્રતામાં સ્થિત થવું.

નીચેના પ્રસંગોએ નિંદા ગેરવ્યાજબી નથી. ૧. કોઈ આપણને દુઃખાવતું હોય, કે ધન ચોરી ગયું હોય, તો જે દાદ આપી શકે તેની આગળ તે વાત કહેવી, એ નિંદા નથી, છતાં જે દાદ ન આપી શકે તેની આગળ તો નજ કહેવું. ૨. કોઈ સ્થાનમાં કંઈ પાપ થતું હોય, અને એમ લાગે કે આ વાત જો પ્રસિદ્ધ નહિ થાય, તો અધિક પાપ થશે, ત્યારે કોઈ સમર્થ પુરૂષને તે વાત જાહેર કરી પાપ અટકાવવામાં નિંદા નથી. ૩. કોઈ ધર્મજ્ઞ નાસ્તિકવાદી કે અપકર્મીની સેવન કરતો હોય, તો તેના અવગુણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં નિંદા નથી. પ્રભુ કહે છે કે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યની નિંદામાં પાપ નથી. અન્યાયી રાજા, નાસ્તિકવાદી, અને પ્રસિદ્ધ દુરાચારી; કેમકે તેઓની ક્રિયા પ્રસિદ્ધજ હોય છે. ૪. કોઈનું પ્રસિદ્ધ નામજ સુરહાસ, કે એવું હોય તો તે

બોલવામાં દોષ નથી. પ. કેટલાં મધપાની, હીજડા વગેરે જે પ્રસિદ્ધ નિર્લજ્જ હોય છે, તેમની સ્વાભાવિક વાર્તામાં નિંદા નથી; કારણકે તેઓ પોતાની વાત સાંભળી ખુરૂં નહિ માને. જેથી કોઈનું હૃદય દુઃખાય તેનું નામ નિંદા છે. કદાચ અન્નાજીતાં કોઈની નિંદા થઈ જાય, તો તેની ક્ષમા માંગવી જોઈએ; માત્ર ભગવતની પ્રાર્થનાજ બસ નથી. જો તે જીવતો ન હોય કે આપણને મળે એમ ન હોય, તો ભગવત પાસે ક્ષમા માંગી શકાય.

૧૩. કોઈની ચુગલી કરવી એ પણ પાપ છે. ચુગલી કરનાર મનુષ્ય કદી સુખી થતો નથી. ચુગલખોર સર્વથી નીચ છે. એક વખત એક દેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો, ત્યારે મહાત્મા મુસા અને સર્વ લોક પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, એટલે આકાશવાણી થઈ કે તમારા દેશમાં એક ચુગલખોર માણસ છે, તેથી વરસાદ પડતો નથી. આથી સર્વેએ પૂછ્યું કે તે કોણ છે? ત્યારે જવાબ મળ્યો કે મુસા. મુસા કોઈની લગાર પણ ચુગલી કરતા નહોતા, તેથી તે વિમાસવા લાગ્યા, ત્યારે ફરી આકાશવાણી થઈ કે તમે ખીન્નઓને ચુગલી કરતાં અટકાવતા નથી માટે તમે દુષિત છો. જો તમે ખીન્નઓને અટકાવો તો વરસાદ થાય. પછી તેમ કરવાથી વરસાદ થયો, અને દુષ્કાળ દૂર થયો.

એક ભકતે પોતાના સ્થાનથી બે હજાર ગાઉ દૂર રહેતા એક સંત પાસે જઈને પૂછ્યું કે:—૧. આકાશથી

વિશાળ શું છે ? ૨. પૃથ્વીથી ભારે શું છે ? ૩. પત્થરથી કઠણુ શું છે ? ૪. અગ્નિથી તીક્ષણુ શું છે ? ૫. બરફથી શીતળ શું છે ? ૬. સમુદ્રથી ઉદાર કોણુ છે ? ૭. જેનાં માતાપિતા મરી ગયાં છે તે બાળક કરતાં અધિક અપમાન કોણુ પામે ? આ પ્રશ્નોના તેમણે નીચે મુજબ જવાબ આપ્યા.

૧. સત્ય વચન આકાશથી વિશાળ છે. ૨. નિર્દોષને દોષ લગાડવો, એ પૃથ્વી કરતાં પણ ભારે છે. ૩. મન-મુખીનું હૃદય પત્થરથી પણ કઠણુ હોય છે. ૪. ઈર્ષ્યા અગ્નિ કરતાં પણ તીવ્ર બાળનારી છે. ૫. સહનશીળતા બરફથી પણ શીતળ છે. ૬. સંતોષી મનુષ્ય સમુદ્ર કરતાં પણ ઉદાર છે. ૭. યુગલખોર મનુષ્ય અનાથ બાળક કરતાં પણ વધુ અપમાન પામે છે. યુગલી એટલે કોઈની ગુપ્ત બાબત વચન, સાન કે કર્મથી કોઈની આગળ પ્રગટ કરીને તેનું મન દુઃખાવવું તે. જ્ઞાતિએ કોઈનો પડદો ઉઘાડવો નહિ. કોઈ આવીને એમ કહે કે અમુક પુરૂષ તારે માટે આમ કહેતો હતો, તો એમ સમજવું કે—૧. યુગલખોર જુઠા હોય છે, માટે તેના ખરાપણાપર પ્રતીતિ કરવી અયોગ્ય છે. ૨. અધિકાર જોઈ તેને યુગલીથી વિવર્જિત કરવો. ૩. યુગલખોર સાથે મિત્રતા રાખવી નહિ. ૪. પ્રત્યક્ષ જોયા શિવાય ખોટું અનુમાન કબુલ કરવું નિંદ્ય છે. ૫. કોઈનાં છિદ્ર સાંભળી તે ખરાં ખોટાં બાણવાની ઈચ્છા ન કરવી. ૬.

ચુગલી કરનારની વાત પણ કોઈને ન કહેવી. દરેકે આ છ ચુક્તિ પ્રમાણે વર્તવું.

એક સંત પાસે કોઈએ આવીને કહ્યું કે અમુક તમારી નિંદા કરે છે, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તું મારાં દર્શન માટે આવ્યો છે, છતાં તેં ત્રણ પાપ કર્યાં. એક તો મને ક્રોધા-યમાન કર્યો, બીજું મારા ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કર્યો, અને ત્રીજું તેં ચુગલી કીધી.

હસનગરી સંત કહે છે, કે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય આપ-ણને કોઈની ચુગલી સંભળાવે, ત્યારે એમ સમજવું કે તે અન્ય સ્થળે જઈ આપણી ચુગલી પણ કરશે તેથી તેને નિંદક જાણીને તેની સોળત છોડી દેવી.

એક વખત એક પુરૂષે એક ગુલામ વેચાતો લીધો, તે વખતે તેણે વેચનારને પૂછ્યું, કે એમાં કંઈ અવગુણ છે? વેચનારે કહ્યું કે તે ચુગલી અને વાક્યછળ કરે છે. લેનારે કહ્યું કે એટલા અવગુણની કંઈ ચિંતા નથી. પછી તે ગુલામે થોડા દિવસ વીત્યા કેડે પોતાના શેઠની સ્ત્રીને કહ્યું કે તમારો પતિ બીજી સ્ત્રી કરવા ઇચ્છે છે, અને તમારી સાથે તેનું વિપરીત ચિત્ત થયું છે. તેનો ઉપાય એ છે કે તમારો પતિ સુએ ત્યારે તેના કંઠનો એક વાળ કાપી મને આપજો. તેને હું મંત્રી આપીશ. એટલે તે તમારા પર સર્વદા પ્રસન્ન રહેશે. વળી તે ગુલામે પોતાના

શેઠને કહ્યું, કે તમારી સ્ત્રીની પ્રીતિ પરપુરુષમાં દૃઢ થઈ છે. તેથી તેણી તમને મારવાને આહ્વાન આપે છે. માટે રાત્રે જાગતા રહેજો. પછી રાતે પતિ સૂતો, એટલે તેની સ્ત્રી અપ્પુ લઈ કંઠનો વાળ કાપવા ગઈ, એટલે તેના પતિએ જાણ્યું કે આ મને મારી નાખવા આવી છે, એથી તે ક્રોધાયમાન થઈ પોતાની સ્ત્રીને મારવા લાગ્યો. આ વાત સ્ત્રીનાં સંબંધીઓએ જાણી તેથી તે સર્વેને અણબનાવ થયો. યુગલખોરના સંગતું આવું કૃણ મળે છે.

૧૪. જે શત્રુ વચ્ચે વાક્ય છળ કરવો, અને ઉપરથી બેઠના મિત્ર જેવો ડોળ કરવો, એ મોટું પાપ છે.

૧૫. સ્તુતિ પણ એક વિધિ છે. એનાથી છ પાપ થાય છે. તેમાંનાં બે પાપ શ્રાતાને અને ચાર વક્તાને લાગે છે. ૧. અધિકાર કરતાં વધારે સ્તુતિ કરવી, એ જૂઠું છે. ૨. પ્રીતિ વગર સ્તુતિ કરવી, એ કપટ છે. ૩. અમુકના ગુણ બરોબર જાણ્યા વગર કહેવા, તે મિથ્યાવાદ છે. ૪. તામસીની સ્તુતિ કરવાથી તે જો પોતાના તમોગુણમાં દૃઢ થાય, તો તે પણ અયોગ્ય છે. ૫. પોતાની સ્તુતિ સાંભળવાથી મનમાં અભિમાન થાય છે. ૬. અને તેમ થવાથી વધુ શુભ કર્મથી પાછો પડે છે.

કહેનાર અને સાંભળનાર આ પાપોથી રહિત હોય તો સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે. પોતાના મુખે પોતાની સ્તુતિ

કરવી એ મહા નીચતા છે. જ્ઞાસુએ પોતાની સ્તુતિ સાંભળી અભિમાની ન થવું, પણ એમ જાણવું કે જ્યાં સુધી હું પરલોકના દુઃખથી મુક્ત નથી, ત્યાં સુધી શ્વાન પણ મારાથી લલો છે.

એક સંત આગળ કોઈ તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે સંત ભગવતની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે હે પ્રભો ! આ મને જાણતો નથી, પણ તું તો જાણે છે, માટે મને ક્ષમા કરજે.

[૪] ક્રોધ, ઈર્ષ્યા.

ક્રોધ એ મલિન સ્વભાવ છે. એનું ખીજ અગ્નિ છે. એ હૃદયને બાળે છે. તેથી એવી વિશ્લેષતા થાય છે, કે શાંતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. સર્વ કૃતિનું ક્ષણ શાંતિ છે. જ્યારે કોઈના પર પણ ક્રોધ ન થાય, ત્યારેજ ભગવતના ક્રોધથી મુક્ત થવાય છે, એમ મહાપુરુષો કહે છે. એક ભક્તે પોતાના ગુરૂને પૂછ્યું, કે મને એવું કંઈકાર્ય દેખાડો કે જેમાં ક્રિયા થોડી અને ક્ષણ મોટું હોય. ત્યારે તેમણે કહ્યું, કે ક્રોધ રહિત થવું, અધિક ક્ષણદાયક છે. ક્રોધનું ભક્ષણ કરવું એ ઉત્તમ આહાર છે. ક્રોધ આવે તો ધૈર્ય રાખવું, અને લોભ થાય તો સંતોષ રાખવો, એ સર્વ કર્મથી વિશેષ છે. એક મોટા ઐશ્વર્યવાળા સંત હતા, તેમને

ઈ દુષ્ટે આવી કટુ વચન કહ્યાં, ત્યારે તેમણે નીચું માથું
 ઠીને કહ્યું કે “તું મને કોધાયમાન કરવા માગે છે, અને
 મારા મનને છળવા માગે છે; પણ હું તેમ નહિ કરું.”
 ધ એટલા માટે છે, કે તે શસ્ત્ર બની શત્રુનો નાશ કરે
 અને શરીરની રક્ષા કરે; પરંતુ જ્યારે તે મર્યાદાની બહાર
 ાય, ત્યારે દુઃખદાયક નીવડે છે. કોધરૂપી અગ્નિ હૃદય
 ાં પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તેનો ધુમાડો સર્વ શરીરમાં
 સરે છે, બુદ્ધિ અંધ બને છે, અને લઙ્ગા બુરું સમજાતું
 થી, અને જો મૂળમાંથી નષ્ટ થઈ જાય, તો અપકર્મો અને
 સંગનો ભય રહે છે; માટે કોધને મર્યાદામાં રાખવો.

કોધનું કારણ મનોરથ છે. કોઈ આપણી પ્રિય વસ્તુ
 વા ઇચ્છે, તો કોધ ઉપજે છે, તેથી જ્યાં સુધી મમત્વ-
 હાલિમાન છે, ત્યાં સુધી કોધ રહે છે; માટે જ્ઞાસુએ
 રૂપાર્થ કરી તૃષ્ણા ઘટાડી માનાદિકની અભિલાષાઓ દૂર
 રવી, એટલે કોધ આપોઆપ ઘટી જશે. મહાપુરૂષોને
 ધ આવે છે, તે બીજાઓના ભલાને નિમિત્તેજ; પરંતુ
 દયમાંથી દયા દૂર થતી નથી. સર્વ કર્તા ભગવત છે, એમ
 ાણવાથી પણ કોધ ક્ષીણ થાય છે. જેમ કોઈ રાજાએ
 ાઈને મારવાની શિક્ષા કરી હોય, અને તે લખી જણાવે
 મારે કંઈ કલમ પર કોધ આવતો નથી; તેમજ જેને
 ગણવાના સામર્થ્ય પર નિશ્ચય છે, તે સર્વ જીવને પરાધીન

દેખે છે, અને તેથી સર્વના પ્રેરક ભગવાન છે, એમ જાણી તે કોઈ પર ક્રોધ કરતો નથી.

એક સંતને કોઈએ કટુવચન કહ્યું, ત્યારે તે બોલ્યા કે જો હું પરસોડના ભયથી નિવૃત્ત થયો હોઉં, તો તારા કહેવાનું કંઈ દુઃખ નથી, અને જો તેવો ન હોઉં, તો તું કહે છે તેથી પણ હું અધિક નીચ છું.

ખીન્ન એક સંતે પોતાને કટુવચન કહેનારને કહ્યું કે અમારામાં એટલા બધા અવગુણ છે કે તને તેની ખબર પણ નથી, તો તું જે કહે છે તેમાં વિશેષ શું છે ?

એક સંતને કોઈએ કહ્યું કે તમે કપટી છો; ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો, કે તમે મને ઠીક ઓળખ્યો. તાત્પર્ય કે સંતને ક્રોધ આવતો નથી.

ક્રોધ જીતવાના બે ઉપાય છે. એકથી તે તદ્દન નષ્ટ થઈ જાય છે, અને બીજો ઉપાય મધ્યમ છે. ક્રોધના કારણેનો વિચાર કરી તેને મૂળ સહિત ઉખેડવો, એ ઉત્તમ છે. તે કારણો પાંચ છે. ૧. અભિમાન. તેનો ઉપાય દીનતા છે. અભિમાની મનુષ્ય પોતાના કોઈ પણ વચનનો નિરાદર થતાં ક્રોધયુક્ત થાય છે. ૨. હાસ્યરસ. જુસ્સાએ વાદવિવાદ તથા હાસ્યથી વિરક્ત રહેવું, અને સર્વદા પરસોડના કાર્યમાં સ્થિત રહેવું. ૩. નિંદાથી અથવા દોષારોપણથી ક્રોધ આવે છે, એનો ઉપાય એ છે કે પોતાને નિર્દોષ ન જાણતાં

અવગુણોથી ભરપૂર જાણવો. ૪. તૃષ્ણા અને ઈર્ષ્યાથી ક્રોધ ઉપજે છે. ૫. ક્રોધીની સંગત, કેટલાક ક્રોધની અધિકતાને પુરૂષાર્થ સમજે છે. જેમકે ફલાણુને શ્રાપ દઈ ભરમ કરી નાંખ્યો, અને અમુકનું ધન અને ઘર નષ્ટ કર્યું, વગેરે; પરંતુ આવા મનુષ્યો મહા મૂર્ખ છે. સંત પુરૂષો ક્રોધને શ્વાનનો સ્વભાવ ગણે છે.

ક્રોધ જીતવાનો કનિષ્ઠ ઉપાય એ છે કે ક્રોધની નિંદાનાં વચનોનો વિચાર કરવો, અને એમ સમજવું કે આપણે પ્રબળ હોવાથી કોઈ પર ક્રોધ કરીશું, તો ભગવત સર્વથી પ્રબળ છે, તે આપણા ઉપર કેમ ક્રોધ નહિ કરે? આવા વિચારથી ક્રોધ ન ઘટે. તો સંસારના પ્રયોજનનો વિચાર કરવો. એમ વિચાર કરવો, કે જેના પર ક્રોધ કરીશ તે મારો વિરોધી થશે. વળી આપણા શત્રુને હલકો ન જાણવો. ક્રોધ વખતે મનુષ્યનું સ્વરૂપ વરૂ જેવું થઈ જાય છે, તેનો વિચાર કરવો, અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી કે હે પ્રભુ! મારી ક્રોધથી રક્ષા કરો. ક્રોધ આવે તે વખતે ઊભા હોઈએ તો બેસી જવું, અને બેઠા હોઈએ તો સૂઈ જવું, અથવા શીતળ જળે સ્નાન કરવું. એમ કરવાથી ક્રોધનું બળ ઓછું થાય છે. વળી ભગવતને દંડવત કરી માથું ધરતીપર રાખી એમ વિચારવું, કે હું ધરતીમાંથીજ ઉત્પન્ન થયો છું, માટે કોઈના ઉપર ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી.

એક લક્ષ્મણે કોઈ કટુવચન કહેતો હતો. ત્યાં એક મહાપુરુષ બેઠેલા હતા. જ્યારે લક્ષ્મણ તે દુષ્ટ સાથે વઢવા લાગ્યો, ત્યારે મહાપુરુષ ઉઠી ઊભા થયા. લક્ષ્મણે આથી પૂછ્યું, કે સ્વામિજી ! જ્યારે પેલો દુષ્ટ મને કહેતો હતો ત્યારે તમે બેસી રહ્યા, અને હું બોલવા લાગ્યો, ત્યારે કેમ ઊઠીને ચાલવા માંડ્યું ? મહાપુરુષે કહ્યું કે જ્યાં સુધી તું મૌન હતો, ત્યાં સુધી તારા તરફથી તેને દેવતા ઉત્તર આપતા હતા, પણ જ્યારે તું બોલવા લાગ્યો, ત્યારે તારામાં ક્રોધરૂપી અસુર આવ્યો, માટે અસુરની સંગતનો ત્યાગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ક્રોધને વિચાર અને ધૈર્યથી મંદ કરે તે મહા ઉત્તમ છે; પરંતુ નિર્બળતાથી કે બીજા કારણથી ક્રોધ ન થાય, પણ જો હૃદયમાં ક્ષોભ થાય તો ચિત્તમાં ક્રોધની ગાંઠ પડે છે, અને તે નિંદ્રા છે. જ્ઞાસુએ હૃદયમાં એ ગાંઠ ન રાખવી. આ ગાંઠ ક્રોધનું સંતાન છે, એ ગાંઠને આઠ પુત્ર છે, અને તે સર્વ ધર્મનો નાશ કરનાર છે. ૧. ઈર્ષ્યા, એટલે પોતાના શત્રુનું સુખ દેખી બળવું તે. ૨. વેરભાવ, એટલે શત્રુને દુઃખી થતો જોઈ પ્રસન્ન થવું તે. ૩. ક્રોધથી રામ રામ પણ ન બોલે તે. ૪. શત્રુને ગ્લાનિ સહિત જોવો. ૫. તેને દુર્વચન કહેવાં. ૬. તેનાં છિદ્રને લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરવાં. ૭. તેનો ઘાત મચ્છવો. ૮. તેને કોઈ કાર્યમાં સહાય ન કરવી; કદાચ તેનું ઋણ હોય તોપણ તેનાથી વિમુખ રહેવું.

તે. આ સર્વ મલિન સ્વભાવોથી દૂર રહી શત્રુ ઉપર ઉપકાર કરવો, તેના પર ભાવ રાખવો, તેની સાથે પ્રેમથી મળવું, તેને સહાયતા કરવી, અને તેના ગુણગુણ વર્ણન કરવું.

એક મનુષ્ય કોઈ મહાપુરુષને ત્યાં રસોઈ કરતો હતો, તેણે તેમની સ્ત્રીને દુર્વચન કહ્યાં, તે બાઈના પિતાએ સાંભળ્યાં. રસોઈયાના ખાવાપીવાની અને વસ્ત્રાદિકની વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં હતી; એટલે તેમણે કહ્યું કે હવે તારી વ્યવસ્થા હું નહિ કરું. આ સાંભળી તે મહાપુરુષ કહેવા લાગ્યા કે ભગવતની આજ્ઞા છે, કે અવજ્ઞા કરનારને પણ ક્ષમા આપવી; એમ કહી ન કહેવું કે હું તારી સાથે ભલાઈ નહિ રાખું.

જેનાપર ક્રોધ આવે તેની સાથે ભાવ અને ભલાઈ વધારવાં, અને ક્રોધને હઠ તથા ધૈર્યથી નિવારવો, એ ઉત્તમ છે. જો તેની સાથે ભલાઈ ન થઈ શકે, તો એટલું તો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું કે તેને દુખવવો તો કદીજ નહિ. આ સ્થિતિ મધ્યમ પુરુષની છે. ભલા સાથે ખુરાઈ કરવી એ સૌથી નીચ સ્થિતિ છે. ક્ષમા કરનારને પરમેશ્વર પણ તેના અપરાધની ક્ષમા આપે છે.

ભગવત કહે છે કે જે મારો ભય રાખી અવજ્ઞા કરનારને ક્ષમા આપે છે, તે સર્વદા મારી પાસે રહેવા લાયક મને અધિક પ્રિય બને છે.

એક સંતની સામગ્રી કોઈએ ચોરી લીધી, ત્યારે તે રૂદ્ધ કરવા લાગ્યા; લોકોએ કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે તે ચોર પરલોકમાં શું જવાબ દેશે? તેના વિચારથી હયાને લીધે મને રડવું આવે છે. આવા પુરૂષોનાં સર્વ વિધ્નો નષ્ઠ થઈ જાય છે.

કોઈની ગાંડમાંથી ઇર્ષ્યા ઉપજે છે. જેમ લોકડાને અગ્નિ ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ ઇર્ષ્યા શુભ કર્મને ખાળી નાંખે છે; માટે કોઈના ઉપર ઇર્ષ્યા આવે ત્યારે રસના અને હાથને અપકર્મોથી બચાવવા. જ્યાં સુધી સર્વપર ભાવ અને પ્રીતિ નથી થતાં, ત્યાં સુધી ધર્મ દૃઢ થતો નથી, અને ત્યાં સુધી આત્મસુખ પણ નથી મળતું. ભગવત કહે છે કે ઇર્ષ્યા કરવાવાળો મારાથી વિમુખ બને છે; કારણકે જેને કંઈ હું આપું છું, તેનો તે શત્રુ થાય છે. જીવમાત્રનાં પ્રારબ્ધ મેં રચ્યાં છે, તેની તેને ખબર નથી.

નીચેના છ પ્રકારના પુરૂષો નર્કગામી છે. ૧. અધર્મી રાજા. ૨. કઠોર સિપાઈ. ૩. છળ કરનાર વ્યવહારી લોક. ૪. અભિમાની ધનવાન. ૫. મૂર્ખ જંગલી લોક. ૬. ઇર્ષ્યા કરનાર વિદ્વાન.

સંતપુરૂષો કહે છે કે જેને પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થયું છે, તેને કોઈની ઇર્ષ્યા કરવાનું પ્રયોજન ક્યાં રહ્યું? કારણ કે તેના સુખ આગળ ખીન્ન ઐહિક સુખ નજીવાં છે.

કોઈનું સુખ જોઈ તપાયમાન થાય, અને તેના સુખનો નાશ કરવાનું ઇચ્છે, તે ઇર્ષ્યા કહેવાય. કોઈનું સુખ જોઈ તેના જેવા થવાની ઇચ્છા કરવી, તે સ્પર્ધા છે. સ્પર્ધા જો ધર્મ કાર્યમાં થાય તો મહા ઉત્તમ છે, અને લોગનિમિત્તે થાય તો કનિષ્ઠ છે. કોઈ સાત્વિક મનુષ્યને શુભકર્મ વિષે પ્રવર્તતો જોઈને અથવા કોઈ ઉદારવૃત્તિવાળાને ઉદારતામાં વર્તતો જોઈને તેના જેવા થવાની ઇચ્છા કરવી. એમ કરવાથી પોતે નિર્ધન હોય તોપણ ઉદારતાનું કૃણ મળે છે; પરંતુ કોઈ ધનવાનને પાપમાર્ગમાં ધન વાપરતો જોઈ તેના જેવા થવાની ઇચ્છા કરવી, એ મહા પાપ છે.

ઇર્ષ્યા સ્વાભાવિક સ્ફૂરે છે, માટે તેને અતિ મહિન જાણી તેનાથી ખીતા રહેવું. શત્રુનું સુખદુઃખ પોતાને સ્વાધીન હોય, તોપણ તેને સુખથી અપ્રાપ્ત ન રાખવો.

ઇર્ષાને મહા રોગ સમાન તથા આ લોક અને પરલોક વિષે હાનિ કરનાર સમજી, તેને કાળજીથી દૂર કરવી. ઇર્ષ્યાથી સદા દુઃખ અને ચિંતાજ થાય છે. તે પોતાનેજ ક્રોધથી ખાળે છે—શત્રુને કંઈ કરી શકતી નથી. એ પ્રમાણે એ મહા દુઃખરૂપ છે. સર્વનું સુખદુઃખ પ્રભુને આધીન છે, તે ઇર્ષ્યાવાન મનુષ્યના સંકલ્પથી જરાપણ ઓછું થતું નથી.

જેની ઇર્ષ્યા કરીએ તેને એ લાલ થાય છે, કે તેનાં પાપનાં કૃણ આપણે લોગવવાં પડે છે, અને આપણાં શુભ કર્મનાં કૃણ તેને મળે છે.

મનુષ્યો એમ જાણે છે કે હું મારો પોતાનો મિત્ર અને દુશ્મનનો શત્રુ છું, પણ ખરો વિચાર કરતાં જણાશે કે ઈર્ષ્યા કરવાથી પોતે પોતાનો શત્રુ અને દુશ્મનનો મિત્ર બને છે.

જે અન્યની સંપત્તિ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે, તે આલોક પરલોક બન્ને સ્થળે ધણો સુખી થાય છે. આવા ઉત્તમ પુરૂષો સંતજનોનો ઉપદેશ સાંભળી, તેનો અંગિકાર કરે છે, અને બીજાને તેમાં દૃઢ કરે છે.

કોઈને પત્થર મારવા જઈએ, તે તેને નહિ વાગતાં બીજી જગાએ અથઠાઈ પાછો ફરી પોતાની આંખ ફેાડે; ફરી મારતાં આપણું માથું ફેાડે, અને એમ વારંવાર આપણેજ નુકસાન થયા કરે, છતાં તેને મારવાનીજ ઈચ્છા રાખીએ, એવી ગતિ ઈર્ષ્યાવાન મનુષ્યની છે.

ઈર્ષ્યાનુંજ બીજ અભિમાન, વૈરભાવ અને માન મેળવવાની પ્રીતિ એ ત્રણ છે, માટે જ્ઞાસુએ એ બીજને નષ્ટ કરવા સારૂ તેનાથી દૂર રહેવું. ઈર્ષ્યાથી કોઈની નિંદા કરવાનું મન થાય તો ઉલટી તેની સ્તુતિ કરવી, તેને નુકસાન દરવાનો વિચાર થાય, તો ઉલટી સહાય કરવી, અને અભિમાન ઉપજે ત્યારે હીનતા ધારણ કરવી. એવી રીતે વર્તવાથી ઈર્ષ્યા દૂર થાય છે,

મન એવો પ્રબળ શત્રુ છે, કે જ્યારે તું સહનશીળતા રાખીશ, ત્યારે એ તને એમ સમજાવશે કે આથી શત્રુઓ તને નિર્બળ જાણશે; માટે મનને વિપર્યય કરવાનું સંતજનો કહે છે; પરંતુ એ કરવું જેટલું ઉત્તમ છે, તેટલુંજ અઘરું છે. પણ જો ઈર્ષ્યા અને ક્રોધને ઊભય લોકમાં દુઃખ આપનારી જાણે, અને તેના ત્યાગમાં પરમ સુખની પ્રાપ્તિ છે એમ જાણે, ત્યારે વિના પ્રયત્ને આ કાર્ય સાધી શકાય છે. ઔષધમાત્ર કડવાં હોય છે, પણ સમજી મનુષ્ય તેનું પ્રેમથી સેવન કરે છે. મલિન સ્વભાવથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થવાની ઈચ્છા રાખવી, એટલે એ દૂર થશે. સર્વ જીવને પરાધીન જાણી સર્વકર્તા ભગવતને જાણવા, એટલે મલિન સંકલ્પો દૂર થઈ શત્રુ મિત્ર સમાન સમજાશે; પણ એમ થવું મહા દુર્લભ છે.

[૫] માયાની પ્રીતિ.

સર્વ વિઘ્નોનું મૂળ માયા છે, અને તેની પ્રીતિ સર્વ પાપનું ખીજ છે. માયા ભક્તજનોની શત્રુ છે. એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાના ઉપાસકોની પણ શત્રુજ છે. ભગવત્-ભક્તો આગળ પોતે સુંદર થઈ નાના પ્રકારના છળ કરે છે, તેથી તે શત્રુવત્ છે, અને વિમુખ જીવોને પ્રથમ પોતાપર ખુશ કરે છે, અને જ્યારે અધિક પ્રમાદ વડે મોહિત થાય છે, ત્યારે તેનો પણ ત્યાગ કરે છે. આમ માયા દુરાચારી

સ્ત્રીની માફક ઘરઘર ભટકે છે, અને પોતાને પ્રિયતમ માનનારને પણ દુઃખી કરે છે. વળી એના ભક્તોને પરલોકમાં ભગવતનો કેપ અનુભવવો પડે છે. જે જ્ઞાની મનુષ્ય એના છબને ઓળખી એનો ત્યાગ કરે છે, તેજ એનાં વિધ્નોથી છૂટી શકે છે. માયા મહા છળ કરનારી છે, તેથી સંસારમાં પચી રહેલા જીવોને નાના પ્રકારનો ઉપદેશ કરી માયાની પ્રીતિથી વિચર્જિત કરવા સંતોને મોકલ્યા છે. તેઓ માયાના છળ અને વિધ્નો પ્રસિદ્ધ કરે છે, તે સાંભળી સંસારી જીવો માયાથી વિરક્ત થઈ પરલોક માર્ગમાં સાવધાન થાય છે.

એક વખતે એક મહાપુરૂષ પોતાના ચેલાઓ સાથે જતા હતા. તેમણે રસ્તામાં એક મૃતક પશુને દીઠું તેથી તે કહેવા લાગ્યા કે જેમ આ મૃતક પશુની પાસે કોઈ ફરકતું નથી, તેમજ સંતજનો તરફ માયા પોતાની દૃષ્ટિ સરખી કરી શકતી નથી. ભગવતના દરબારમાં જે માયાને કંઈ પણ સ્થાન હોય, તો તે મનુષ્યને લેશ માત્ર પણ મળવી દુર્લભ. હોત માયા અને તેની સામગ્રી ધિઃક્ષારને પાત્ર છે. જે પદાર્થ ભજનને નિમિત્તેજ અંગિકાર કરવા પડે છે, તેનેજ માત્ર ધિઃક્ષાર રહિત જાણવા. જેણે માયાને પોતાની પ્રિયતમ કીધી છે, તે પ્રભુથી વિમુખ છે, અને જે પ્રભુને પ્રિયતમ માને છે, તે માયાથી વિમુખ હોય છે; માટે અનિત્ય પદાર્થનો ત્યાગ કરી સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રીતિ કરવી,

માયિક જીવોમાં નીચેનાં ચાર લક્ષણ હોય છે. ૧. એની ચિંતા દૂર થતી નથી. ૨. જંજળોમાં હમેશા આસક્ત રહે છે. ૩. સર્વદા અતૃપ્ત રહે છે. ૪. આશા કદી પૂર્ણ થતી નથી.

અબુહરેસ સંતને એક મહાપુરૂષે કહ્યું કે ચાલ, હું તને માયાની સંપૂર્ણતા દેખાડું. એમ કહી જ્યાં મનુષ્ય અને પશુનાં અસ્થિ, વિષ્ટા અને પુરાણાં વસ્ત્રોના ટુકડા પડ્યા હતા ત્યાં લઈ ગયા, અને કહ્યું કે ભાઈ ! જેમનાં શીશ તને દેખાય છે, તે મનુષ્યો તૃપ્તિ અને ઈર્ષ્યાથી પૂર્ણ હતા, હવે એમનાં હાડકાં પર ત્વચા પણ રહી નથી, અને તે શીઘ્ર લસ્મ થઈ જશે; નાના પ્રકારનાં ભોજન જે મિઠાં લાગતાં હતાં, અને જે મહાન યત્નથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તે સર્વ વિષ્ટારૂપ થયાં છે, અને અનેક સુશોભિત વસ્ત્રો પુરાણાં થઈ લસ્મ થતાં ચાડ્યાં છે. જે હાથી ઘોડા પર સવારી કરતા હતા, તેમનાં પણ હાડકાંજ અવશેષ રહ્યાં છે; માયાનો સંપૂર્ણ આદિ અંત અહીંજ જણાય છે.

મનુષ્યને અંધ કરનાર માયા છે. જે માયાથી વિરક્ત થઈ આશા તૃપ્તિને ઘટાડે છે, તેના હૃદયમાં પ્રભુ અનુભવ પ્રગટાવે છે, તેથી તેની ખુદ્ધિ ઉજ્જવળ થાય છે. સંતજનો કહે છે કે માયાના પદાર્થનું સ્મરણ પણ ન કરવું. આમ જેની વાત કરવી અયોગ્ય છે, તેની પ્રીતિ કરવી, અને તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, એ કેટલું યોગ્ય કહેવાય ?

માયા અને પરલોક એ એક પુરૂષને બે સ્ત્રી સમાન છે. જો એક સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખવા જાય તો બીજી રીસાયજ. બન્નેને એકી વખતે પ્રસન્ન કરી શકાયજ નહિ. જેમ જળ અને અગ્નિ સાથે રહી શકતાં નથી, તેમ માયા અને ભક્તિ કોઈ પણ રીતે સાથે રહી શકતાં નથી.

એક વખત વીજળીના ચમકારા સાથે ઘણી વૃષ્ટિ થતી હતી, ત્યારે ઈસ્રાજી રક્ષા માટે સ્થાન શોધવા લાગ્યા. એટલામાં એક તાંબુ જોયો, તેથી તે અંદર ગયા, પણ તેમાં એક સુંદર સ્ત્રી બેઠેલી દીઠી, એટલે ત્યાંથી તરત ચાલી નીકળ્યા, અને એક પહાડની શુક્રામાં ગયા. ત્યાં એક સિંહને બેઠેલો દીડો. આથી તેઓ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે મહારાજ ! સર્વને વિશ્રામસ્થાન આપ્યું છે, ને કેવળ મનેજ નથી આપતો ! ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે મેં તને કુસંગથી બચાવ્યો છે. તારું વિશ્રામસ્થાન મારી દયા છે.

જ્યારે સુલેમાનજીનું ઐશ્વર્ય અધિક થયું, અને પશુ, મનુષ્ય, દેવતા સર્વ તેમની આજ્ઞા માનવા લાગ્યાં, ત્યારે કોઈ તપસ્વીએ કહ્યું કે મહારાજ ! ભગવતે આપને મોટું ઐશ્વર્ય આપ્યું છે. ત્યારે સુલેમાનજીએ કહ્યું કે એક વખત રામ નામ લેનારનું ઐશ્વર્ય મારા ઐશ્વર્યથી વિશેષ છે; કારણ કે તે નિત્ય છે, અને મારું ઐશ્વર્ય અનિત્ય છે.

નહી નામે મહાત્મા હબ્બર વર્ષ જીવ્યા હતા; પછી જ્યારે તે પરલોકમાં ગયા, ત્યારે દેવતાઓએ તેમને પૂછ્યું કે તમે આટલું આયુષ્ય ભોગવ્યું તેમાં સંસાર કેવો લાગ્યો ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે જગતનું જીવવું મેં ધર્મશાળાના એક દરવાજામાં પેસી ખીજા દરવાજાથી નીકળી જવા જેવું જાણ્યું છે.

ઈસા નામે સંતને લોકોએ પૂછ્યું કે કયાં લક્ષણોથી અમે ભક્ત થઈ શકીએ ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે તમે માયાના ભક્ત નહિ થાઓ તો ભગવત્ ભક્ત જરૂર થશે.

નીચેના છ ભેદને જાણનાર સ્વાભાવિક રીતે નર્કથી મુક્ત થાય છે. ૧. ભગવતને સારી રીતે ઓળખવાથી ભજનમાં નિઃસંદેહ સાવધાન થવાય છે. ૨. મનને છળરૂપ જાણી, તેની સાથે વિરોધ કરી તેની આજ્ઞા માનવી નહિ. ૩. જે સત્ય વસ્તુ જણાય તેનોજ અંગિકાર કરવો, ૪. માયાના આદિ અંતને સારી રીતે જાણી, તેના મુખને વિરસ જાણી તેથી વિરકત થવું. ૫. પરલોકના મુખની અધિકતા વિચારી સર્વદા તે માર્ગ તરફ યત્ન કરવો. ૬. અસત્યને અસત્યજ જાણી તેનો સર્વદા ત્યાગ કરવો.

માયાના જે પદાર્થ આપણને મળ્યા છે, તે આપણા પહેલાં કોઈને મળ્યા હતા, અને આપણી પછી પણ અન્યની પાસે જશે, માટે એવા અસ્થિર પદાર્થથી પ્રસન્ન થવું નહિ.

સંસાર સુખની પુંજ વાસના અને તૃષ્ણા છે, અને તેનું ક્ષણ નર્કજ છે.

એક સંતને એક જ્ઞાસુએ પૂછ્યું કે મારા હૃદયમાંથી માયાની અલિલાષા દૂર થતી નથી, તે કયા ઉપાયથી મટે? સંતે કહ્યું કે પ્રથમ ધર્મ સહિત માયા પ્રાપ્ત કર, અને પરમાર્થમાં તેનો વ્યય કર, એટલે સહજ વિરક્ત ચિત્ત થતું જશે. જેમ એક વાસણુ માટીનું હોય પણ સ્થિર રહે એવું હોય; અને ખીજું સોનાનું હોય, પણ શીઘ્ર નષ્ટ થાય એવું હોય તો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય માટીના વાસણુનેજ ગ્રહણ કરશે; કારણકે સ્થિરતાના વિચારથી તે મૂલ્યવાન છે, તેમ માયા ચળકતી પણ અનિત્ય છે, અને ક્ષણુક્ષણમાં પરિણામ પામનારી છે; પણ પરલોકનું સુખ આંખું દેખાવા છતાં અવિનાશી હોવાથી તે અમૂલ્ય છે.

મસાઉદ સંતે કહ્યું કે આ સંસારમાં સર્વ કોઈ પરદેશી છે, અને જેટલી માયાની સામગ્રી છે તે બધી પારકી છે. પરદેશીને અવશ્ય ચાડ્યા જવું પડશે, અને સામગ્રી અહીંજ રહી જશે.

એક સંત કહે છે કે મને માયાનાં સર્વ સુખો પાપ રહિત પ્રાપ્ત થાય, અને પરલોકમાં તેનો કંઈપણ દંડ ન આપવો પડે, તો પણ સ્થૂળ ભોગો ભોગવતાં મને લાજ આવે છે. જેમ મૃતક પશુ તરફ સર્વને અડચ્છી હોય છે તેમ માયાના ભોગ વિષે, મને છે.

હસનખરી સંતે અખદ્દજ અજીજને પત્ર લખ્યો હતો કે કાળને આવ્યો જાણજે; કારણકે માથા પર મૃત્યુ લખેલું છે, તો તે અવશ્ય આવશેજ. ત્યારે તેમણે ઉત્તર લખ્યો કે મને અંતકાળનો દિવસ સર્વદા દૃષ્ટિએ આવે છે.

એક સંત કહે છે કે સઘળા મનુષ્યો મૃત્યુને સત્ય જાણે છે, છતાં નિશ્ચિંત રહે છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે; નર્કને સત્ય જાણે છે, તેની અવગણના કરી સંસારમાં હસે છે, એ પણ મોટું આશ્ચર્ય છે; અને માયાના પરિણામને જાણવા છતાં તેમાં ખંધાય છે, એ પણ આશ્ચર્ય છે; તેમજ પરમાત્માને સર્વના પ્રતિપાળક જાણવા છતાં આજીવિકાની ચિંતા કરે છે, એ પણ મહાન આશ્ચર્ય છે.

માયિક મનુષ્યને અંતકાળ વખતે ત્રણ જાતના પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ૧. જે માયાને મહાન પ્રયત્નોથી એકઠી કરી, તેને પૂરી ભોગવાઈ નહિ. ૨. મનના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ ન થયા. ૩. પરલોકનું ભાથું એકહું ન થયું.

એક સંતે પોતાના શિષ્યને પૂછ્યું કે તું સ્વપ્નના પૈસાને પ્રિય માને છે, કે જાગૃતની મહોરોને? તેણે જવાબ આપ્યો કે જાગૃતની મહોરોને. સંતે કહ્યું કે તું અસત્ય વદે છે; કારણ કે માયા સ્વપ્નના પૈસા જેવી છે, છતાં તેમાં તારી પ્રીતિ વિશેષ છે, અને ભગવત્ પ્રાપ્તિ, જાગૃતની મહોર સમાન છે, છતાં તેમાં તેવી પ્રીતિ નથી.

એક સંત કહે છે કે જે બુદ્ધિમાન છે, તે મ પોતાનો ત્યાગ કરે ત્યાર પહેલાં પોતેજ તેને ત્યાગે છે, મૃત્યુ પહેલાં મૃતક થઈ રહે છે.

જેમ અગ્નિમાં કાષ્ટ નાંખી પછી તેને બુઝાવવ યત્ન કરવો એ મૂર્ખતા છે, તેમજ માયાના ભોગ ભોગ તૃપ્ત થવાની આશા રાખવી, એ પણ મૂર્ખતા છે.

સર્વ સ્થૂળ ભોગોમાં નીચેની છ અભિલાષાઓ સ યત્ની છે. ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઘરબાર, સવારી કરવી, સ્ત્રી સંગ.

માયામાં નિંદ્ય શું છે અને ગ્રાહ્ય શું છે તે બર સમજવું જોઈએ. જગતના પદાર્થ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧. માયા રૂપ. જેમકે પાપ અને ભોગ. જ્યાં સુધી તેનો ત ન કરે, ત્યાં સુધી નિર્મળ થવાતું નથી; જેમકે અજ્ઞાન પ્રમાદનું કારણ ઇન્દ્રિયાદિક ભોગ અને તમોગુણી કાર્ય

૨. ભગવત નિમિત્ત હોય, પરંતુ સકામતાને માયારૂપ કહેવાય છે. જેવા કે જપ, તપ અને ભોગ ત્યાગ, આ ત્રણે જો નિષ્કામ થયાં હોય તો ઉભય લે સુખ આપે છે; પણ જો માનાદિક ઐહિક સુખની હા ઇચ્છા હોય, તો સ્થૂળ ભોગ કરતાં પણ એવાં જપ નિંદ્ય છે; કારણ કે એ કપટ અને પાખંડ છે.

૩. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ મનના લોગ જણાય, પણ અંતરમાં પરમાર્થના પ્રયોજન રૂપ હોય તે. જેમકે શરીરના નિર્વાહ પૂરતો આહાર, શુદ્ધ આજીવિકા વગેરે કાર્ય નિષ્કામપણે કરવાથી નિર્મળ થાય છે.

જે મનુષ્ય લોગને માટે ધન સંચય કરે છે, તે પરલોકમાં પ્રભુના ક્રોધને પાત્ર થાય છે, અને જે એમ માને છે કે ઉદ્યમથી દ્રવ્ય મેળવી પછી નિશ્ચિંત થઈ ભજન કરીશ, તો તે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો ઉજ્જવળ દેખાશે. તાત્પર્ય કે જેમાં પરલોકના માર્ગનો સંબંધ કંઈજ ન હોય, અને વાસના લોગનુંજ માત્ર પ્રાધાન્ય હોય, તે માયા છે. જે ક્રિયા વિષે પરમાર્થની ઇચ્છા હોય તે માયા નથી, માટે જે વાસનાથી વિરક્ત થયો છે, તેનેજ માયાથી વિરક્ત જાણવો.

માયાની સામગ્રી ત્રણ પ્રકારની છે. ૧. આહાર, વસ્ત્ર અને સ્થાન. નિષ્કામ વૃત્તિથી આ સામગ્રી મેળવવા માટેનો યત્ન બંધનકારક નથી. શરીરના નિર્વાહ માટે તે યોગ્ય છે. ૨. નાના પ્રકારના ઇન્દ્રિયાદિક લોગ. એ લોગવવાથી કદી પણ તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ પરલોક માર્ગમાં પણ તેની કંઈ જરૂર નથી. માત્ર શરીરના રક્ષણ જેટલીજ ઉપયોગી વસ્તુઓનો અંગિકાર કરે, તે મુક્તરૂપ છે, અને ઇન્દ્રિયાદિક લોગોમાં પ્રવર્તનાર નફનો અધિકારી છે. ૩. શરીરનો નિર્વાહ, અને ઇન્દ્રિયાદિક લોગ એ જોડમાં સ્થિત થવું તે, એ, વિચારની

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી બને છે. જે પદાર્થની અપેક્ષા ન હોય, છતાં તેને અવશ્ય જાણીને અંગિકાર કરે તો પરલોકમાં દંડને પાત્ર થાય છે, તેથી જીજ્ઞાસુએ સ્થૂળ સામગ્રીનો અલ્પમાત્ર અંગિકાર કરી મનની વાસનાથી મુક્ત થવું.

‘આવેશ કરની’ નામે સંત જે સર્વ વિરક્તોમાં અગ્રગણ્ય હતા, તે સંસારથી એવા વિરક્ત બન્યા હતા કે લોકો તેમને ખાવરા જાણતા હતા. તે પ્રભાતમાં નગર બહાર જતા, અને પ્રહર રાત્રિ વ્યતિત થયા પછી નગરમાં આવતા. અરણ્યમાં તે ભોંયપર પડેલાં જોર, ખજૂર વગેરે ફળનો આહાર કરતા, અને તેમાંથી પણ થોડાં લગવત્ અર્થે આપતા. રસ્તામાં પડેલાં ચીંથરાં એકઠાં કરી, તેની ઘોષ્ટને ગોદડી બનાવી રાત્રે તે એઠતા હતા. આવી અવસ્થાને લીધે લોકો તેમને ખાવરા સમજતા હતા; અને બાળકો જ્યારે તેમને પત્થર મારતા ત્યારે કહેતા, કે મોટા પત્થર વાગવાથી હું ધાયલ થઈશ તો લજન નહિ થાય, માટે દયા કરી મને નાના પત્થર મારો. એક મહાપુરૂષે એમને સ્થૂળ નેત્રથી જોયા ન હતા, છતાં તે તેમની વાતો સાંભળી પ્રસંશા કરતા હતા, અને પોતાના પ્રિય લકતો અલી અને ઉંમર નામે હતા, તેમને તેમનાં દર્શન માટે મોકલ્યા હતા, ત્યારે પોતાનો જામો તે મહાપુરૂષે આવેશ કરનીને લેટ મોકલ્યો હતો, કારણકે તેઓ એમ ધ્વિષ્ટતા હતા કે એવા મહાનુભાવની

આશીષ અને કૃપાથી મારા સંપ્રદાયના ઘણા મનુષ્યો મુક્ત થઈ જાય.

હરમનામી સંત આવેશકરનીનો મહિમા સાંભળી તેમનાં દર્શન માટે ગયા હતા, તે વખતે તેઓ નદીપર સ્નાન કરવા ગયા હતા, તેથી તે તરફ જતાં તેમને તે રસ્તામાં મળ્યા, એટલે ત્યાંજ તેમને ઠંડવત કરી પાવન થયા. પછી તેમણે પૂછ્યું કે હસનના પુત્ર હરમ ! તમે કુશળ છો ? અહીં કેમ આવવું થયું ? આથી તે વિસ્મય પામી બોલ્યા કે આપે મને શી રીતે ઓળખ્યો ? એટલે તે બોલ્યા કે મને ભગવતે ઓળખાવ્યો. ભગવતની કૃપાથી ભક્તજનો મેળાપ શિવાય અન્યને ઓળખી શકે છે. પછી હરમે દીનપણે પ્રાર્થના કરી કે મને કંઈ વાતો સંભળાવો. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું તો સંત અને ભગવતનો દાસ છું, માત્ર ચિત્તના અભ્યાસમાં લીન રહું છું, અને પંડિતોની માફક કહેવા સાંભળવાની ઈચ્છા રાખતો નથી. આથી તેમણે ફરી પ્રાર્થના કરી કે મને આપજ ઉપદેશ આપો. ત્યારે તે સંત તેમનો હાથ પકડી બોલ્યા, કે મનરૂપી અસુરથી તો ભગવતજ રક્ષા કરે, એટલું બોલી તે રડવા લાગ્યા. વળી તેમણે કહ્યું કે મોટા મોટા સંત અને મહાપુરૂષો સર્વ કાળને વશ થયા, અને આપણે પણ થઈશું, માટે ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે સંતજનોના માર્ગનું અવલંબન કરી મૃત્યુના ભયથી અચેત

ન રહેવું. સર્વને યથાર્થ વચન કહેવાં. સાધુસંગતિનો કદા ત્યાગ ન કરવો; કારણ કે તે શિવાય ધર્મમાર્ગથી જ થવાય છે. જેઓ માયાના છળને ઓળખે છે, તેમનાં ન લક્ષણો છે. એ પદ પૂરેપૂરું પ્રાપ્ત ન થાય, છતાં એટલું જ અવશ્ય કરવું કે શરીરના નિર્વાહ માટે જરૂર હોય કરતાં અધિક ભોગમાં લંપટ ન થવું.

[૬] ધનની તૃષ્ણા.

માયારૂપી વૃક્ષને ઘણી શાખાઓ છે. તેમાંની એ ધન અથવા સંપત્તિ છે. એ અનેક વિધેનાનું કારણ છે.

આહાર, વસ્ત્ર અને સ્થાનની પ્રાપ્તિ પણ ધનથી થ છે, તેથી શરીરના નિર્વાહ પૂરતું ધન પ્રાપ્ત કરવાની આ શ્યકતા છે. જો ધનની ઉત્પત્તિ ન કરે તો કેવળ નિર્ધન વિષે ઘૈર્ય રહેતું નથી; જ્યારે ધન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્ય નાના પ્રકારના ભોગોમાં આસક્તિ થાય છે, અને અને ઉપાધીનું ખીજ રોપાય છે.

નિર્ધન પુરૂષોની બે અવસ્થા છે. એક તૃષ્ણુવાન અ ખીજ સંતોષી. તૃષ્ણુવાનની પણ બે અવસ્થા છે. એ ધનની પ્રાપ્તિ માટે વ્યવહાર કરે છે, અને ખીજે આ રાખીને બેઝી રહે છે. આશા રાખવા કરતાં વ્યવહાર કર સારો છે.

ધનવાન પણ એ પ્રકારના હોય છે. એક કૃપણ અને બીજો ઉદાર. ઉદારતા પણ એ પ્રકારની હોય છે. એક મર્યાદિત ઉદારતા, અને બીજી મર્યાદાથી રહિત. તેમાં પાંડલી શ્રેષ્ઠ છે, પણ એ બન્ને પરસ્પર સેજસેજ હોય છે, તેથી તેને ઓળખવી બહુ મુશ્કેલ છે. તાત્પર્ય કે અનેક વિધેનાનું મૂળ પણ ધન છે, અને પૂણ્યકર્મોનું બીજ પણ તેજ છે. તેથી તેના લાલાલાલ સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે; કે જેથી ગેરલાભનો ત્યાગ કરી લાભનો અંગિકાર કરી શકાય.

ધનની પ્રીતિની નિષેધતા:—જેને ધન અને સંતાન-
દિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે નિઃસંદેહ ભજનથી વિમુગ્ધ થાય છે. જેમ વનસ્પતિ અને તૃણાદિની ઉત્પત્તિ જળથી થાય છે. તેમ છગ, કપટ આદિની ઉત્પત્તિ ધનથી થાય છે; માટે ધનની પ્રીતિવાળો મનુષ્ય સર્વથી નીચ બાણુવો. ધનવાન મનુષ્યો નાના પ્રકારના રસાસ્વાદ લે છે, અનેક તરેહના સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે, સ્ત્રી આદિકના રૂપમાં બંધાય છે, અને હાથી, घोडा આદિ વાહનોમાં ફરે છે, છતાં તેની આશા કદાપિ પૂર્ણ થતી નથી, અને સર્વદા માયાની સામગ્રીમાંજ આસક્ત અને અસંતોષી રહે છે. તે માયાનેજ ભગવત માફક પૂજે છે, અને જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે માયા નિમિત્તેજ કરે છે, માટે એવાની સોબત ક્યારે પણ

ન કરવી. ઉલટું એમ ઈચ્છવું કે એ માયા સર્વ માયાધારી-
ઓને અર્પણ થાઓ. જે પુરૂષ માયાના સુખનો શરીરના
નિર્વાહ કરતાં અધિક ઉપલોગ કરે છે, તે પોતાને હાથે
પોતાનો નાશ કરે છે. અજ્ઞાની પુરૂષો ધનસંપત્તિમાં મમત્વ
રાખે છે, પણ તેઓ એમ નથી જાણતા કે આહાર જેટલું
અન્ન, અને શરીર ઢાંકવા પૂરતાં વસ્ત્ર, એ શિવાય શું છે ?
પોતાનું ખર્ચ ધન તો તેનેજ જાણવું કે જે લગવત અર્થે
વપરાયું હોય.

કોઈ જીજ્ઞાસુએ મહાપુરૂષને પૂછ્યું કે પરલોકના ભાથા
માટે મારે શો યત્ન કરવો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તારું
સઘળું દ્રવ્ય લગવત અર્થે આપી દે.

જગતમાં મનુષ્યના ત્રણ પ્રકારના મિત્ર છે. ૧. જીવન-
પર્યંત મિત્રતા રાખનાર; જેવાં કે ધનસંપત્તિ વગેરે. ૨.
સ્મશાન સુધીના મિત્ર. તે સંબંધી આત્મજન વગેરે. ૩.
પરલોકમાં સાથે આવનાર. તે તેનાં શુભાશુભ કર્મ છે.

ઈસા મહાત્માને તેમના શિષ્યે પૂછ્યું કે આપ
જળપર કેવી રીતે ચાલો છો ? અને એવું સામર્થ્ય અમારામાં
કેમ નથી ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું સોનારૂપાને માટી
કરતાં પણ અધમ લેખું છું, અને તમે તેને ઉત્તમ
સમજો છો, તેથી.

અબૂદરહા સંતને કોઈ વિમુખે હુલવ્યા, ત્યારે તેણે લગવતની પ્રાર્થના કરી, કે હે પ્રભુ ! તું આને પુષ્કળ ધન, દીર્ઘાયુષ્ય અને આરોગ્ય આપ. તાત્પર્ય કે એ ત્રણને સર્વ દુઃખનાં કારણરૂપ એમણે માન્યાં હતાં, સંપત્તિથી પ્રમાદ આવે છે, અને બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી પરલોકથી વિમુખ થવાય છે.

એક સંતે કહ્યું છે કે સોનુંરૂપું, સર્પ અને વીંછી જેવાં છે. તેના જે તમે મંત્ર જાણતા હોવ તોજ સ્પર્શ કરજો. નહિ તો તેના ડંખથી મૃત્યુ પામશો. તેના મંત્ર બે છે. એક, ધનની ઉત્પત્તિ પાપ રહિત કરવી, અને બીજું, તેને ઉપયોગ ધર્મમાર્ગમાંજ કરવો.

એક સંત મોટા ધનવાન હતા, તે પોતાની સર્વ સંપત્તિ લગવત અર્થે વાપરતા હતા, ત્યારે કોઈએ તેમને કહ્યું કે તમારા સંતાન માટે તો કંઈ રાખો ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે મને જેણે ધન આપ્યું છે, તેણેજ મારાં સંતાનોનું પ્રારબ્ધ રચ્યું છે, માટે એવી ચિંતા રાખવી વ્યર્થ છે.

ધન જે કે નિંદ છે, છતાં તેમાં શુભ ગુણો રહેલા છે. પણ કોઈ બુદ્ધિવાન કે ધર્માત્મા પાસે હોય, આંજ તેના શુભ ગુણો ખીલી નીકળે છે. જે મનુષ્ય અત્યંત નિર્ધન થાય, તો તે નિઃસંદેહ લગવતથી વિમુખ થાય છે; કારણ કે પોતાનાં સંબંધી જનોને ભૂખ્યાં જોઈ, તે એમ માને છે કે

ભગવત કેટલો બધો અન્યાયી છે કે તે પાપીને ધન આપે છે, અને સાત્વિકજનોને દુઃખી કરે છે ! ભગવત મારા દુઃખને જાણતો નથી, તો તે અંતર્યામી શાનો ! મને દુઃખી જાણી કંઈ ન આપે તો તે સમર્થ શાનો કહેવાય ! અને સમર્થ છતાં ન આપે તો તેને દયાસિંધુ કેમ કહેવાય ! આવાં આવાં આજ ભગવતને ચઢાવી, તથા ધનપ્રાપ્તિ માટે કુર્મ કરી તે પ્રભુથી વિમુખ થાય છે. એવા પુરૂષો તો ઘણા દુર્લભ હોય છે, કે જે નિર્ધન હોવા છતાં પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખી, તેમાંજ પોતાનું હિત માને. નિર્ધનતાથી વ્યાકુળ થનાર અત્યંત જીવ હોય છે, તેથીજ ભગવતે તેમનાં છિદ્ર ઢાંકવા માટે ધન બનાવ્યું છે, અને તેને નિર્વાહ પૂરતું સંગ્રહ કરવાનું સંતોએ પણ કબુલ રાખ્યું છે. તેથી ધન કેવળ નિંદ્ર નથી.

ધનમાં ખીજો ગુણ એ છે કે જ્ઞાસુઓની પરલોકની અભિલાષા વિદ્યા, આરોગ્ય અને પ્રાણ રક્ષણ માટે શુદ્ધ આજીવિકા એ ત્રણ વડે સાધી શકાય છે, અને એ ત્રણ વસ્તુઓ ધનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે યોગ્ય માર્ગમાં વપરાતું ધન નિંદ્ર નથી જે ધર્મનિમિત્તે ધનમાં પ્રીતિ રાખે છે, તે પ્રભુને પ્રિય હોય છે; અને જે વાસના માટે ધનમાં પ્રીતિ રાખે છે, તે વાસનાનો હાસ છે. અને તેથીજ સોના-રૂપાને પ્રેતરૂપ માની ઇત્રાહીમ સંતે કહ્યું છે, કે પ્રભુ ! મારી અને માસ પ્રીયતમ ભક્તોની પ્રેતપૂજથી રક્ષા કરો,

જેમ સર્પ પાસેથી વિષ અને મણિ બેઉ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ધનમાં પણ શુભ અને દોષ બન્ને રહેલા છે.

ધર્મમાર્ગમાં ધનના ત્રણ લાભ છે. ૧. નિશ્ચિંતપણે આજીવિકા ચાલે છે. જેટલાં શુભકર્મો છે, તે બધાં શરીર-દ્વારાજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વ શુભકર્મનું ખીજ શુદ્ધ આજીવિકા છે. તેની ચિંતા હોય તો ભજન કે અભ્યાસ કંઈજ થઈ શકે નહિ. તેથી ધર્મ માર્ગની ઇચ્છાવાળાએ એ માર્ગના ભાથારૂપ આજીવિકા જેટલો સંગ્રહ તો અવશ્ય રાખવો.

૨. દાન આપી શકાય છે. દાનના ચાર પ્રકાર છે. ૧. સાત્વિક મનુષ્યની પુજા કરી, તેને દાન આપી પ્રસન્ન કરવો. ૨. મિત્ર અને સંબંધીજનો ઉપર ભાવ રાખી, તેમના કાર્યમાં ઉદારચિત્ત રાખવું. ૩. ભટ, ગ્રાહ્યણ વગેરે આશાવાનને સંતોષવા. ૪. પોતાની સર્વ ક્રિયા પોતાને હાથે બની શકતી નથી, માટે સેવા કરનારને પણ આપવું. પોતાની ક્રિયા પોતાને હાથે કરવી ઉત્તમ છે, પણ જ્યારે અંતર અભ્યાસમાં દૃઢ થાય છે, ત્યારે પોતાનાં કાર્યો સેવક પાસે કરાવવાં પડે, ત્યારે તેમને પણ સંતોષવા.

૩. ધનથી કુવા, વાવ, તળાવ, રસ્તા, પૂલ, ધર્મશાળા, મંદિર ઇત્યાદિ પૂણ્યકાર્ય થઈ શકે છે, એથી અસંખ્ય જીવાત્માઓ ચીરકાળ પર્યંત સુખી થાય છે.

ધનમાં કેટલાંક વિદ્ય છે. ૧. ધન હોવાં છતાં તેનાથી વિરક્ત રહેવું અતિ કઠણ છે. મન મૂળથીજ ચંચળ હોય છે, અને ધનની પ્રાપ્તિથી ભોગ અને પાપની ક્રિયા સુખેથી કરે છે, તેથી બુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય છે.

૨. પોતે વિચારવાન હોય અને પાપના ભયથી બચી શકે, તોપણ ખાનપાન અને વસ્ત્રાદિકના ભોગથી દૂર રહી શકતો નથી. સંપત્તિમાં પણ સંયમ રાખી શકે, એવો વૈરાગ્ય તો મહા દુર્લભ છે, તેથી સંપત્તિમાં ભોગની પ્રબળતા વધે છે, અને સંસારને સ્વર્ગસમ માનવાથી પરલોકના માર્ગથી વિમુખ રહે છે. આમ રમેગુણી ખીજમાંથી તામસી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. ધનવાન પુરૂષ ભોગ અને પાપથી રહિત હોય, સર્વથા વૈરાગ્ય સંયુક્ત રહી વિચારની મર્યાદાથી તેનો વ્યય કરતો હોય, છતાં ધનની રક્ષાના સંકલ્પમાં તે ધીમેધીમે એવો લીન થઈ જાય છે, કે ભજન અને અભ્યાસ કરી શકતો નથી. સામગ્રી અધિક રાખવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ વ્યવહાર વધતો જાય છે. તે ધનને જમીનમાં દાટી મૂકે તોપણ તેના રક્ષણના સંકલ્પ તેના મનમાં થયાજ કરે છે. જેમ જળમાં પેસી કેરા રહેવું અશક્ય છે, તેમ માયામાં રહી નિર્લેપ રહેવું અશક્ય છે. તેથી સંતજનોએ વિચાર પૂર્વક નિશ્ચય

કર્યો છે કે નિર્વાહ પૂરતી શુદ્ધ આજીવિકાનો સંગ્રહ અમૃતરૂપ છે, અને તેથી અધિક નિઃસંદેહ વિષરૂપ છે.

તૃણા સર્વદા નિંદરૂપ છે. તૃણાવાન વ્યવહારમાં અનાદર પામે છે, અને સર્વદા લજ્જાવાન રહે છે. એ સ્વ-ભાવથી ખીજ પાણુ અનેક અવગુણ જેવા કે કપટ, પાખંડ, ધનવાનની આધીનતા, તેમનાં અપમાન સહન કરવાની નીચતા, વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એ સંતોષ શિવાય કદાપિ દૂર થતી નથી. જે બે ઘર ભરાય એટલું સુવર્ણ મળે, તો ત્રીજાની ઇચ્છા કરે એવો મનુષ્યમાત્રનો સ્વભાવ હોય છે. મૃત્યુજ માત્ર એને તૃપ્ત કરી શકે છે, ખીજું કોઈ એને તૃપ્ત કરી શકતું નથી. તેથીજ મહાપુરૂષો જ્ઞાસુ જનોને બોધ કરે છે, કે ભગવત શિવાય ખીજ કોઈ પદાર્થને ન પુજવા, અને તેની આજ્ઞા વિષે સાવધ રહેવું, પણ કોઈની યાચના કરવી નહિ; મહાપુરૂષોની સ્થિતિ તો એવી હોય છે, કે પોતે ઘોડાપર બેઠા હોય, અને ચાખુક નીચે પડી જાય, તોપણ કોઈની પાસે માગે નહિ, પણ પોતે નીચે ઉતરીને લે. મુસા સંતે ભગવતની પ્રાર્થના કરી કે તારી સર્વ સૃષ્ટિમાં ધનવાન કોણ છે ? ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે જેને યથાપ્રાપ્તિ વિષે સંતોષ છે, તેજ અધિક ધનવાન છે. ફરી વિનંતિ કરી પૂછ્યું કે ઉત્તમ ન્યાયી કોણ છે ? ત્યારે જવાબ મળ્યો કે જે પોતાપર ન્યાય કરે છે તે, એક જ્ઞાસુ

સૂકી રોટલી પાણીમાં ઝોળીને ખાતા હતા, તેમને તેમ કરવાનું કોઈ પૂછતું ત્યારે એમ જવાબ દેતા, કે એમ કરવાથી નિર્મોહી થવાય છે.

એક સંત કહે છે કે ઉઠર એ મલિનતાનું ઘર છે. તેને માટે તૃષ્ણા કરી નર્કવાસી શા માટે થવું? પ્રભુ કહે છે કે હે મનુષ્ય ! તને અધિક ધન આપીશ, તોપણ તૃપ્તિ તો માત્ર આહારથીજ થશે; પણ જો હું તને આહારજ આપું, અને વ્યહવારની વિશ્લેષતા તથા પરલોકનો દંડ ધનવાનને માથે નાખું, તો પછી તારા ઉપર એથી મોટો ઉપકાર ખીજે કયો છે? તૃષ્ણાવાન જેવો દુઃખી અને સંતોષી જેવો સુખી જગતમાં ખીજે કોઈ નથી; તેમજ ઈર્ષ્યા કરનાર જેવો દુઃખી અને વૈરાગ્યવાન જેવો સુખી પણ ખીજે કોઈ નથી. પોતે વિદ્વાન હોય છતાં સત્કર્મો ન કરે, તો તેના જેવો પશ્ચાત્તાપ ખીજા કોઈને નહિ કરવો પડે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:—

એક પારધીએ એક પોપટને પકડ્યો. પોપટે પેલા પારધીને કહ્યું કે તું મને મારીને ખાઈ જઈશ તેથી તારી તૃપ્તિ નહિ થાય; માટે હું તને ત્રણ શિખામણો દઉં છું તે શ્રવણ કર. પણ એમાંની એક શિખામણ હમણાં કહીશ, અને ખીજી તું મને છૂટો કરે અને હું વૃક્ષ ઉપર જાઉં ત્યાર પછી કહીશ, તથા ત્રીજી પહાડપર ઝેસીને કહીશ. પારધીએ આ વાત કબૂલ કરી, એટલે પોપટે કહ્યું કે

તાર્યનો સમય વહી ગયાં પછી તેનો પશ્ચાત્તાપ નહિ કરવો. આ એક શિખામણ સાંભળીને પારધીએ પોપટને છોડી મૂક્યો; એટલે તે વૃક્ષપર જઈને બેઠો. પછી પારધીએ બીજી શિખામણ પૂછી, ત્યારે પોપટ બોલ્યો કે અસંભવિત વાત પર પ્રતીતિ નહિ કરવી. પછી પોપટ ઉડીને પહાડપર ગયો. બંને કહ્યું કે હે અભાગી ! જો તું મને મારત, તો મારા પેટમાંથી બે લાલ નીકળત. એકેક લાલ તોલા તોલાના યજનનું છે, તે તને મળત, તો તું ઘણો ધનવાન થાત. પારધી આ વાત સાંભળીને ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને નિરાશ થઈ બોલ્યો, કે હવે ત્રીજી શિખામણ કહે. પોપટે કહ્યું કે પહેલા બે ઉપદેશ તરતજ વિસરી ગયો, ત્યારે ત્રીજું સાંભળીને શું કરીશ ? કારણકે તેં વીતી ગઈ વાતનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો, અને મારું પેટ નાનું છે, તેમાં બે લાલ રહી શકે એ અસંભવી છે, છતાં તેમાં પ્રતીતિ કરી. આટલું બોલી તે ઉડી ગયો. તાત્પર્ય કે લોભી જનો અંધ હોવાથી શક્યાશક્યનો વિચાર કરતા નથી. આથીજ એક સંતે કહ્યું છે કે લોભ, એ મનુષ્યના ગળામાં ફાંસી સમાન અને બંને હાથને બેડી સમાન છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવાથીજ મુક્ત થવાય છે.

તૃષ્ણાનું ઔષધ હડરૂપી કડવાશ, સમજરૂપી મિઠાશ, અને કૃતિરૂપી તીખાશ છે. માનસિક રોગનું એજ ઔષધ

છે. તૃષ્ણાનું ઔષધ પાંચ પ્રકારનું છે. ૧. કાર્યને ઘટાડવું, એટલે લુપ્ત લોજન અને જાડાં કપડાં પહેરવાં. આથી આજીવિકા તૃષ્ણા રહિત થાય છે. આથીજ સંતજનો કહે છે, કે જેનો વ્યવહાર સંયમ સહિત હોય છે, તે કદી નિર્ધન થતો નથી. સર્વ જીવને મુક્ત કરનાર ત્રણ લક્ષણ છે. ૧. ગુપ્ત અને પ્રગટ કાર્યમાં ભગવતનો ભય રાખવો. ૨. વિચારની મર્યાદા સહિત ક્રોધ અને પ્રસન્નતા વિષે વિચરવું. ૩. સંપત્તિ અને આપત્તિમાં સંયમ સહિત આજીવિકા કરવી. અખૂદરદા નામે સંત ખજૂરીનાં કૃષ્ણ વીણતા હતા, અને કહેતા હતા કે યથાપ્રાપ્ત આજીવિકા વિષે પ્રસન્ન રહેવું એ મોટો પુરૂષાર્થ છે.

૨. એક દિવસની આજીવિકા પ્રાપ્ત થયા પછી બીજા દિવસની ચિંતા ન કરવી. ઘણું જીવવું છે, માટે કાલે શું ખાઈશું? એવો વિચાર થાય, ત્યારે એમ સમજવું, કે મન એ મોટો શત્રુ છે, તે આગળની ચિંતા કરી આજે વ્યર્થ દુઃખ વહોરી લે છે, નિર્ધનતાના ભયથી આજેજ નિર્ધન કરે છે. એવે વખતે જાણસુએ એમ વિચારવું, કે આજીવિકા તૃષ્ણાથી પ્રાપ્ત થતી નથી. પ્રારબ્ધ પ્રભુએ ઘડ્યું છે, તેથી તે સહજજ આવી મળે છે. આવતી કાલે આજીવિકા પ્રાપ્ત નહિ થાય, તો જે આજે પ્રયત્ન કરવા ધારીએ છીએ, તે કાલે થશે; પણ કાલની ચિંતા આજ

કરવાનું પ્રયોજન શું? કોઈપણ સંતોષી મનુષ્ય ભૂખથી દુઃખી થતોજ નથી, માટે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો એજ ઉત્તમ છે. લગવત સર્વ જીવપર દયા કરે છે, તેથી ચાચના શિવાય સર્વનું પ્રતિપાલન થાય છે. એક સંત કહે છે કે જે માણ પ્રારબ્ધ છે, તે મને યત્ન વિના સહજ પ્રાપ્ત થવાનુંજ છે, અને જે પ્રારબ્ધમાં નથી તે હું, આખું જગત કે મોટા દેવતાઓ પ્રયત્ન કરે તોપણ નથી મળવાનું, તો આજીવિકા નિમિત્ત અધીરા શું કામ થવું?

૩. કોઈની આશા કરવાથી યત્ન, ખેદ અને નિર્લજ્જતા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા લગવતથી પણ વિમુખ થવાય છે, પણ ધૈર્ય રાખવાથી નિઃસંદેહ જોઈતી વસ્તુ પ્રાપ્ત થવા વગર રહેતી નથી.

અક્ષી સંત કહે છે કે જેની સાથે તારે પ્રયોજન છે, તેનો તું દાસ છે, અને જેને તારી સાથે પ્રયોજન છે, તે તારો દાસ છે; પરંતુ જે પદાર્થની તને અપેક્ષા નથી, તેની તને આધીનતા રહેતી નથી.

૪. જ્ઞાસુએ વિચાર કરવો કે હું શા કારણથી લોભ કડું છું? જે અહંકાર માટે લોભ કરતો હોઉં, તો તે તો વૃષભ અને ગર્હલનું કામ છે, કામાદિકની તૃપ્તિ માટે કડું તો ચકલાં આદિક પ્રાણી અધિક ભોગી છે, અને નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રાદિક માટે કડું તો ઘણા તામસી મનુષ્યો મારા

કરતાં અધિક ધનવાન છે; તાત્પર્ય કે આવા વિચાર કરી તૃષ્ણાને દૂર કરે તોજ ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ. વારંવાર ધનના વિદ્યનો વિચાર કરવો, અને એમ જાણવું કે ધનવાનને આ લોકમાં પણ ઘણો ત્રાસ હોય છે, અને તે પરલોકમાં દંડને પાત્ર થાય છે, માટે સર્વદા પોતાથી અધિક નિર્ધનને જોવા, પણ ધનવાનનો દાખલો લેવો નહિ. પોતાથી વિશેષ પરમાર્થ કરનારને જોવાથી પોતાની અધમતા સ્પષ્ટ જણાય છે, અને અભિમાનથી રહિત થવાય છે.

જેમ નિર્ધનતામાં સંતોષની જરૂર છે, તેમ કૃપણતા માટે ઉદારતાનું જતન કરવું. ઉદારતાથી વૃક્ષનું મૂળ સ્વર્ગમાં છે, અને તેની શાખાઓ આ લોકમાં છે, તેથી તે શાખાઓને આધારે ઉદાર મનુષ્યો સ્વર્ગમાં પહોંચે છે. તેથીજ કૃપણતાથી વૃક્ષનાં મૂળ નર્કમાં છે, અને શાખાઓ પૃથ્વીપર છે, તેથી કૃપણ મનુષ્યો તે શાખા દ્વારા નર્કમાં પહોંચે છે. ભગવતને કોમળ સ્વભાવ અને ઉદારતા અધિક પ્રિય છે. કઠોરતા અને કૃપણતા પ્રભુથી વિમુખ કરે છે. ઉદારના મનુષ્ય અવગુણ કદિ જોવા નહિ; કારણ કે ભગવત તેની હમેશાં સહાય કરે છે. ઉદાર પુરૂષ ભગવતનો નિકટ-વર્તી છે, તેથી પરમ સુખ તેની નિકટ રહે છે, અને તે લોકોને પણ પ્રિયતમ લાગે છે. કૃપણ મનુષ્ય ભગવતથી દૂર છે, એટલે લોકોનાં ચિત્તથી પણ દૂર હોય છે.

પરમ પદ જપ, તપ કે વ્રત કરવાથી નથી મળતું, પણ હૃદયની શુદ્ધતા, દયા અને ઉદારતાથી મળે છે. અલી નામે સંત કહે છે કે તને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય, તો તેનો ઉદારતાથી વ્યય કર; કારણ કે દાનથી સંપત્તિ નષ્ટ થતી નથી, પણ ઉલટી વધે છે. કદાચ ધન ઓછું થતું લાગે, તોપણ નિઃશંક થઈ તે આપવું; કારણ કે તે નહિ ખર્ચે તોપણ પોતાની મેળે ચાલી જશે. અંચયની ઈચ્છા કરનાર જરૂર દંડનો અધિકારી થાય છે. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:- એક પુરૂષ પોતાના મનોરથ કાગળ પર લખી હસન નામે સંતની પાસે આવ્યો. ત્યારે હસનજીએ તે વાંચ્યા વગરજ કહ્યું કે તારે જે જોઈએ તે માગી લે. આથી કોઈએ પૂછ્યું, કે તમે કાગળ કેમ વાંચ્યો નહિ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે વાંચવામાં હું વખત કાઢું તો ભગવત મને પૂછે કે તેં અર્થીના અર્થ પૂર્ણ કરવામાં ઢીલ કેમ કરી? તો પછી હું શું ઉત્તર આપું?

એક વખત એક ધનવાને કોઈ સંતની સ્ત્રીને પચાસ હજાર રૂપીઆ ભેટ આપ્યા, એટલે તે સર્વ ધન તે બાઈએ વહેંચી દીધું. પછી જ્યારે વ્રત છોડવાનો વખત થયો, ત્યારે લુપ્ત ભોજન ખાવા લાગ્યાં. આથી તેમની દાસીએ કહ્યું કે થોડું ધન રાખ્યું હોત તો શી અડચણ હતી? બાઈએ જવાબ આપ્યો કે તેં જરા વહેલું કહ્યું હોત તો આ લુપ્ત ભોજનમાંથી પણ તને આપત.

એક વખત અલી સંત રૂઢન કરતા, તેથી તેમને કોઈએ પૂછ્યું કે તમે કેમ રડો છો ? સંતે જવાબ આપ્યો કે હું એવો કમનસીબ છું કે સાત દિવસ થયાં મારે ઘેર કોઈ અભ્યાગત આવ્યા નથી તેથી રૂઢન કરું છું.

એક જણ પાસે તેના મિત્રે બસો રૂપીયા માગ્યા. તે આપ્યા પછી તે રૂઢન કરવા લાગ્યો. આથી તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે આપવાની શ્રદ્ધા નહોતી તો આપ્યા શા માટે ? હવે ખાલી રૂઢન શું કામ કરો છો ? તેના પતિએ જવાબ આપ્યો કે ધન નિમિત્તે હું નથી રોતો, પણ મિત્રની અડચણ મેં જાણી નહિ, તેથી તેને મારી પાસે માંગવા પડ્યા, તેથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. આનું નામજ નૃણાનો ત્યાગ, અથવા ખરી ઉદારતા.

કૃપણને ધન વિમ્બરૂપ છે, અને અંત સમયે ફાંસી સમાન છે. જેના ઉપર કૃપણતા પ્રબળ થાય છે, તે મનુષ્યનો સત્વર નાશ થાય છે; કારણકે તે અશુદ્ધ આજીવિકાને શુદ્ધ જાણે છે. કૃપણતા, અશુદ્ધ વાસના અને અભિમાન, આ ત્રણ સ્વભાવ મનુષ્યની બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

એક મહાપુરૂષ પાસે કોઈએ ધન માગ્યું, તે તેમણે આપ્યું ત્યારે તે અતિશય પ્રસન્ન થયો. એટલે તે મહાપુરૂષે ઉમર તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું કે હજી તે વધારે માગે છે, માટે આપ; અને વળી કહ્યું કે હું આપું છું ખરો, પણ આ

સકામ દ્રવ્ય અગ્નિ સમાન છે. ત્યારે ઉંમરે પૂછ્યું કે અગ્નિરૂપ જાણો છો, ત્યારે શું કરવા આપો છો? મહાપુરૂષે કહ્યું કે હું એની અધિક દીનતા જોઈ લય પામું છું કે રખેને એ અસંતુષ્ટ રહે તો હું કૃપણ કહેવાઉં; અને ભગવત મારા પર અપ્રસન્ન થાય.

એક પુરૂષ ભગવત આગળ પ્રાર્થના કરતો હતો કે મહારાજ! મારાં પાપ ક્ષમા કરો. આ સાંભળી કોઈ મહાપુરૂષે તેને પૂછ્યું કે તારા પાપ શું છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મુખથી ન કહી શકાય એવાં અમાપ છે. સંતે કહ્યું કે તારૂં પાપ વધારે મોટું છે કે પૃથ્વી વધારે મોટી? તેણે કહ્યું કે મારાં પાપ. ફરી પૂછ્યું કે આકાશ કરતાં પણ તારૂં પાપ મોટું છે? તેણે કહ્યું કે હા. છેવટે સંતે પૂછ્યું કે ભગવતની દયા મોટી કે તારૂં પાપ મોટું? ત્યારે તેણે કહ્યું કે નિઃસંદેહ ભગવતની દયા અમિત છે. ત્યારે સંતે કહ્યું કે તારૂં પાપ પ્રસિદ્ધ કર, પ્રભુની દયા તને જરૂર ખચાવશે. આથી તેણે કહ્યું કે હું મોટો ધનવાન છું, પણ કોઈ ચાચકને જોઈ છું ત્યારે કૃપણતાના અગ્નિથી સળગું છું. મહાપુરૂષે કહ્યું કે ત્યારે તો તું અહીંથી દૂર જા. તું કદાચ જીવંત તીર્થયાત્રા કરીશ, અને રાતદિવસ ભજન કરીશ, તો પણ કૃપણતાનો ત્યારે તકિ કરે ત્યાં સુધી તર્કના દુઃખથી છુટી શકીશ નહિ. હેનતાઓ! મિત્રાં

ભગવત આગળ પોકાર કરીને કહે છે કે હે ! પ્રભુ ધનસંત્રહ કરનારની સંપત્તિ નષ્ટ કર, અને ઉદાર ચરિત્રને અધિક આપ.

એક ભક્તે શેતાનને પૂછ્યું કે તને કોણ પ્રિય છે. ? તેણે કહ્યું કે કૃપણ તપસ્વી મને અધિક પ્રિય છે; કારણકે તે તપ અને કષ્ટ કરી દુઃખ ખમે છે, પણ કૃપણતાથી તેનું ક્ષણ નાશ પામે છે, અને રાજસગુણવાળો પણ ઉદાર હોય તો તેને હું શત્રુ બાણું છું; કારણ કે તે આ લોકમાં સુખ ભોગવે છે, અને ઉદારતાને લીધે ભગવત તેના અપરાધની ક્ષમા કરે છે, તેથી પ્રભુની દયાએ કરીને તેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો મને ડર રહે છે.

જેની પોતાને અપેક્ષા હોય તે ભગવત અર્થે આપવામાં ખરી ઉદારતા છે, અને જેની પોતાને ખરી અપેક્ષા હોય, તે કોઈ અર્થીને આપી દેવામાં તો પરમ ઉદારતા રહેલી છે, અને પોતાના રક્ષણ માટે જરૂર હોય છતાં ન ખરચે, પોતાના મનોરથ પૂર્ણ કરવાની આશા ખીબા પર રાખે, અને પોતાના ધનની ગાંઠ ખોલી શકે નહિ, તે પરમ કૃપણ છે. જે પોતાનો અર્થ ન જોતાં અર્થીના અર્થ પૂર્ણ કરે, તેના ઉપર ભગવત અતિ પ્રસન્ન થાય છે. એક ભક્તને ત્યાં કોઈ અભ્યાગત આવ્યો તે વખતે તેને ત્યાં ભોજન અદ્ય હતું તે દીવો હોલવી નાખી અભ્યાગતને

।યે લઈ લોજન કરવા બેઠા. પછી પોતે કંઈ પણ ન ખાતાં
 ક્યાગતને તૃપ્ત કીધા. પોતે માત્ર ખાવાના પાત્રમાં ખાલી
 થ ધાલતા, અને ખાતા હોય એવો ડોળ કરતા, પણ
 તે એક પણ શાસ નહિ લેતાં ભૂખ્યા રહી, અક્યાગતને
 તૃપ્ત કીધા. એ વાત સાંભળી એક મહાપુરુષે તે ભક્તને
 પૂં કે તમારી પરમ ઉદારતાથી ભજવત અતિ પ્રસન્ન
 થા છે.

મુસા મહાત્માને આકાશવાણી થઈ હુલી કે કોઈ
 મુખ્ય પોતાની આખી જીંદગીમાં એકવાર પણ પોતાના
 થનો ત્યાગ કરી સામાનો અર્થ પૂર્ણ કરે તેના ઉપર હું
 તિ પ્રસન્ન થાઉ છું.

એક મોટો ધનિક અને એક ભકત બે જણ ફરતા
 તા ખજુરના એક બાગમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં રખવાળ
 ટે બે રોટલા બાગના માલિક તરફથી આવ્યા. એટલામાં
 કે કુતરો પુછડી હલાવતો હલાવતો તેની પાસે દીન થઈને
 સો. એટલે રખવાળે એક રોટલો તેને નાંખ્યો. કુતરો અપાટા-
 ધ તે રોટલો ખાઈ ગયો એટલે બીજો રોટલો પણ આપી
 યો. આથી પેલા ભકતે રખવાળને પૂછ્યું કે તને રોજ કેટલો
 ભરાક મળે છે? રખવાળે કહ્યું કે તમે જોયો તેટલો. ભકતે કહ્યું
 ત્યારે હવે તું 'શું' ખાઈશ? તેં તો બન્ને રોટલા કુતરાને
 ખરાવી દીધા. રખવાળે કહ્યું કે આટલામાં નહીં કોઈ

પણ કુતરો રહેતો નથી. તેથી એ દૂરથી આવેલો હોવો જોઈએ, અને તેથી બહુ ભૂખ્યો હશે, એમ ધારી મેં એને આપી દીધું. ભકતે કહ્યું કે લોકો મને વ્યર્થ ઉદાર કહે છે. મારાથી આ રખવાળ હજાર ગણા અધિક ઉદાર છે. એમ કહી પોતાની સાથે આવેલા ધનીકને સમજાવી તે બાગ અને રખવાળને તેના માલિક પાસેથી વેચાતા લેવરાવી, પેલા રખવાળને બાગ આપી દીધો, અને તેને માલિકના બંધનથી સ્વતંત્ર કર્યો.

એક ભકત કહે છે કે એક વખત લડાઈમાં મારો ભાઈ ધાયલ થયો હતો. તેને માટે હું પાણી લઈ ગયો. એટલામાં બીજા ધાયલે પાણી માગ્યું. તેથી મારા ભાઈએ કહ્યું કે તેને પહેલું આપો. તેને આપું છું એટલામાં બીજાએ માગ્યું, એટલે તેને પણ આપવાનું કહ્યું. આ બીજાને પાણી પાઈને આપું છું, એટલામાં તો તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા. તાત્પર્ય કે પોતાના જીવ કરતાં પણ પાડોશીના જીવને વધારે માનવામાંજ ખરી ઉદારતા છે.

બશરહાદી સંત મહાન ઉદાર હતા. તેમનું શરીર છૂટવાનો વખત આવેલો, તેવામાં એક અર્થીએ આવીને યાચના કરી. આ વખતે તેમની પાસે કંઈજ ન હતું, તેથી પોતાનું પહેરેલું વસ્ત્ર કાઢીને આપી દીધું. પછી એક મુહુર્તમાંજ તેમનું શરીર છૂટી ગયું. ત્યારે એક બુદ્ધિમાને કહ્યું કે

રહાફી જેવા નમ્ર આન્યા હતા, તેવાજ પરલોકમાં ગયા.
 । છે એમની ઉદારતાને.

કેટલાક પોતાને ઉદાર માને છે, પણ જગતમાં તેઓ
 કુ મનાય છે. આનો ભેદ સમજવો જોઈએ. કૃપણતારૂપી
 ન રોગનો ઉપાય તેને ઓળખ્યા વિના થઈ શકે નહિ.
 ના અર્થ સર્વ કોઈથી પૂરા થઈ શકતા નથી, અને તેનું
 । કૃપણતા હોય ત્યારે તો આખું જગત કૃપણ કહેવાય.
 વિચાર કરતાં જે વસ્તુ આપી શકાય એવી હોય, છતાં
 આપે, તે ખરો કૃપણ કહેવાય. વળી જે પોતાનાં
 ધીઓને આહાર વસ્ત્ર સંકોચથી આપે, અથવા યાચકને
 પોતાનું ખાવાનું છુપાવે, તેને કૃપણ જાણવો.
 શાસ્ત્રોમાં કમાણીનો દશાંશ ભાગ ધર્મકાર્યમાં વાપરવાનું
 છે, તે સંસારી જીવોને માટે છે; કારણ કે અલ્પબુદ્ધિ
 એટલું વાપરી શકતા નથી, તો વિશેષ આપવાની તો
 જ શી ? વ્યવહાર નિભાવવા ધનસંગ્રહ કરવો બ્યાજખી
 છતાં પ્રયોજન કરતાં અધિક પ્રાપ્ત થાય તેનો સંગ્રહ
 કરતાં તે આપવું ઉત્તમ છે. કૃપણ મનુષ્ય આ મર્યા-
 િ સ્થિત નથી રહેતો. કોઈ અભ્યાગત આવે તેનું પ્રેમપૂર્વક
 ન કરવું, એ ધન સંગ્રહ કરતાં ઉત્તમ છે. મેં તો દશાંશ
 ખું છે, માટે હવે મારે કંઈ કરવાનું બાકી નથી રહેતું,
 । ધારવું ખોટું છે, કૃપણતા છે. શાસ્ત્રાનુસાર દેશકાળ

પ્રમાણે આપતો રહે, તોજ કૃપણતાથી મુક્ત થાય, અને એમ આપવામાં આગળ વધતોજ જાય, ત્યારે તે ઉદાર કહેવાય. જેને આપવું સુગમ છે, આપી પ્રસન્ન થાય છે તે ઉદાર છે; અને જેને આપવું કઠણ છે, આપી ઉદાસ થાય છે તે કૃપણ છે. યશ, માન કે ઉપકારના બદલામાં કંઈ આપવું, તે ખરી ઉદારતા નથી, પણ નિષ્કામ વૃત્તિથી આપવામાંજ ખરી ઉદારતા સમાયલી છે. મનની કામના માટે કે સ્વર્ગની ઇચ્છા માટે આપનાર કંઈક ઉદાર કહેવાય ખરો, પણ જે સંતજન નિષ્કામ થઈ શરીરાદિ સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરી, તેની પ્રીતિમાં એવો મગ્ન રહે, કે શરીરાદિ અર્પણ કરવાં એ કંઈ મોટી વાત નથી એમ જાણે, તેજ ખરા ઉદાર કહેવાય.

કૃપણતાનું કારણ ભોગોની પ્રીતિ, અને અધિક જીવવાની આશા છે, અને મોહથી સંતાનોનું જીવવું પણ પોતાના જીવવા સમાન માને છે, તેથી તે કંઈ આપી શકતો નથી. સંતાન પરનો મોહ એ કૃપણતાનું મહાન કારણ છે. કેટલાક તો એવા કૃપણ હોય છે, કે જે સોનારૂપાનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માને છે. એવા મનુષ્યો રોગી હોય, છતાં રોગનો પણ ઉપચાર કરતા નથી, તેમ દશાંશ પણ વાપરી શકતા નથી. મૃત્યુ પછી અન્યના હાથમાં દ્રવ્ય જશે એમ જાણવા છતાં તેમનાથી વાપરી શકાતું નથી. આવી કૃપણતા દૂર કરવાનો ઉપાય મહા કઠણ છે, પણ કારણ જણાય તો થઈ શકે.

જેમકે ભોગોની પ્રીતિથી કૃપણ થયેલો સંયમથી સુધરી શકે છે. સંતોષી થવાથી ભોગોની પ્રીતિ ઓછી થતી જાય છે, અને તેથી ધનની પ્રીતિ પણ ક્ષીણ થાય છે, અધિક જીવવાની અભિલાષા દૂર કરવાનો ઉપાય એ છે કે સર્વદા મૃત્યુનો ડર રાખવો, અને સંબંધીજનો માટે એવો વિચાર કરવો, કે અમુક માણસ ધન સંગ્રહ કરતો હોય, પણ તે બધું છોડી, એકદમ મૃત્યુવશ થયો. સર્વ જીવનું પાલન કરનાર ભગવત છે. જેના પ્રારબ્ધમાં નિર્ધનતા સરજાયલી હશે, તો કોઈ કાળે પણ ધનવાન નહિ થાય, એમ વિચારવાથી પુત્રમોહને લીધે ઉપજેલો કૃપણતા દૂર થશે. વળી એમ વિચારવું કે પુત્રોના પ્રારબ્ધમાં હશે તો તેને ગમેત્યાંથી મળશેજ, અને નહિ હોય તો હું ગમે એટલું મૂકી જઈશ તે સઘળું નષ્ટ થઈ જશે. ઘણા મનુષ્યો પિતા નિર્ધન હોવા છતાં ધનવાન થયેલા, અને પિતા ધનવાન હોવા છતાં નિર્ધન થયેલા, એવા દાખલા આપણી નજર આગળ મોજુદ છે. તેથી એમ વિચારવું કે મારા પુત્રો ભગવતના આજ્ઞાધીન બની, એ દયાળુની પ્રસન્નતા મેળવશે તો બસ છે, અને જો પ્રભુથી વિમુખ બને તો તો એમને માટે નિર્ધનતાજ સારી છે, કારણ કે પ્રભુથી વિમુખ જીવો ધનવાન હોય, તો તેઓ અનેક પાપ કરે છે. ઉદારતાને પુષ્ટિ આપનાર સંતજનો અને શાસ્ત્રોનાં વચનો વારંવાર વિચારવાથી પણ કૃપણતા ઓછી

થાય છે. કૃપણુ માણસો ભજન કરતા હોય તો પણ નર્કવાસી થાય છે. કૃપણુ મનુષ્યો આ સંસારમાં કેટલાં અપમાન પામે છે, તેનો વિચાર કરવો. સર્વ કોઈ કૃપણુનો નિરાદર કરે છે.

કંઈ પણ દયા દાનની શ્રદ્ધા સ્ફૂરે, તો તેને તેજ વખતે પૂર્ણ કરવી. એવા સાત્વિક સંકલ્પને વ્યર્થ જવા દેવો નહિ. એક સંત મળત્યાગના સ્થાન પર ગયા હતા, ત્યાં કોઈ યાચકે આવી યાચના કરી, તેથી તેજ વખતે સંતે પોતાના અંગ પરનું વસ્ત્ર ઉતારી તે યાચકને આપી દીધું. જ્યારે બહાર આવ્યા ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું કે જરા ધૈર્ય કેમ ન રાખ્યું ? એ યાચક કંઈ નાસી જવાનો ન હતો. સંતે કહ્યું કે આપવાનો સંકલ્પ સ્ફૂરતાંજ આપી દેવું; કારણ કે રખેને તે સંકલ્પ બદલાઈ જાય.

ધન આખ્યા વગર કૃપણુતા દૂર થતી નથી. જેમ પ્રિયતમથી છૂટા થયા શિવાય તેના ઉપરનો મોહ દૂર થતો નથી, તેમ ધનનું પણ સમજવું.

મનને માન અને યશની લાલચ આપવી, એ પણ કૃપણુતા દૂર કરવાનો એક ઉપાય છે. જેમ બાળકને માતાનું ધાવણુ છોડાવવું હોય ત્યારે તેને સારા સારા પદાર્થો ખાવા માટે આપી તે લાલચોથી ધાવણુ છોડાવી શકાય છે, અને પછી જ્યારે તેને 'ધાવવાનું' છેક વિસ્મરણુ થાયછે, ત્યારે તે ખાનપાનની અધિક લાલચ પણ નથી રાખતો; તેમ યશ

અને માનની અભિલાષાથી ધનની તૃષ્ણા ઓછી થઈ શકે છે, અને ધનની તૃષ્ણા નષ્ટ થતાં માનાદિકની લાલચો તો આપો આપ નષ્ટ થતી જાય છે. કૃપણતા કરતાં માનનું બંધન ઓછું છે, કોમળ છે. એ બંને મનના સ્વભાવ છે, છતાં એક સ્વમ્મના બગીચા સમાન છે, અને ખીજો મલિનસ્થાન સમાન છે. જાત્રતની અપેક્ષાએ એ બેઉ મિથ્યા છે. છતાં જાત્રતના અભાવે મલિન સ્થાન કરતાં સ્વમ્મનો બાગ વિશેષ છે. માનની લાલચથી ઉદારતા રાખવી એ નિંદ્રા નથી. ભજનમાં માનનો નિશેધ છે, પણ વ્યવહારમાં નથી. તેથી કૃપણ મનુષ્યે કૃપણતા દૂર કરવી હોય તો ઉદારતા દૃઢ થતા સુધી માનની અભિલાષાથી પણ ચત્ન કરીને દ્રવ્ય વાપરવું. એટલા માટેજ સંતજનો જ્ઞાસુને કોઈ સ્થાનમાં આસક્ત દેખે છે, તો તરતજ તેને ખીજા સ્થાનમાં સ્થિત કરે છે. જ્ઞાસુની ત્યાંની બધી સામગ્રી અર્થીઓને આપી દેવાય છે. જો ભક્તને કોઈ વસ્ત્ર પર અધિક પ્રીતિ થયેલી દેખે, તો તે વસ્ત્ર તેની પાસેથી ખીજા કોઈને અપાવી દે છે. એક જ્ઞાસુ મહાપુરૂષ પાસે પગમાં પહેરવાના જોડા લઈ આવ્યો. તેમણે કહ્યું કે મારા જુના જોડાજ લાવો, નવાની મને અપેક્ષા નથી. આ બધા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ધનનો ત્યાગ કર્યા વિના ધનનો મોહ છૂટતો નથી. જ્યાં સુધી હાથ ખુલ્લો થતો નથી, ત્યાં સુધી હૃદય પણ ખુલ્લું નથી. જ્યારે નિર્ધન હોય છે ત્યારે હૃદય

ખુલ્લું અને ઉંદાર હોય છે, પણ ધન એકદુનં થયા પછી, વધારે કરવાનું મન થાય છે, અને આખરે કૃપણ બન્ય છે.

એક રાજા પાસે કોઈએ રત્નજડિત ખ્યાલો ભેટ રાજાએ તે જોઈ એક બુધ્ધિવાનને કહ્યું કે આ ખ્યાલો આશ્ચર્યરૂપ છે ? તેણે જવાબ આપ્યો કે એ શોક નિર્ધનતાનું ખીજ છે; કારણ કે જ્યારે એ ભાંગી જશે, તને શોક થશે, અને ઘણા પૈસા એના બદલામાં આ હોવાથી તું નિર્ધન થઈશ.

કોઈ એમ કહે કે ઘણાં સંતજનો ધન રાખે છે અને રાખીએ તેમાં અયોગ્ય શું કહેવાય ? પણ આ તે ભૂલ છે. જેમ ગાડીના હાથમાં સર્પ જોઈને કોઈ બા સર્પ રમાડવાનું મન થાય, તો નિઃસંદેહ તેનું મૃ નીપજે; કેમકે ગાડી સર્પ પકડવાની વિદ્યા જાણે અને બાળક તે જાણતો નથી; તેજ પ્રમાણે સંતજનો ધન સર્પનો મંત્ર જાણતા હોવાથી તેમને મદમોહરૂપી ચઢતું નથી, તેમનું જોઈ સાધારણ મનુષ્ય તેમ કરવા તો નષ્ટ થઈ જાય. માટે જેમને એ સર્પ પાળવો તેમણે નીચેના પાંચ મંત્ર અવશ્ય સાધ્ય કરવા. ૧. 'કાર્યને ઓળખવું. ધનનો સંગ્રહ શરીર માટે ખાન, અને વસ્ત્રની સિદ્ધિ અર્થે છે. શરીર ઇંદ્રિયોનું નિવાસ

છે, ઇંદ્રિયો બુદ્ધિની નોકર છે, અને બુદ્ધિનું કામ ભગવતને ઓળખવાનું છે. તેથી આ કાર્યકારણના ભેદને જાણી કાર્ય પૂરતુંજ ધન રાખવું. ૨. ધનનો સંગ્રહ પાપ અને છળ રહિત કરવો, અને તે વિચારની મર્યાદા અનુસર કરવો. ૩. શરીરના કાર્યથી અધિક સંગ્રહ ન કરવો. અર્ધીને દેખતાંજ તેનો તરત ઉપયોગ કરવો. ઉદારતાથી ન આપી શકાય, તો પણ મર્યાદાપૂર્વક તો જરૂરજ આપવું. ૪. જીવન સંયમથી ગાળવું. ભોગોની અધિકતામાં ધન વિશેષ ખર્ચવું નહિ. સંયમથી જીવન ગાળવું એ નિર્દોષ વ્યવહારથી પણ વિશેષ છે. ૫. ચિત્તવૃત્તિ સર્વદા ધર્મમાર્ગમાં સાવધાન રાખવી. ધનનો સંગ્રહ કે વ્યય કરતી વખતે વૃત્તિ ધર્મમાંથી ચળે નહિ, તેપર ખાસ ધ્યાન આપવું. આ પાંચે મંત્ર ખરાબર શીખ્યા પછી આખી પૃથ્વીના ધનનો સંગ્રહ કરે, તોપણ નિર્દોષ ગણાય, એમ અલી સંત કહે છે.

જ્ઞાસુનું હૃદય સર્વદા ભગવતભજનમાં રહે, તો એની સર્વ ક્રિયા સફળ થાય છે. પછી એનું ભોજન કરવું અને મળત્યાગ કરવો પણ પુણ્યરૂપ બને છે; કારણ કે એ સર્વ ક્રિયાની શરીરને જરૂર છે, અને ધર્મમાર્ગમાં શરીરનો ખાસ સંબંધ છે. ઘણું કરીને આ મંત્રો ઘણા જાણતા નથી, અને કોઈ જાણતા હોય છે, તો તે કૃતિમાં મૂકી શકતા નથી, તેથી ધનની અધિકતાનો ત્યાગ કરવો એજ ઉત્તમ છે.

ધનની અધિકતાથી ભોગની અધિકતાને વશ કોઈ ન થાય તોપણ સંગ્રહની વિશેષતા તો તેને અવશ્ય થાય છેજ. એ ભક્ત કોઈ મહાપુરૂષનો પ્રિયતમ હતો, તેની પાસે ઘણું ધન હતું. એક વખત ઊંટની પોઠ પર ઘણું ધન એમ ત્યાં આવ્યું, તેથી ગામમાં ઘણો શોરબકાર થઈ રહ્યો. સાંભળી મહાપુરૂષની સ્ત્રીએ કહ્યું કે મહાપુરૂષનું વચન સાંભળે છે. તે વાતની પેલા ભક્તને ખબર પડી, એટલે તેણે ખાઈની પાસે આવી નમ્રતાથી પૂછ્યું, કે મહારાજે કહ્યું હતું ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે મહાપુરૂષે એમ કહ્યું હતું, કે મેં સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી ધ્યાન કરી સ્વર્ગ તરફ જોયું ત્યારે સઘળા વૈરાગ્યવાન ત્યાં જતા દેખાયા, પણ કોઈ ધનવાન ન દેખાયો; અને એક ભક્ત સર્વની પાછળ પાછળ આવ્યો જતો હતો, તે પડતો પડતો માંડમાંડ પહોંચ્યો આ વાત સાંભળી તે ભક્તે ઊંટ પરનું સર્વ દ્રવ્ય અર્થીઓ આપી દીધું, અને પૂછવા લાગ્યો કે હું કેવી રીતે વૈરાગ્યવાન સાથે જઈ શકું ? તેને જવાબ મળ્યો કે આવા વર્તનથી.

એક વખત કોઈ માહાપુરૂષ પોતાની પુત્રીને ઘેર ગયો અને દ્વાર આગળથી પૂછ્યું કે અમે અંદર આવીએ ત્યારે પુત્રીએ જવાબ આપ્યો કે મારા અંગ ઉપર વાંકબી છે. તેથી માહાપુરૂષે પોતાના અંગ પરનું વસ્ત્ર અંદર

નાખ્યું, પછી થોડી વારે ઘરમાં જઈ પુત્રીને પૂછ્યું કે બેન! તારી શી ખબર છે. ? તેણીએ કહ્યું કે હું રોગ અને ભૂખથી વ્યાકુળ છું, અને હવે તો ભૂખ સહન કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય પણ નથી. મહાપુરૂષે કહ્યું કે તું અધીરી ન થા. મારે પણ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ પડ્યા છે. હું જે યાચના કરું, તો મને તરતજ મળે, પણ મેં માયાના મુખથી વિરકત થઈ પરલોરના સુખનો અંગિકાર કર્યો છે; તેથી હું કશી યાચના નથી કરતો. પછી તેણે પુત્રીના માથા પર હાથ મૂકીને કહ્યું કે એજ વૈરાગ્યથી તું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ થઈશ, અને પરમ સુખ પામીશ; માટે ધૈર્ય ધરી ભગવત ભજન કર.

ઈસા મહાત્માને માર્ગમાં એક પુરૂષનો મેળાપ થયો. તેની પાસે ત્રણ રોટલી હતી. નદી કિનારે ગયો એટલે તેણે જે રોટલી ખાઈ લીધી, અને ઇસાજી નજીક આવ્યા એટલે ત્રીજી પણ ખાઈ ગયો. ઇસાજીએ પૂછ્યું કે ત્રીજી રોટલી ક્યાં છે ? પેલાએ કહ્યું કે મને ખબર નથી. એટલે આગળ ચાલતાં એક મૃગ દીઠો, તેને મારી બંને જણે તેનો આહાર કર્યો. પછી ઇસાજીએ ભગવતનું નામ લઈ મૃગને સજીવન કર્યો, અને પેલાને કહ્યું કે જે પ્રભુના નામથી આ મૃગ સજીવન થયો, તેની તને દુહાઈ છે, માટે સાચું કહે કે રોટલી ક્યાં ગઈ ? પેલાએ તો એજ

ઉત્તર ઓપ્યો કે મને ખબર નથી. એટલે વળી આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં એક નદી આવી. તેમાં અથાગ પાણી છતાં ઈસાજીએ તેનો હાથ પકડી પેલે પાર ઉતાર્યો. પછી પૂછ્યું કે જે પ્રભુના સામર્થ્યથી તું સુખે નદી ઊતરી શક્યો, તેને અંતર્યામી જાણીને કહે કે રોટલી ક્યાં છે ? પેલાએ તો તેનો તેજ જવાબ દીધો. પછી આગળ ચાલતાં માર્ગમાં રેતી આવી. તેના ઢગલો કરી ઈસાજીએ તેનું સુવર્ણ બનાવ્યું. પછી તેના ત્રણ ભાગ કરી ઈસાજીએ કહ્યું, કે આમાંનો એક ભાગ મારો, બીજો તારો, અને ત્રીજો જેણે રોટલી ખાધી છે તેનો. આથી પેલાએ કબુલ કર્યું કે રોટલી મેંજ ખાધી છે. પ્રભુની દુહાઈ કરતાં એને ધન વધારે પ્રિય લાગ્યું, તેથી સુવર્ણના ત્રણે ઢગલા તેને આપી દઈ ઈસાજી ચાલી નીકળ્યા. એટલામાં ત્યાં બીજા બે જણ આવ્યા. તેઓ સોનું જોઈ પેલાને ઠાર કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા વિચાર કરી પ્રથમ ખાઈપી પેલાને ઠાર કરવા નિશ્ચય કર્યો; બેમાંનો એક જણ શહેરમાં મિઠાઈ લેવા ગયો; તેણે તેમાં ઝેર ભેળ્યું. પેલા બેઠેલાને વિચાર થયો કે મિઠાઈ લઈ આવે કે તેને આવતામાંજ મારી નાખીએ તો એનો ભાગ પણ મને મળે. આથી તે મિઠાઈ લઈને આવ્યો કે તેને તરતજ ઠાર કર્યો, અને પછી પેલી મિઠાઈ બન્ને જણે સુખેથી ખાધી, એટલે તેઓ પણ રામશરણ થયા, અને સોનું ત્યાંજ પડી રહ્યું.

થોડા વખત પછી ઈસાણ ફરતા ફરતા ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમણે આ બનાવ જોઈ પોતાના શિષ્યોને માયાનો પ્રકાર ત્યાં લઈ જઈ પ્રત્યક્ષ બતાવ્યો.

તાત્પર્ય કે પુરૂષ ગમે એટલો બુદ્ધિમાન અને બળવાન હોય, તોપણ ધનનો અધિક અંગિકાર ન કરે ત્યાં સુધી જ સારું છે; કારણકે ગારૂડીઓનું મોત સર્પ પકડતાં જ નીપજે છે.

[૭] માન.

માનની પ્રીતિથી પણ બુદ્ધિ નાશ પામે છે, અને વેરભાવ વગેરે અનેક પાપ તેમાંથી જન્મે છે. જ્યારે માનની પ્રીતિ અધિક થાય છે, ત્યારે ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાય છે, અને અસત્ય તથા કપટમાં દૃઢ્ય બંધાય છે. અલી સંત કહે છે કે માત્ર બે અવગુણો સર્વનો નાશ કરાવે છે. એક વાસના અનુસાર ભોગમાં વિચરવું, અને બીજું માનની પ્રીતિમાં આસક્ત થવું. આ બે વિધ્નોથી કોઈ વિરક્તાજ છૂટે છે. બહારની અવસ્થા ભલે વિચિત્ર દેખાય, લોકો બહાવરો કહી તેનું વચન ભલે ન સાંભળે, અને ધનવાન પુરૂષો ભલે આદર ન કરે; પણ જેનું દૃઢ્ય ભગવતપ્રેમથી ઉન્નવળ હોય, તેની દયાથીજ આખું જગત શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સંતપુરૂષો કહે છે કે પોતાનાં વખાણ કદી કરવાં નહિ. જ્યાં સુધી બુદ્ધિ દૃઢ થઈ નથી, ત્યાં સુધી લોકના સન્માનથી દૃઢ્ય સ્થિર રહેતું નથી,

માટે જીજ્ઞાસુએ પોતે જેનાથી સુંદર દેખાય એવું વસ્ત્ર પણ પહેરવું નહિ. તેણે તો એવી રીતે વર્તવું કે કોઈ એની ભલ્લી કે ખુરી કશી વાત કરી શકે નહિ.

ઐશ્વર્યવાન તેને જાણ્યો કે લોકોનાં ચિત્ત તેને વશ વર્તે, અને તેની શક્તિ સર્વનાં હૃદય વિષે પ્રવેશ કરે. જેનું હૃદય આધીન થાય, તેનું તન અને ધન પણ આધીનજ સમજવું. જેને પૂર્ણતા પર પ્રતીતિ છે, તે વિદ્યા અને ભલા સ્વભાવથી પૂર્ણતા પામે છે.

બ્યારે કોઈના સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ ગુણનો નિશ્ચય થાય છે ત્યારે હૃદય પણ સ્વાભાવિક તેને આધીન થાય છે, અને પ્રસન્નચિત્તે તેની આજ્ઞા માને છે, રસના તેના ગુણ ગાય છે, અને શરીર તેની સેવા ઉઠાવે છે. વિચારી જોઈએ તો માલમ પડે છે, કે ગુણની પ્રતીતિ થવાથી સર્વ પ્રેમથી આધીન થાય છે. તેથી માનનો અર્થ એ છે કે લોકોનું ચિત્ત તેને વશ થાય.

નીચેનાં ત્રણ કારણોને લીધે મનુષ્યને માનની પ્રીતિ વિશેષ હોય છે. ૧. ધન મનોરથની પૂર્ણતા માટે પ્રીય લાગે છે, અને માન મળે તોજ સ્વાભાવિક ધન પ્રાપ્ત થાય. ૨. ધનને ચોર અને રાજદંડનો ભય છે, પણ માનને નથી. ૩. માનની પ્રાપ્તિ માટે ધનની પ્રાપ્તિ જેટલા યત્ન કરવા પડતા નથી; કારણકે અમુક મનુષ્યોની પ્રતીતિ, દ્રઢ ધર્મ, એટલે તેમના સુખથી દેશદેશાંતરમાં તેનો મહિમા પ્રસારે છે.

રઘૌન નામે એક રાજા હતો, તે ભગવતથી વિભુષ
 એમ માનતો, કે હુંજ સર્વ જગતનો ઈશ્વર છું.
 પ્ય વિષે આ સ્વભાવ પ્રબળ હોય છે. પરંતુ સર્વ
 પૂર્ણ તો એક ભગવતજ છે; કારણ કે એની સત્તા
 બે ભરપૂર છે. તે સર્વદા સત્યરૂપ છે, અને સર્વ
 તેનાં પ્રતિબિંબ છે. ચૈતન્યતાના અંશને લીધે
 પાણુ ઈશ્વર સ્વભાવ સ્ફૂરે છે, પણ અહંકારને લીધે
 તંત્ર પરાધીન રહેલો છે, તેથી સર્વ પદાર્થ પોતાને
 નથી કરી શકતો. જીવની પરાધીનતાનાં કારણ એ
 ૧. સૃષ્ટિ એની બુદ્ધિગોચર નથી. ૨. ધરતી પર જે
 છે, તેને પોતાને વશ કરી લેવા, અને સર્વ પદાર્થથી
 જે મનુષ્ય તેને પણ પોતાને આધીન કરવા ઇચ્છે
 પોતે પરમેશ્વરનો અંશ હોવાથી તેના જેવું સામર્થ્ય
 ને ઇચ્છે છે, પણ અવિદ્યા એ છે કે ધન શિવાય
 અસમર્થ સમજે છે, તેથી ધન અને માનમાં પ્રીતિ

ધન અને માનનું બળ જૂઠું છે. તેની વૃદ્ધિથી પૂર્ણ
 મેળવી શકાતું નથી; કારણ કે ધન અને માનનું
 સ્થર નથી. મૃત્યુ સમયે જે પદાર્થથી દૂર થવાય છે,
 તારૂં કહેવાય નહિ, તેથી તેની પ્રાપ્તિ માટે સમય
 કરવો, એ મૂર્ખતા છે. જે બાળ સર્વદા સાથે રહે

છે, તે પરમાત્માનું જ્ઞાન છે. તેનો સંબંધ હૃદય સાથે છે. હૃદય સત્યસ્વરૂપ છે, તેથી જ્ઞાની પુરૂષના શરીરનો નાશ થાય, તોપણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ તેનાથી દૂર ખસતો નથી, અને એ પ્રકાશથીજ લગવતનાં દર્શન થાય છે, તથા અખંડાનંદ અનુભવાય છે. એ આનંદ આગળ સ્વર્ગાદિક સુખ તુચ્છ છે; પરંતુ મનુષ્ય પોતાની પૂર્ણતા જાણતા નથી, તેથીજ ઉલટા માર્ગે ચાલ્યા જાય છે.

જેમ આજીવિકા પૂરતો ધનસંગ્રહ કરવો વ્યાજબી છે, તેમજ માન પણ કાર્ય પૂરતુંજ લાભદાયક છે. જેમ રક્ષા થવા માટે સેવક, મિત્ર અને રાજાની આવશ્યકતા છે, તેમ લગવતમાર્ગમાં ધનમાનાદિકની આવશ્યકતા છે, પરંતુ તે હૃદયહાર જાય તો ખરા માર્ગથી પાછા પાડે છે.

માનની પ્રાપ્તિ ચાર પ્રકારે થાય છે. તેમાં બે પ્રકાર નિંદ્ય છે, અને બે ઉત્તમ છે. ૧. હૃદયના પ્રેમ વિના માનની ઇચ્છાથી ભજનનો દેખાવ કરવો એ કેવળ દંભ છે. ભજન કેવળ નિષ્કામ જોઈએ. ૨. જે વિદ્યા પોતે જાણતો ન હોય, છતાં તે પોતામાં છે, એવો ડોળ કરી માન મેળવવું, એ પણ અયોગ્ય છે. ૩. જે ક્રિયામાં છળ ન હોય, અને ભજનનું દેખાડવું પણ ન હોય, એવી ક્રિયા પ્રગટ દેખાડતાં માન મળે તે અયોગ્ય નથી. ૪. લોકો નિંદા કરશે એમ ધારી પોતાનાં પાપ છુપાવે તેમાં ખુદ હરકત નથી, પણ

પોતાને સાધુ સંતમાં ખપાવવા પાપ છુપાવવાં એ તદ્દન નિંદ્ય છે.

માનની અધિક પ્રીતિ એ પણ હૃદયનો દીર્ઘ રોગ છે. એ રોગની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરવો જોઈએ, નહિ તો કપટ, અસત્ય, વેર વગેરે અનેક પાપ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે નેશ્ચિંત થઈ ભજનમાં સાવધાન થવા જેટલુંજ માન રાખવું. જ્યારે માનની અધિક અભિલાષા હોય છે, ત્યારે પ્રભુમાં ચિત્ત ન રહેતાં સર્વદા લોકોમાંજ રહે છે. લોકો મને કેવો જાણે છે, મારે માટે શું જોડે છે, અને મારાપર તેઓની પ્રતીતિ કેટલી છે, એ જાણવાની ઇચ્છા સદૈવ થયા કરે છે. તેથી તેમાંથી છૂટવા માનનાં વિમ્બોનો વિચાર કરવો. માની મનુષ્ય આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખી રહે છે. આ લોકમાં માન ન મળે તો લજ્જાયુક્ત થાય છે, અને મળે તો તેની ઘિયાથી કેટલાક શત્રુ ઉત્પન્ન થાય છે. શત્રુ ઉત્પન્ન થતાં તેમને વશ કરવાની વૃત્તિ થાય છે, એટલે વેરભાવ વધે છે, એટલે છળથી હુમેશાં સાવધ રહેવું પડે છે, ડરવું પડે છે. કદાચ શત્રુઓ પર પ્રબળ થાય, તો પણ તેની સ્થિરતા થી, અને તેથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થતી નથી.

માનનો સંબંધ મન સાથે છે, અને મન તો સમુદ્રની તહેરી માફક પળે પળે બદલાય છે. તાત્પર્ય કે જે બડાઈ પ્રસારીના મનપર આધાર રાખે, તે બડાઈ કંઈ કામની નથી.

રાજા તરફથી માન મળતું હોય, તો તે માન પણ તુચ્છ છે; કેમકે રાજાનું હૃદય પણ સ્થિર હોતું નથી. મતલબ કે માની મનુષ્ય આ લોકમાં હુમેશાં દુઃખી રહે છે. કદાચ નિષ્કંટક રાજ્ય મળે અને આખું જગત પ્રણામ કરે તો પણ તે કંઈ કામનું નથી; કારણ કે તે મૃત્યુ વખતે કામ આવતું નથી. આગળ ઘણા ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયા છે કે જેનું આજે કોઈ સ્મરણ પણ કરતું નથી, તેમ આપણે પણ સ્વપ્ન સમાન થઈ જઈશું, તેથી થોડા દિવસના માન ખાતર અમર રાજ્ય વ્યર્થ ગુમાવવું એ મોટી મૂર્ખાઈ છે. જેનું હૃદય સ્થૂળ બડાઈ વિષે બંધાયલું છે, તેને લગવત પર પ્રીતિ હોતી નથી, તેથી જ્યાં પોતાને માન મળતું હોય તે દેશનો ત્યાગ કરી જ્યાં કોઈ ઓળખે નહિ એવે સ્થળે જઈ રહેવું. પોતાનાજ નગરમાં એકાંતમાં વસવા જઈએ તો લોક ત્યાગી જાણી અધિક માન આપે છે, તેથી માનની આસક્તિ ઘટવાને બદલે વધે છે. વળી આચાર પણ એવા રાખવા કે લોકની પ્રતીતિ દૂર થઈ જાય; પરંતુ તેમ કરતાં પાપકર્મથી ડરતા રહેવું. એમ ન થવું જોઈએ કે મેં તો માન નાશ કરવા માટે પાપકર્મનો અંગિકાર કર્યો છે.

એક સંતનાં દર્શને એક રાજા ગયા, ત્યારે રાજાએ દૂરથી આવતા દેખી તે સંત રોટલી અને મૂળાના મોટા

પોટા ખાસ ભરવા લાગ્યા. આથી રાજા તે સંતને તૃપ્તિવાન
માની ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

એક સંતને ગામમાં ઘણું માન મળતું હતું, તે બંધ
કરવા માટે, તેઓ એક દિવસ નદીએ સ્નાન કરવા ગયા.
ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે પારકું વસ્ત્ર પહેરી ઘેર જવા
આંડ્યા. આથી લોકોએ તેમને ચોર જાણી શિક્ષા કરી.

એક સંતે પોતાનું માન ઓછું કરાવવા માટે એક
સીસામાં શરબત ભર્યું, અને તેમાંથી રોજ થોડું થોડું પીવા
લાગ્યા. આથી લોકોએ તેમને મદિરાપાન કરતા જાણીને
તેમનો સંગ છોડી દીધો. તાત્પર્ય કે જ્ઞાસુએ માન ઓછું
કરવા માટે આવા ઉપાયો કરવા.

ઘણા મનુષ્યોને લોકોની સ્તુતિની વિશેષ પ્રીતિ હોય
છે, અને સર્વદા પોતાનો મહિમા વધારવા ઇચ્છે છે. એમ
થવાનાં ચાર કારણ છે. ૧. પોતાની મોટાઈ ઇચ્છવી, અને
હીનતામાં જ્ઞાનિ થવી. આથી તેની કોઈ સ્તુતિ કરે ત્યારે
પોતાને ઐશ્વર્યવાન માની આનંદ પામે છે, અને નિંદા
સાંભળે છે ત્યારે જ્ઞાનિ પામે છે. ૨. સ્તુતિ કરનારને પોતાના
સેવક સમજે છે, અને એમ માને છે કે એના હૃદયમાં મારા
ઉત્તમ ગુણોની પ્રતીતિ છે. આથી પોતાને સ્વામિ જાણે છે,
અને તેથી કોઈ સારા માણસના મોંએ પોતાનો મહિમા
સાંભળે છે, ત્યારે તો અધિક પ્રસન્ન થાય છે. ૩. સારા

માણસોને સ્તુતિ કરતા સાંભળીને એમ માને છે કે આ ખીજા પણ મારે વશ થશે. તેથી કોઈ સલામાં પોતા વખાણુ થાય, ત્યારે અધિક પ્રસન્ન થાય છે. ૪. સ્તુ કરનારને પોતાને સ્વાધીન જાણે છે.

આવો સ્વભાવ હોય તો એમ વિચાર કરવો કે શુભ ગુણ માટે મારી સ્તુતિ થાય છે, તે લગવતની કૃપા પ્રાપ્ત થયા છે, અને તે કોઈની સ્તુતિ કે નિંદાથી વધ ઓછા થવાના નથી. તેમજ કોઈ નિંદા કરે તો તેના ક્રોધ કરવો નહિ. જો તે સત્ય કહેતો હોય તો તેને પોતા ગુરૂ સમાન જાણી તે અવગુણ માટે દીલગીર થવું, અદુષ્ટબુદ્ધિથી કહેતો હોય તો તે સાંભળી ગુસ્સે થવું નહિ. આપણને કોઈ નિર્ધન કહે તો તેમાં મોટાઈ સમજવી. સંતજન એ ભુષણરૂપ છે. જે પુરૂષ દયા લાવી અવગુણ પ્રગટ કરે તેનો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનવો. જેમ આપણાં વડા ઉપર સર્પ કે વીંછી ચાલતો હોય, તે બતાવનારનો ઉપકાર માનીએ છીએ. તેમ અવગુણ બતાવનારનો પણ ઉપકાર માનવો. તેમ જો કોઈ ઇર્ષ્યાથી આપણે માટે ખોટું બોલે તો તેનો અને લગવતનો ઉપકાર માનવો; કારણ કે એ સહન કરવાનો ગુણ વધે છે.

૧. સ્તુતિ સાંભળી પ્રસન્ન થવું, અને નિંદા સાંભળ ક્રોધ કરવો, એ મહા નીચ અવસ્થા છે. ૨. હૃદયમાં સ્તુતિ નિંદા

સમાન ન હોય, પણ બહારથી વ્યવહારમાં બંને સાથે સમાન વર્તવું, એ સાત્ત્વિક અવસ્થા છે. ૩. સ્તુતિનિંદાને મન, વચન અને કર્મે કરીને સમાન ગણવાં, એ ઉત્તમ અવસ્થા છે. ૪. સ્તુતિ કરનારને પોતાના શત્રુ બાણે, અને નિંદકને પ્રિયતમ માની તેની સાથે રહી પોતાના દોષ સુધારે, તે સર્વોત્તમ પુરૂષની અવસ્થા છે. એવા જીજ્ઞાસુ દુર્લભ છે.

[૮] દંભ.

લગવતલજનમાં દંભ કરવો, એ મહા પાપ છે, અને તે વિમુખની નિશાની છે. એના જેવો ભયંકર રોગ ખીજો કોઈ નથી. વેષધારીની એવી ઈચ્છા હોય છે, કે લોકો કોઈ પણ રીતે માફ લજન જીએ, અને મને ઉત્તમ માને. જે લજન આવી લાવનાથી થતું હોય તે કેવળ દંભ છે. પ્રભુ કહે છે કે જેને મારા લજનમાં પ્રીતિ છે, તેણે લોકપૂજનો દંભ લજનમાં મિશ્ર કરવો નહિ. લગવતનિમિત્તે દંભ વગર શુભ ક્રિયા કરવાથીજ મુક્તિ મળે છે. દંભીનાં બે લક્ષણ હોય છે. ૧. એકલો હોય ત્યારે આળસ કરે, અને લોકોને જીએ ત્યારે લજન કરે, અને પોતાનો મહિમા અધિક સાંભળે, તેમ વિશેષ આડંબર કરે. ૨. જ્યારે પોતાની નિંદા સાંભળે ત્યારે લજન બંધ કરે છે.

એક જીજ્ઞાસુએ સંતને પૂછ્યું કે દાન આપવામાં કંઈક નિષ્કામપણું, અને કંઈક સ્તુતિની ઈચ્છા હોય, તેની

શી ગતિ થાય ? ત્યારે સંતે કહ્યું કે તે જરૂર વિમુખ થાય. સર્વ કાર્ય કેવળ નિષ્કામજ નોઈએ.

ઉંમર સંતથી એક પુરૂષની અવજ્ઞા થઈ, તેથી તે તેનેજ કહેવા લાગ્યા કે મારો દંડ કર. તેણે કહ્યું કે લગવત પાસે તમારી ક્ષમા માગી મેં તમને ક્ષમા આપી છે. ઉંમરે કહ્યું કે કાં તો લગવત માટે કે કાં તો મારે માટે ક્ષમા કર. બે મિશ્ર કરવું કામનું નહિ- ત્યારે તેણે કહ્યું કે લગવતનિમિત્ત ક્ષમા કરી છે.

એક સંતે કહ્યું કે જ્યારે કોઈ દંભ કરે છે, ત્યારે લગવત કહે છે કે જુઓ ! મારે! બનાવેલો જીવ મને કેવો છેતરે છે !

મહાપુરૂષો કહે છે કે લગવતે સાત લોક અને સાત દેવતા બનાવ્યા છે. જીવ જ્યારે પહેલા લોકમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાંના દેવતા કહે છે કે આ નિંદક મનુષ્ય છે, માટે એની સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે. નિંદા કરનાર જ્યારે નિંદાથી રહિત થાય છે, ત્યારેજ તે બીજા લોકમાં જઈ શકે છે. ત્યાંના દેવતાઓ એમ કહે છે કે એનાં શુભ કર્મ એના મોં ઉપર નાખે, કારણકે એણે પોતાને મોંએ પોતાની પ્રસંશા કરી છે. ત્રીજા લોકમાં દન, જપ, તપ, વ્રત આદિ કર્મ કરનાર જઈ શકે છે. ત્યાંના દેવતા કહે છે કે એનાં સર્વ કર્મ અભિમાનથી નિષ્ફળ થયાં છે. ચોથા લોકમાં પહોંચે છે

ત્યારે ત્યાંના દેવતા કહે છે, કે એણે વિદ્યા અને શુભ કર્મથી લોકોની ઈર્ષ્યા કરી છે, તેથી એની ક્રિયા અફળ છે. પાંચમા લોકના દેવતા કહે છે, કે એણે અર્થી અને દુઃખી પરદયા કરી નથી, માટે દયાહીનનાં કાર્ય કબુલ કરવાં નહિ. છઠ્ઠા લોકના દેવ કહે છે કે એણે સ્મરણ કિર્તન માત્ર લોક લાજ માટેજ કર્યું છે, અથવા પરલોકની કામનાથી કર્યું છે, તેથી એનાં કર્મ કબુલ કરવા યોગ્ય નથી. સાતમા લોક સુધી પહોંચનાર કોઈ વિરલાજ હોય છે. જેનાં કર્મનું તેજ સૂર્યના જેવું પ્રકાશિત હોય છે. તેને જોઈ દેવતાઓ કહે છે, કે એના હૃદયમાં સૂક્ષ્મ અહંકાર છે, અને કર્મનો કર્તા પોતાને માને છે, માટે એની ક્રિયા પણ પ્રમાણ નથી. તાત્પર્ય કે જેનાં કર્મ કેવળ નિષ્કામ વૃત્તિથી અને મલિનતા રહિત હોય, તેજ સાતે લોક ઓળંગી લગવત પાસે પહોંચે છે.

પોતાને વૈરાગ્યવાન અને ભજનિક મનાવી લોકોની પ્રીતિ મેળવવા જે દંભ થાય છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે, ૧. દેહદંભ, એટલે શરીરને રંગવું કે દુર્બળ કરવું, અથવા ભ્રુકુટી ચઢાવી ભયાનક દેખાવ કરવો, કે ગંભીરતા બતાવવા ધીમા સાદે બોલવું, વગેરે. ૨. રંગીત કે મલિન જીનાં વસ્ત્ર પહેરવાં, મૃગચર્મ ઓઢી તપસ્વીનું ડોળ કરવું, અને રાજા ધનવાન વગેરેના સન્માનની ઈચ્છા કરવી. ૩. પોતાને ભજનમાં એકાગ્ર દેખાડવા મૌન ધારણ કરવું, અને સદૈવ ભજન

કરે છે એમ બતાવવા હોઠ હલાવ્યા કરવા, જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ બતાવી પોતાને વિદ્વાન જણાવવો, ધીમે શ્વાસ કાઢી પ્રેમી કહેવડાવવું, અથવા સંતોની વાતો કરી પોતે ઘણો સત્સંગ કર્યો છે એમ દેખાડવું. ૪. લોકને દેખતાં માથું ઘાણું નીચું કરી કોઈ તરફ દૃષ્ટિ ન કરવું માર્ગમાં ધીમેથી ચાલવું, અને લોકોને દેખાડવા દાન કરવું પ. પોતાના શિષ્યો વધારવા પ્રયત્ન કરવો, અને પોતાના ઐશ્વર્ય પોતેજ પ્રગટ કરવું. જેમકે અમુક રાજા અમારે સેવક છે, વગેરે. આમ શરીરથી લગવતને નમવું, આંખોથી જગતને નમવું, એ મહાન દંભ છે.

દંભ એ જાતના છે. એક દીર્ઘદંભ અને બીજો અલ્પદંભ. જ્યારે એકલો હોય, ત્યારે લજ્જનકિર્તન ન કરે અને લોકોમાં સાવધાન થઈ લજ્જન કરે, એ દીર્ઘદંભ છે અને જે એકલો હોય ત્યારે પણ લજ્જન કરે છે, આ લોકના સમુદાયમાં પ્રસન્ન થઈ વધુ લજ્જન કરે છે, અલ્પદંભ છે. દંભ અને પુણ્યની ઈચ્છા સમાન હોય, ત્યાં કંઈ ક્ષણ મળતું નથી; કારણકે દંભ, પુણ્યને વ્યર્થ કરે છે. લગવત પર લગાર પણ પ્રતીતિ ન હોય, અને જગતને દેખાડવા લજ્જન કરવું, એ મહાકપટ છે; તેમજ લજ્જન માનવું પ્રયોજન રાખવું તે પણ તેવુંજ નિંદ્ય છે. પોતે વૈરાગ્યવાન છે, એવું દેખાડી સેવા અર્થે જે ધન આપે

તે પોતાને માટે વાપરવામાં મહા પાપ છે. જ્યાં કથા કિર્તન થતાં હોય ત્યાં કોઈ રૂપવાનને જોવાની અગર એવી ખીજી કોઈલાલસાથી જવું, એ મહાપાપ છે. દંભ વડે પોતાનું કે કુટુંબનું પોષણ કરવું તે પણ મહાપાપ છે. આ બધો પ્રગટ દંભ કહ્યો. હવે સૂક્ષ્મ દંભ વિચારીએ. એકાંતમાં ભજન કરે, પણ લોકોને જોઈ પ્રસન્ન થાય, તો તે સૂક્ષ્મ દંભ છે. જેમ ચક્રમકમાં ગુપ્ત અગ્નિ છે, તેમ મનમાં એ દંભ છે. એથી પણ વધારે સૂક્ષ્મદંભ ખીજો છે. તે એ કે લોકના માનથી હર્ષિત ન થાય, પણ જ્યારે પોતાને કોઈ પ્રણામ ન કરે, અથવા અધિક આદર ન આપે, ત્યારે ચક્રિત થાય, કે આ લોક મને જાણુતા નથી ? આ અતિ સૂક્ષ્મદંભ છે. તાત્પર્ય કે પોતાના કાર્યને વિશેષ ન જાણે, તોજ આ દંભ નષ્ટ થાય છે.

અલી સંત કહે છે કે વૈરાગ્યવાન લોકોને પણ પરલોકમાં એમ કહેવાશે, કે “લોકોએ તમને અમૂલ્ય વસ્તુઓ આપી, અને સર્વ કોઈએ પ્રણામ કર્યા, તેથી તમારી કૃતિ કેવળ નિષ્કામ નથી. તેમ શુભ કર્મનાં ફળ સંસારમાંજ ભોગવી લીધાં છે” એવા તો કોઈ વિરલાજ હોય છે કે સર્વ જગતનો ત્યાગ કરી પોતાના યત્નમાં સ્થિત થાય, અને સંસારના મેળાપરૂપી વિઘ્નથી ડરતા રહે, તેમજ કોઈ આદરસત્કાર કે પ્રણામ કરે ત્યારે સંકોચાય. જ્ઞાસુએ જાણવું કે નિષ્કામ

થયા શિવાય કોઈ કાર્ય કામનું નથી. જેમ સરકારની તિબ્બેરીમાં ખોટું નાણું ચાલતું નથી, તેમ પ્રભુના હરબારમાં પણ કામનાથી કરેલાં કાર્ય નિષ્ફળ નીવડે છે. જેમ પશુ સાથે વર્તવામાં કંઈ કપટ રાખતા નથી. તેમ મનુષ્ય સાથે પણ દંભ રહિત વર્તવું. લોક પોતાને ભજન કરતો દેખે કે સૂતેલો દેખે તો પણ સમાન સ્થિતિમાં રહેવું. લોકના દેખવાથી પ્રસન્ન થવાય ત્યાંસુધી ભજન દંભ રહિત કહેવાય નહિ, પણ ભગવતનો ઉપકાર જાણી પ્રસન્ન થાય, તેમાં દંભ નથી. પોતાના ગુપ્ત ભજનથી અનિચ્છાએ ભગવત પ્રગટ થાય, તેથી ભગવતનો ઉપકાર માની પ્રસન્ન થાય, તો તે દંભ નથી.

૨. વળી એમ વિચાર કરી પ્રસન્ન થાય, કે ભગવત જેમ અહીં મારા અવગુણ પ્રગટ નથી કરતા, તેમ પરલોકમાં પણ પ્રગટ નહિ કરતા, ક્ષમા કરશે. તો આવી પ્રસન્નતા દંભ નથી.

૩. પોતાનાં શુભ કર્મ જોઈ ખીજા શુભ કર્મ કરે તેથી પોતાને ભાગ્યવાન માની પ્રસન્ન થાય તો તેમાં દંભ નથી; પણ મારે લીધેજ અમુક શુભ કાર્ય થયું એમ જાણી અભિમાન કરે તે દંભ છે.

ભજનના આદિ, મધ્ય કે અંતમાં દંભ પ્રગટ થાય છે. આદિમાં દંભ હોય, તો નિષ્કામવૃત્તિ નહિ હોવાથી

લજન શીઘ્રવ્યર્થ જાય છે. મધ્યમાં દંભ આવે, તો લોકોને દેખી જેટલું વધારે લજન કરે તે સર્વ વ્યર્થ જાય છે, અને અંતમાં દંભ આવે તો તે દંડનો અધિકારી થાય છે, પણ લજન નિષ્ફળ જતું નથી. આત્મજ્ઞલાઘા કરનારનું લજન વ્યર્થ જાય છે.

ધૈર્ય અને પુરુષાર્થ શિવાય દંભનો ઉપાય થઈ શકતો નથી. સર્વ કોઈ પોતાને હોય તે કરતાં અધિક સારો દેખાવાનો યત્ન કરે છે. આ સ્વભાવ બાહ્યાવસ્થાથીજ જોવામાં આવે છે, તેથી મનની વૃત્તિ સાથે દંભ નાનપણથીજ મિશ્ર થયો હોય છે, પછી મોટા થતાં એ રોગ વધતો જાય છે, માટે તે સખત ઉપચાર વગર મટવો દુર્લભ છે. દંભનાં વિધોનો વિચાર કરવો અને એમ જાણવું કે એથી પરલોકમાં હાનિ થશે. એમ વારંવાર વિચારવાથી દંભ કમી થાય છે. દંભનાં ત્રણ મૂળ છે. ૧. જગતની સ્તુતિની ઇચ્છા. ૨. નિંદાનો ભય. ૩. લોકપૂજાની આશા. એમ જાણવું કે લગવતની અવકૃપા આગળ આ ત્રણે કંઈ ગણતરીમાં નથી, તો દંભ સહિત થવાય. જગવત એમ કહેશે કે મારી કૃપા કરતાં લોકના માનને તેં વધુ જાણ્યું, માટે તું કપટી છે. દંભથી મનમુખીના સંગી થવાશે, એવો ભય રાખવો. વળી જગતની પ્રસન્નતા કોઈને મળી નથી કે મળતી નથી; કારણ કે એક જણ જેની સ્તુતિ કરે છે, તેનીજ ખીલે નિંદા કરે છે. વળી એમ પણ જાણવું

કે પોતાનું પ્રારબ્ધ કોઈના હાથમાં નથી, તો પછી પરત જવોની સ્તુતિ નિમિત્ત ઇશ્વરની અવકૃપા વહોરી લે એ કેટલી બધી મૂર્ખાઈ ! જગતની આશાને ફળહીન જાણુ કારણ કે તેથી પ્રભુની પ્રસન્નતા દૂર થાય છે.

વળી એમ પણ જાણવું કે લોકોની નિંદાથી કંઈ થવાનું નથી. માત્ર ભગવત કબુલ કરે તો બસ છે. જગત પોતાનું હૃદય ન આપતાં નિષ્કામ થઈને કેવળ ભગવતને અર્પણ કરવું, જેથી તેને માટે પ્રભુ સર્વના હૃદયમાં પ્રતી અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

દંભનું બળ ક્ષીણ કરવાના ખીજ પણ ઉપાય છે. જ્યોત્સનામાં એમ સંકલ્પ થાય, કે મારું ભજન લોકો જાણે અથવા, જાણશે ત્યારે એમ વિચારવું કે મારે લોકો જાણવા ન જાણવા સાથે શું પ્રયોજન છે ? લોકોના હાથ શું છે ? સર્વ કર્તા ભગવંત છે. આવો વિચાર દૃઢ થાય દંભપર શીઘ્ર દોષ દૃષ્ટિ થાય છે; કારણ કે નિશ્ચય પૂર્વ દંભને ખુરો જાણ્યો છે. જેમ દંભની પ્રીતિ જીવને લોક તરફ ખેંચે છે, તેમ દંભ પરની દોષ દૃષ્ટિ જીવ પરલોક તરફ ખેંચે છે. પછી એમાંથી જે સંકલ્પનું બાહ્ય અધિક હોય તેને આધીન મન થાય છે.

દંભની અધિકતા માયાની પ્રીતિથી થાય છે, એ તેનો પ્રેરક વાસના છે. મનુષ્યના ચિત્તમાં આ બે

ખેંચતાણુ સર્વદા થયા કરે છે. પછી જેના પર અધિક પ્રીતિ હોય છે, તેનો અંગિકાર તે કરે છે. મનના સ્વભાવોથી વિપર્યય થવાનું બળ જેને પ્રાપ્ત થયું છે, તેને માયા છળે છે, એટલે પોતાના મલિન સ્વભાવોથી વિપર્યય થવામાંજ તેને ગુંથાયલો રાખે છે. આમાં ચાર ભેદ છે. ૧. સર્વ વખત સંકલ્પોથી વિરૂધ્ધ થવામાંજ વીતી જાય, એટલે ભજનથી વિમુખ થવાય. ૨. મલિન સંકલ્પો હઠાવવામાં થોડો કામ વ્યતીત કરી બાકીના વખતમાં ભજનમાં સ્થિત થવું. ૩. જુઠા સંકલ્પ તરફ ચિત્તજવાજ ન દેવું. માત્ર ભજનના રહસ્યમાંજ સ્થિત થવું. ૪. જુઠા સંકલ્પ જોતાંજ તીક્ષ્ણ વૈરાગ્યથી દૂર થવું, અને ભજનની એકાગ્રતામાં સ્થિત થવું. આ ઉત્તમ અવસ્થા છે; કારણકે તે છળને છળે છે, છળને લજ્જાવાન કરી પોતાના કાર્યમાં સાવધ રહે છે.

જેમ તરતાં ન આવડતું હોય તે તરવા જાય તે પોતે ડુબી જાય છે, પણ જેને આવડતું હોય, તે પોતે તરે છે અને બીજાને તારે છે, તેમ ગુપ્ત દંભવાળા અમે લોક સંગ્રહ માટે પ્રગટ ભજન કરીએ છીએ એમ માની, દંભ વધતાં આખરે ધર્મ ભ્રષ્ટ થાય છે, અને જે દંભ રહિત ભજન કરે છે તે પોતે પરમપદ પ્રાપ્ત કરી બીજા અનેકને તેની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. દંભી મનુષ્યને કોઈ કહે કે અમુક ભક્ત લોક સંગ્રહ માટે પ્રગટ ભજન કરે છે, અને

તારા કરતાં તેની અસર પણ લોકો ઉપર વધારે થાય છે, માટે તારે પ્રગટ લજન કરવાની જરૂર નથી. આમ સાંભળવા છતાં જે ગુપ્ત લજન ન કરે, તે માન અને ઐશ્વર્યને માટેજ લજન કરે છે એમ જાણવું. જ્યાં સુધી માનાપમાન અને નિંદાસ્તુતિ સમાન થયાં નથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારે પોતાની વડાઈ પ્રગટ ન કરવી. જ્યારે માનની અલિલાવાનું મૂળ ન રહે, ત્યારે પોતાની વડાઈ સાંભળવામાં દોષ નથી.

ઉંમર સંત કહે છે કે હું જ્યારે પ્રભાતમાં ઊઠું છું, ત્યારે મને કોઈ સુગમ કે અગમ્ય કાર્યનો ભય હોતો નથી. એવી રીતે અનેક સંતોએ અનુભવનાં વચનો કહ્યાં છે, તે ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ.

પ્રગટ લજન કરવામાં જેમ દંભ છે, તેમ પોતાના અવગુણ છુપાવવા એ પણ દંભ છે. ૧. પાપકર્મ જોઈ લોકો નિંદા કરે છે, અને નિંદા અથવા સ્તુતિમાં જો આસક્ત થવાય, તો લજનથી વિમુખ થવાય છે. ૨. નિંદા વિષે ધૈર્ય રાખવું કઠણ છે, અને તેથી હૃદય અપ્રસન્ન થાય છે. ૩. જ્યારે કોઈનું મલિન કાર્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, ત્યારે ખીજા લંપટ મનુષ્યો શંકા રહિત થઈ પોતાનાં પાપ કર્મમાં વધુ સ્થિત થાય છે. ૪. લજનથી પોતાનાં પાપકર્મ છુપાવવામાં ફરકત નથી; કારણકે લજનવાન થવું એ મારો ગુણ છે,

આ લોકમાં અને પરલોકમાં પોતાના અવજુલ પ્રસિદ્ધ ન થાય, તેમાં ભગવતની દયા જાણી એવાં કર્મથી દૂર રહેવું. આમ કરવામાં એવી ઇચ્છા ન રાખવી કે લોકો પોતાને વૈરાગ્યવાન અને ભજન કરનાર કહે. એવી ઇચ્છા રાખવી તે તો દંભ કહેવાય.

કોઈ નોકરને અનાજ ચોખ્ખું કરવો આપીએ, અને તે એમ જાણીને સાફ ન કરે કે રખેને માસથી કંઈ અશુદ્ધતા રહી જાય ! પણ તેણે એમ વિચારવું કે પ્રયત્નજ નહિ કરે તો અનાજ કેવી રીતે શુદ્ધ થશે ? તેમ દંભના ભયથી શુભકર્મ ન કરીએ તો નિષ્કામ શી રીતે થાય ? લોકોની દૃષ્ટિના ભયથી શુભકર્મનો ત્યાગ કરવો, એ પણ દંભ છે.

ઇબ્રાહીમ સંત પોતાની પર્ણકુટીમાં હમેશ પુસ્તકો વાંચતા હતા. ત્યાં કોઈ આવતો જણાય, તો તે મગવા આવે છે, માટે તેને કંઈ વાત કરવી હશે, એમ ધારી તેને દૂરથી જોતાંજ પુસ્તક ખંધ કરતા.

ખીજું શુભકર્મ તે રાજનીતિ છે. રાજનીતિ વિષે ધર્મ અને વિચારની મર્યાદાથી વિચરાય તો તે પણ ઉત્તમ ભજન છે, પણ જો ધર્મહીન થઈ જવાય તો તે મહાપાપ છે, અણુબક સંતે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે તને એ મનુષ્યોનો પણ ઉપરી ઠસાવે, તો તે પદનો અંગિકાર ન કરીશ. પછી અણુબકને

તેમના ગુરૂની પાછળ મોટું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. ત્યારે પેલા મિત્રે કહ્યું કે મને જે વર્ત્ય કહેતા હતા તેનો અંગિકાર તમે કેમ કર્યો? તેમણે જવાબ આપ્યો કે તને તો હજી પણ વર્ત્યજ કહું છું. જેમ કોઈ પુરૂષ પોતાના પુત્રને કહે કે જળ સાથે રમત રમવી નહિ, અને પોતે તરતાં આવડતું હોવાથી નદીમાં પ્રવેશ કરતાં ડરતો નથી; તેમ વિચારવાન મનુષ્ય રાજ્યવ્યવહાર કરે તેમાં દંભ નથી; કારણ કે તેની આગળ ખીજે કોઈ જો તે કાર્ય ચલાવવા તૈયાર થાય, તો તે અધિક પ્રસન્ન થઈ તેનો ત્યાગ કરે છે, તેની ધૃતિ કરતો નથી.

ત્રીજું શુભકર્મ લોકોને શુભમાર્ગનો ઉપદેશ કરવો, તે છે. આ કાર્ય કન્યાણુકારી છે, પણ એમાં દંભ થવાનો અધિક સંભવ છે. શુભમાર્ગનો ઉપદેશ કહેનાર અને સાંભળનાર બન્નેને લાલદાયક છે, પણ એમાં દંભ ઉપજે તો તરતજ ત્યાગ કરવો.

બશરહાદ્દી સંતે પોતાનાં પુસ્તક ભરેલી પેટી જમીનમાં ઢાટી દીધી. કોઈએ કારણ પૂછ્યું ત્યારે એમણે કહ્યું કે મારા હૃદયમાં ઉપદેશરૂપી ભોગની અભિલાષા મેં જોઈ, તેથીજ મેં ઉપદેશ કરવાનો ત્યાગ કર્યો છે.

ઈગ્રાહીમ સંત કહે છે કે તારા હૃદયમાં બોલવાની અભિલાષા થાય, ત્યારે મૌન ધારવું, અને મૌનની અધિકતા

થાય, તો વચન વાર્તા કરવાં. ઉપદેશ કરનારે બિચાર કરી, હૃદયમાં સાત્વિકવૃત્તિ અને દંભ એ બે મિશ્ર થાય, કે તરતજ ઉપદેશનો ત્યાગ કરવો.

અબુહુનીફા સંતને કોઈ રાજાએ પ્રધાનપદ આપવા માંડયું, પણ તેમણે તે અંગિકાર ન કરતાં જીવનપર્યંત લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરતા રહ્યા. જેની એવી વૃત્તિ છે કે કોઈપણ રીતે મનુષ્યો લગવતમાર્ગનો અંગિકાર કરી માયાથી વિમુખ થાય, તે શુદ્ધવૃત્તિવાળો છે, તે કેવળ દયા માટેજ ઉપદેશ કરે છે. પોતાની સભામાં મોટો ધનવાન કે રાજા આવે, પણ તેથી યથાર્થ વચનનો ત્યાગ ન કરે, અને તેમના માયિક ઐશ્વર્યથી અંતઃ ન જાય, તો જાણવું કે એજ ખરી નિષ્કામવૃત્તિવાળો છે. ઉપદેશ કરનારે પ્રથમથીજ આવાં લક્ષણો મેળવવાં, અને એવાં ચિન્હ પોતામાં ન જણાય, ત્યાં સુધી પોતાની વૃત્તિ શુદ્ધ નથી, પણ દંભયુક્ત છે, એમ જાણી પુરૂષાર્થ વડે તેનો ત્યાગ કરવો.

સર્વ શુભકર્મની રૂચી દંભ અને સાત્વિકની સોખત એ બેઉથી ઉપજે છે. તેથી જ્ઞાત્રુએ હમેશાં પોતાને જોતા રહેવું, અને દંભ દેખાય તો તેનો ત્યાગ કરવો.

એક વિદ્વાન એક કુવામાં પડી ગયો, તેને કેટલાક લોકો કાઢવા મયા, ત્યારે તેણે કહ્યું કે જેણે મારી પાસે

વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેણે મને ખેંચવામાં મદદ ન કરવી, કારણકે તેથી મારી નિષ્કામવૃત્તિનું ફળ જતું રહેશે.

એક સંત પાસે પુરૂષ કંઈ ભેટ લાવ્યો, ત્યારે સંતે કહ્યું કે તારા ભાઈએ મારી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી તારી ભેટ લઈ તો મારી નિષ્કામવૃત્તિને બાધ આવે. આમ કહી તેની ભેટ સ્વીકારી નહિ.

વિદ્વાનજનો વિદ્યાર્થીની પુજા સ્વીકારે તો તેમાં નિષ્કામ વૃત્તિનું ફળ જતું નથી; કારણકે તેઓ લગવતની પ્રસન્નતાજ માત્ર ચાહે છે, બીજી આશા રાખતા નથી.

[૯] અભિમાન.

બીજા કરતાં પોતાને મહાન માનવો, એ સ્વભાવ નિંદ્ય છે. વિચાર કરીએ તો અભિમાન કરવું, એ લગવત સાથે હરિક્ષાર્પ કરવા જેવું છે. ઐશ્વર્ય તો માત્ર લગવતનેજ શોભે છે. પ્રભુ કહે છે કે જેના હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ અભિમાન છે, તે આત્મસુખ પામતો નથી. પોતાની બડાઈ કરનારને પાપીની માફક શિક્ષા થાય છે.

એક વખત સુલેમાન નામે મહાપુરૂષે પોતાનું સૈન્ય એકઠું કર્યું, તેમાં અમુક લાખ મનુષ્યો, દેવતાઓ, પરીઓ, પક્ષીઓ, ભૂતો આદિક લેગાં થયાં. તે સર્વને તેઓ પવન વેગે ઉડાડી આકાશમાં લઈ ગયા, ત્યાંથી તેઓને પૃથ્વી

પર ભાવી, સમુદ્રના તળીયા પર્યંત લઈ ગયા. એટલે આકાશ-
વાણી થઈ, કે સુલેમાન ! જે તને તારા બળનું દેશમાત્ર પણ
અભિમાન હોત તો તને તારા સૈન્ય સાથે રસાતળમાં મેળવી દેત.

જે પાપ કોઈપણ શુભ કૃતિથી ધોવાતું નથી, એવું
મહાન પાપ તે અભિમાન છે. એક સંતે કોઈ અભિમાનીને
ફક્કડ થઈ ચાલતો જોઈ, તેનો ત્યાગ કર્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું
કે તમે મને ઓળખતા નથી ? સંતે કહ્યું કે હું તને ઘણી
સારી રીતે ઓળખું છું; કે આદિમાં તું જળના બુંદરૂપ
હતો, મધ્યમાં વિષ્ટાની પોઠ ઉઠાવનારો છે, અને અંતમાં
મહાકુચીલ મૃતકને પામનાર છે.

જેણે નમ્રતા અંગિકાર કરી છે, તેને અવશ્ય લગવને
ઘોટાઈ આપી છે. સર્વ મનુષ્યના ગળામાં લગવતે રસી નાંખી
છે, તેમાં જે દીન હોય છે, તેની રસીને દેવતાઓ જિંચે
ખેંચે છે, અને લગવતને કહે છે કે મહારાજ ! આને ઉત્તમ
ગતિ આપો. તેમજ જે અભિમાની હોય છે, તેને દેવતાઓ
નીચે ધકેલે છે, અને કહે છે કે પ્રભુ ! આને અધોગતિને
પ્રાપ્ત કરાવો.

ઉત્તમ પુરૂષ તો તેજ છે, કે જે સાત્વિકવૃત્તિથી ધન
પેદા કરી, શુભ કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, અનાથ પર
સર્વદા દયા કરે છે, વિવેકી જન સાથે સર્વદા પ્રીતિ રાખે

છે, અને સામર્થ્ય હોવા છતાં, દીનતા અને ગરીબીનો અંગિકાર કરે છે.

કોઈ મહાપુરૂષ ભોજન કરતા હતા, તેવામાં ત્યાં એક કોઢીઓ આવ્યો, અને યાચના કરવા લાગ્યો. મહાપુરૂષે તેને અંદર બોલાવ્યો, એટલે સર્વ પોતાનાં વસ્ત્ર સંકોચવા લાગ્યા. મહાપુરૂષ તો તેને પોતાના આસન ઉપર બેસાડી ભોજન કરાવવા લાગ્યા. તે જોઈ તેમના એક સંબંધીને ગ્લાનિ ઉપજી. થાડે કાળે તે સંબંધીને કોઢ નીકળ્યો, અને તેમાંજ તે મરણ પામ્યો.

મુસા મહાત્માને આકાશવાણી થઈ હતી, કે જેને અંશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય, છતાં સર્વદા મારે આધીન રહી જીવમાત્ર સાથે નિરાભિમાનપણે વર્તે છે, ચિત્તમાં સર્વદા મારો લય રાખે છે, એક ક્ષણ પણ મારા ભજનથી અચેત નથી રહેતો, અને મારી પ્રીતિ કરી ભોગથી બચતો રહે છે, તેજ મને અધિક પ્રિય છે. દીન અને નમ્ર મનુષ્યજ આ લોકમાં સુખી થઈ પરલોકમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામે છે.

મહાપુરૂષો કહે છે કે ભજનનું રહસ્ય દીનતા અને કામજતા છે. નમ્રતા એ સર્વ શુભ કર્મોમાં વિશેષ છે. બાળક પણ યથાર્થ વચન કહે, તો તેનો પણ અંગિકાર કરવો, એ ગરીબીનું ચિહ્ન છે. નિર્ધનને જોઈ પોતાને તેનાથી પણ નીચો જાણે, અને ધનવાનને જોઈ તેને આધીન થાય

નહિ, તેનેજ ધનાદિક પદાર્થોના અભિમાનથી રહિત જાણવો. મહાત્મા ઇસાને આકાશવાણી થઈ હતી કે ઇસા ! મેં તને અનેક પ્રકરનાં સુખ આપ્યાં છે, પણ જ્યારે તું તેને દીનતાથી સ્વીકારીશ, ત્યારેજ હું તે સર્વદા વધારતો રહીશ, અને તેથી તું સર્વદા સુખી રહીશ.

એક સંતે રાજાને કહ્યું હતું કે તું દીનતા અને ગરીબી વિષે સ્થિત થા. એ ગરીબી રાજ્યના ઐશ્વર્યથી પણ વિશેષ છે. જેનું ચિત્ત ધનમાં આશક્ત ન રહે, મોટાઈમાં નમ્રતા સહિત વર્તે, અને સુંદરતા વિષે કામાદિક વિકારથી નિષ્પાપ રહે, તેજ પ્રભુના હરખારમાં વિશુદ્ધાચરણવાળો ગણાય છે.

જે પોતાના કરતાં ખીજાને વિશેષ દેખે, તેનામાં નમ્રતાનું ચિહ્ન છે, એમ જાણવું. શિવલી સંતને કોઈએ પૂછ્યું, કે તમે તમને કેવા જાણો છો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અક્ષર પરના ખિંદુથી પણ અદ્વય. આ વાત જ્યારે એક મહાપુરૂષે સાંભળી ત્યારે તેમણે ભગવતને કહ્યું કે મહારાજ ! એમને અહંકારથી ખચાવો. કારણકે તે પોતાને કંઈક પણ મહત્તાવાળા જાણે છે, કેવળ અહંકાર રહિત નથી.

ખીજાઓથી પોતાને અધિક માને, અને પોતાની મોટાઈ પ્રગટ કરે, તેને અભિમાની જાણવો. સર્વ ઈશ્વરના

ઈશ્વર એના મનુષ્ય ! તે સર્વ જીવને દયાથી જુએ છે, અને તેમની દીનતા સાંભળે છે; છતાં અભિમાની મનુષ્યો પ્રભુને વદાણતા નથી, તેથી તે ઈશ્વરથી પણ પોતાને મોટો સમજે છે, પોણે સર્વથી આગળ ચાલે છે, ઊંચા સ્થાન પર સ્થિત થવા ઇચ્છે છે, અને સર્વના સન્માન તથા આદરની અભિલાષા રાખે છે. કોઈ યથાર્થ ઉપદેશ કરે, તો તેનો અંગિકાર કરી શકતો નથી, પણ ઊલટો ક્રોધ કરે છે, અને પોતે કોઈને ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે ક્રોધ અને શિક્ષાયુક્ત વચન કહે છે. અભિમાની પુરુષ યથાર્થ વચન આગળ શીષ નમાવતો નથી, અને સર્વ જીવ તરફ હલકી દૃષ્ટીથી જુએ છે. આ સ્વભાવ જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે પડદા સમાન છે. એથી સર્વ અપલક્ષણ ઉપજે છે, અને સર્વ ગુણોથી અપ્રાપ્ત રહેવાય છે. ઈર્ષ્યાને લીધે એનો ક્રોધ શાન્ત થતો નથી, તેથી એ કોઈને પોતાના સમાન જોઈ શકતો નથી, તેમ નિંદા અને કપટથી રહિત પણ થઈ શકતો નથી, તેથી આ લોક અને પરલોકમાં મહા દુઃખ અનુભવે છે. જ્યાં સુધી અહંભાવનું વિસ્મરણ ન થાય, ત્યાં સુધી ધર્મની ગંધ સરખી આવતી નથી. જે અભિમાની મનુષ્યો લેગા થાય ત્યારે દુર્ગંધ પ્રસરે છે, અને જેડનાં દ્વંદ્વ ચાનની માફક અદેખાઈથી દુઃખી થાય છે. એમાંથી છૂટવાનો ઉપાય એ છે કે લકતજનોને જોતાંજ પોતાને ભૂલો જઈ તેમનામાં લીન થઈ જવું, અને સર્વદા હાસ્યવનો અંગિકાર કરી ભગવતમાં લીન થવું.

અભિમાન જે જાતનાં છે. એક દીર્ઘ અને ખીણું અહ્ય. દીર્ઘ અભિમાની પોતાનેજ કર્તા ભોકતા માને છે, તેથી કોઈનું ભજન કરતો નથી; આ અભિમાન મોટું છે. અહ્ય અભિમાની સંતજનો તરફ ઝાનિ રાખે છે. તે કહે છે કે અમુક સંત નીચ કુળના છે, તેથી તેમને કેમ નમાય ! વળી સંતજનો પણ આપણી માફક ખાનપાનાદિક વ્યવહાર કરે છે, તેથી તેમના દાસ થવાથી શું ફળ ? આવા અહ્ય અભિમાનીના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. અભિમાનની વિશેષતાને દીધે સંતનું અંશ્વર્ય જાણતા નથી, અને વિચાર રહિત હોય છે. ૨. સંતજનોની વિશેષતા સમજે છે, પણ દાસત્વ કરી શકતા નથી ૩. સંતજનોને વિશેષ જાણે છે, પણ પોતાની બડાઈ દેખાડે છે. તેથી કોઈનાં યથાર્થ વચનોનો અંગિકાર કરતા નથી. તેઓ પોતાને સ્વામિ સમજે છે. જેમ કોઈ ચક્રવર્તી રાજાનો નોકર રાજાના સિંહાસન પર બેસી પોતાપર ચમર ઢળાવે, તો તે દંડનો અધિકારી થાય છે, તેવીજ ગતિ અભિમાની મનુષ્યની છે.

અભિમાન ઉત્તમ થવાનાં ૭ કારણો છે. ૧. વિદ્યા. વિદ્યાનો અભિમાની અભાણને પશુવત સમજી તેમના તરફથી પૂજની આશા રાખે છે. ૨. તપ અને વૈરાગ્ય. તપસ્વી એમ સમજે છે કે સઘળા જીવો અમારી સેવા કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે. ૩. અથવા ગૃહસ્થો માયામાં ડુબેલા છે, અને અમે

મુક્ત છીએ. એક તપસ્વી એવો શક્તિમાન હોતો, કે તેના પર હુમેશાં વાદળની છાયા રહેતી. તેમની પાસે એક કુકર્મી મનુષ્ય પોતાનાં પાપોથી મુક્ત થવાની ઈચ્છાથી આવ્યો. તપસ્વીને એમ થયું કે મારા સમાન ખીજે કોઈ તપસ્વી નથી, અને આના સમાન કોઈ કુકર્મી નથી, તેથી એ મારી સંગતિનો અધિકારી નથી. એમ ધારી તેને પોતાની પાસે બેસવા દીધો નહિ. ઉલટો કઠોર વચનથી તેનો અનાદર કર્યો. જ્યારે તે કુકર્મી લજ્જાવાન અને દીન થઈ ત્યાંથી ચાલવા માડ્યો, કે તરતજ તે તપસ્વી ઉપરથી મેઘની છાયા દૂર થઈ ગઈ, અને એક મહાપુરૂષને આકાશવાણી સંભળાઈ કે “અમુક તપસ્વીનાં જપ, તપ અભિમાનથી નષ્ટ થયાં છે, અને એક કુકર્મીનાં પાપ શુદ્ધ લાવનાથી નષ્ટ થયાં છે. આ મારો સંદેશો તે બેઉને પહોંચાડ, કે જેથી તપસ્વીનું અભિમાન અને કુકર્મીની નિરાશા દૂર થાય.”

કોઈ પુરૂષનો પગ દેવયોગે કોઈ તપસ્વીના માથામાં વાગ્યો એટલે તે કોધથી બોલ્યો કે ભગવતની દુહાઈ છે, કે તારી અવજ્ઞા પ્રભુ માફ નહિ કરે. આથી આકાશવાણી થઈ કે તું મારી ક્ષમા અક્ષમાને માટે નિશંક થઈ દુહાઈ દે છે, તેથી તને ક્ષમા નહિ મળે, અને અવજ્ઞા કરનાર પર દયા કરી ક્ષમા કરીશ તાત્પર્ય કે અવજ્ઞા કરનારને શ્રાપ દેવો એ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાસુ વૈરાગ્યમાં પણ ભય રાખે છે, અને

બુદ્ધિહીન અભિમાન કરી અંતરમાં મલિન રહે છે. અભિમાની તપસ્વી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧. હૃદયમાંથી અભિમાન કાઢી શકતા નથી, પણ ઉપરથી દીનતા અને ગરીબીનો અંગિકાર ખતાવે છે. ૨. વચનથી પોતાની ખડાઈ નથી દેખાડતા, પણ કર્મમાં અભિમાન પ્રગટ દેખાડે છે. જેમકે સર્વથી આગળ ચાલવું, ડોચા આસન પર બેસવું, કોઈ તરફ દૃષ્ટિ ન કરવી, બ્રહ્મી ચઢાવી રાખવી, વગેરે. ૩. પોતાને મુખે પોતાની સ્તુતિ કરે છે, અને બીજાને હલકા માને છે.

૩. ઉત્તમ કુળ. બ્રાહ્મણ વગેરે જે પોતાને ઉત્તમ કુળવાન માને છે. તે સંત, તપસ્વી, વિદ્વાન વગેરેને પોતાના સેવક સમાન જાણે છે.

૪. સુંદર રૂપ. રૂપ અને શૃંગારની અધિકતા સ્ત્રીઓમાં વિશેષ હોય છે.

૫. ધન. જ્યારે ધનવાન મનુષ્ય કોઈ ઉપર ગુસ્સે થાય છે, ત્યારે એમ કહે છે, કે મારા આગળ તું કોણ માત્ર ? તારા જેવા તો અનેક ઘાસ મારે ત્યાં છે.

૬. શરીર બળ. નિર્બળને જોઈ આવા પુરૂષો પોતાના બળનું અભિમાન ખતાવે છે, અને પ્રસંગ આવે તો તેમને દુઃખ દેવામાં પણ કચાશ રાખતા નથી.

૭. સંબંધી, વિદ્યાર્થી, કે સેવક વધારે હોવા: આવા

મનુષ્યો પ્રાણી માત્રને તરણા સમાન ગણે છે, અને જે નર્કના અધિકારી થાય છે.

અભિમાનનો અંશ પણ આત્મસુખથી વિમુખ કર છે, તેથી એનો ઉપાય કરવો આવશ્યક છે. પહેલો ઉપાય એ છે કે ભગવતને ઓળખવા, અને એમ જાણવું, મોટાઈ તથા ઐશ્વર્યનો અધિકારી તો માત્ર ઈશ્વરજી હું તો સર્વથી નીચ, કુટિલ. પરાધીન અને મૂર્ખ છું. અસમજવાથી અભિમાનનું મૂળ કપાય છે. વળી એમ વિચાર કે મનુષ્ય રજવિર્યનો બનેલો છે, તેનાથી મલિન બી શું છે? જ્યારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિજ આવી અધમતામાંથી થ છે, તો પછી એમાં અભિમાન કરવા જેવું શું છે? વળી મનુષ્ય સર્વ ગુણ અને ઐશ્વર્ય ગુરુત જન્મ્યો હોય, તો પણ તે પરાધીનતાનો પાર નથી. ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તાપ, દુઃચિંતા આદિ અનેક વિધનો તેને આવે છે. એક ક્ષણ મનુષ્ય દુઃખ રહિત બની શકતો નથી. તેનામાં કંઈ જાણ જેટલું, કે પોતાના સંકલ્પો વિસ્મરણ કરવા જેટલું સામર્થ્ય નથી, એટલુંજ નહિ પણ એક પાન હલાવવા જેટલું પણ તેનામાં શક્તિ નથી. આવી પરાધીનતા વાળાને અભિમાન કરવા જેવું શું રહ્યું? આવા આવા વિચારથી અભિમાન જડમૂળથી જાય છે.

હસનબરી સંત પોતાની પાછળ કોઈને ચાલવા દે

નહિ; કારણકે આગળ ચાલવાથી મન અસ્થિર તથા અભિ-
માનિ બને છે.

એક રાજા લગવતલકત હતો, તેને ઘેર તેનો મિત્ર
આવ્યો. તેઓ રાત્રે બેઠા હતા તે વખતે તેલ ખૂટવાથી
દીવો બુઝવાની તૈયારીમાં હતો, એટલે પેલો મિત્ર તેમાં
તેલ નાખવા જિઠ્યો. એટલે રાજાએ તેને બેસાડી દીધો. ત્યારે
મિત્રે કહ્યું કે નોકરને બોલાવું? રાજાએ કહ્યું કે તે સૂતો
છે. એમ કહી પોતે તેલ પૂર્યું. મિત્રે કહ્યું કે આપે તસ્તી
શા માટે લીધી? રાજાએ કહ્યું કે તસ્તી લીધા પછી પણ
હું તેવો ને તેવોજ રહ્યો છું, કંઈ ઘસાઈ ગયો નથી.

અબૂહેરરા સંત રાજ્ય કરતા હતા, તોપણ આજીવિકા
માટે લોકડાંના ભાર વેચતા હતા, પરંતુ રાજ્યની આવકમાંથી
એક પાઈ પણ વાપરતા નહિ.

અલી નામે સંત રાજધર્મ વિષે સ્થિત રહી નાનો
જામાં પહેરતા. તેમને કોઈએ પૂછ્યું કે આવી કૃપણતા
શા માટે કરો છો? તેમણે કહ્યું કે એથી પણ ચિત્ત પ્રસન્ન
રહે છે. નિર્ધન લોકોને જેમ ખરાબ કપડાં પહેરતાં સંકોચ
થતો નથી, તેમ મને પણ થતો નથી.

આથી એમ ન સમજવું કે સર્વથા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર-
વાથીજ અભિમાન થાય છે. કેટલાક વૈરાગ્યવાન દેખાતા બુનાં
વસ્ત્ર પહેરે છે, છતાં તેમનામાં અભિમાન હોય છે. તેથીજ

ઇસા સંતે કહ્યું છે કે હૃદય કેમળ હોય, તો ઉત્તમ વર પહેરવાથી અભિમાન થતું નથી. એક મહાપુરૂષ પોતાના વસ્ત્ર પોતેજ શીવતા હતા, અને એક નોકર જ્યારે કાગ કરતાં થાકી જાય, ત્યારે તેનું શરીર ચાંપતા હતા, તેમજ ધનવાન, બાળક, કે વૃદ્ધને જોઈ પ્રથમ પોતેજ પ્રણામ કરતા હતા. તેમને ઊંચ નીચનો ભેદ ન હતો. તેમને કોઈ ભાવ કર પ્રસાદનું આમંત્રણ કરે તો તે થોડીઘણી વસ્તુ પ્રસન્નતા સાથે સ્વીકારતા.

ખીજો ઉપાય એ છે કે પ્રથમ પોતાના અભિમાનનાં કારણ જાણવું. ઉત્તમ કુળનું અભિમાન હોય તો એમ વિચારવું કે હું રજવીર્યથી પેદા થયો છું, તેથી અતિ મલિન છું; રૂપનું અભિમાન હોય તો અંદરની મલિનતાનો વિચાર કરવો, કે શરીર મળમૂત્રનું સ્થાન છે, અને વળી રૂપ પણ અસ્થિર-નાશવંત છે; બળનું અભિમાન થાય તો એમ વિચારવું કે સહજ દુઃખ થતાં અતિ દીન થઈ જવાય છે. માખી મચ્છર, ચાંચડ આદિ પ્રાણીઓ પણ આપણને પજવે છે તો પછી માણે બળ તે કોણ માત્ર ! ઐશ્વર્યનું અભિમાન થાય તો એમ વિચારવું કે ઐશ્વર્યના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે અને તે નષ્ટ થતાં પરાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે; વિદ્યા તપનું અભિમાન થાય તો એમ વિચારવું કે પરલોકમ અજ્ઞાની કરતાં મને વધારે શિક્ષા થશે; કારણ કે અજ્ઞાન

જાણ્યા શિવાય ભૂલ કરે છે, અને સમજી માણસ જાણીને ભૂલ કરે છે, માટે તે વધારે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. વિદ્યા કૃતિમાં ન મૂકે તો તે ભારરૂપ છે. ગર્દભ જેમ પુસ્તકનો ભારજ ઉપાડી જાણે છે, પણ માંહેનું રહસ્ય જાણતો નથી, તેમ વિદ્વાન અહંકાર કરે તો તે ગર્દભ કરતાં કોઈ રીતે વિશેષ નથી. તાત્પર્ય કે વિચારપૂર્વક અભિમાન દૂર કરવું.

વિદ્યા, શુભકર્મ વગેરે ભગવતકૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પોતાને વિશેષ ન સમજતાં તેના દાતા ભગવત તરફ દૃષ્ટિ રાખવી. કોઈ પણ સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થતાં તે પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થયો છે, એમ માનવું એજ અભિમાન છે, અને કોઈ પદની ઇચ્છા કરવી, કે પોતાને ઉત્તમ અધિકારી જાણવો એ ભ્રમ છે. જેમ લખવું અને શીવવું કલમ કે સોયને આધીન નથી; કારણ કે બંને જડ અને પરાધીન છે, તેમજ મનુષ્યનો પુરુષાર્થ મનુષ્યના હાથમાં નથી, પણ તે ભગવતને આધીન છે. માટે કોઈપણ શુભ ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં અભિમાન કરવો નહિ, પણ ભગવતનો ઉપકાર માનવો. કોઈ વિદ્વાન હોવા છતાં નિર્ધન હોય, તો તેણે એમ નહિ વિચારવું કે પ્રભુએ અમુક મૂર્ખને આટલું બધું ધન આપ્યું અને મને નિર્ધન કેમ રાખ્યો ? પરંતુ તે વખત એમ ઉપકાર માનવો કે પ્રભુએ દયા કરીને મને વિદ્યારૂપી ધન આપ્યું છે, અને એને તો માત્ર સ્થગ ધનજ આપ્યું છે,

દાઉદ મહાત્માને એમ અહંકાર થયો કે હું આ રાત્ર ભજન કરું છું અને દિવસે વ્રત રાખું છું. ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે “દાઉદ ! તું આવો પુરુષાર્થ ક્યાંથી પામ્યો તારા અભિમાનને લીધે હું તને માત્ર એક ક્ષણ મારી સહયતાથી દૂર રાખું છું.” આ ક્ષણમાંજ તેનાથી એવું પાથઈ ગયું કે તે જીંદગી પર્યંત તેને સાધ્યા કર્યું.

અયૂળ નામના મહાત્માએ એક વખત ભગવતને કાલે કે મહારાજ ! તું મારા પર કેટલાંએ વર્ષથી જે કષ્ટ નાં છે, તે હું ધૈર્યથી સહન કરું છું. એટલે આકાશવાણી થઈ કે મારી દયા શિવાય એ ધૈર્ય તારામાં ક્યાંથી આવ્યું આ સાંભળી અયૂળ ભયભીત થઈ પોતાના માથામાં ધૂનાખી બોલ્યા કે “મહારાજ ! સર્વ કંઈ તારી દયાથી બને છે !” જે આ ભેદ સમજે છે, તે અહંકાર કરતો નથી.

[૧૦] ભ્રમ, છળ, અજ્ઞાન.

મનુષ્ય આત્મસુખથી અપ્રાપ્ત રહે છે, તેનું કારણ એ કે ખરા માર્ગમાં તે ચાલતોજ નથી. તેણે શુભ માર્ગ જાણ્યે જ નથી. જેને સંતોનાં વચનમાં વિશ્વાસ નથી તે સ્વભાવિક અજ્ઞાની રહે છે, ભ્રમને લીધે કુમાર્ગે ચાલે છે, અથવા કે એવો છળ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને શુભમાર્ગથી પાછો પાડે છે. માન, ધનની પ્રીતિ, કામ, ક્રોધ વગેરે મલિન સ્વભાવે ભગવત માર્ગમાં મોટા પહાડ સમાન છે, તે ઓળંગવા મન

કઠણ છે. કેટલાક તો એકાદને ઓળંગતા થાકી જઈ અટકી જાય છે. જ્યાં સુધી એ સર્વ ઓળંગે નહિ, ત્યાં સુધી પરમ-પદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જ્યારે અજ્ઞાન દૂર થાય ત્યારેજ એ ચિકટ પહોંડો ઓળંગી શકાય છે.

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧. કેવળ અજ્ઞાન અથવા મૂર્ખતા; એટલે ભલાખુરાને પણ જાણે નહિ તે જેમ મુસાદ્દર માર્ગમાં જઈ જાય, તેને કોઈ જગાડે નહિ તે ઇંટસ્થાને પહોંચી શકતો નથી, તેમ અજ્ઞાની પણ જાણ્યા શિવાય માર્ગમાં રખડી મરે છે. ૨. ભ્રમ; એટલે પૂર્વ દિશામાં જવું હોય ને ભૂલથી પશ્ચિમ દિશામાં ચાલ્યો જાય તે. ભ્રમિત મનુષ્યો પોતાના ભ્રમમાર્ગમાં જેટલા વેગથી દોડે છે, તેટલા ઇંટસ્થાનથી દૂર જાય છે. ૩. છળ; એટલે કોઈ યાત્રાળુ ખરાખોટાની કસોટી કર્યા વિના ઘેરથી નાણું લઈ નીકળ્યો હોય, અને તે નાણું ખોટું નીકળ્યાથી તે તીર્થયાત્રાથી આપ્રાપ્ત રહે, તેથી ગતિ વિરોધ અને વૈરાગ્ય વિનાના સાધુસત્તી આશ છે.

જેને પરલોકનાં સુખદુઃખનું કંઈપણ ભાન ન હોય, તે અજ્ઞાની છે. પરલોકનાં સુખદુઃખની વાત સંતજનેનાં વાતોથી સમજાય છે, અને પૃથ્વીપટ્ટન જીવોને ભક્તિ કરવા માટેજ ભગવાને સંતજનેને મોકલ્યા છે. વિદ્વાનોની સંગતિથી દૂર રહેનાર સ્મશાનનાં ભૂત જેવો છે; કારણકે તેને ભગવત

સંબંધી કંઈજ જ્ઞાન હોતું નથી; પરંતુ લોભી અને કામ
યુક્ત પંડિતોની સંગતિ દોષરૂપ છે; કારણકે તેમનાં વચન
અચેતતા દ્વર થતી નથી. જે પોતે ઘોર નિદ્રામાં પડેલા હો
તે ખીજને શી રીતે જગાડી શકે? કેટલાક વિદ્વાનો નાના પ્રકાર
ચતુરાઈનાં વચનો કહે છે, પણ કલ્યાણનો ઉપદેશ કરી શક
નથી; તેઓ સૂતેલાને જગાડી મધપાન કરાવનાર જેવા

લગવતની દયાનો ઉપદેશ એ પ્રકારના મનુષ્યે
કલ્યાણકારી થાય છે. ૧. અધિક પાપ કરીને જે નિર
થયો હોય, અને નિરાશાથી પાપનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છ
હોય. ૨. જેના ઉપર ભયની અધિક પ્રબળતા હોય, તે
ઉપવાસ અને જાગ્રણ કરી પોતાને નષ્ટ કરવા ઇચ્છતો હો
આ બંનેને લગવતની દયાની પ્રતીતિ આવી શકે છે.

જેનાં વચન ધર્મની મર્યાદાનુસાર હોય, પણ કૃત
જિલટાં હોય તેના ઉપદેશની કંઈ અસર થતી નથી. જે
કોઈ મિઠાઈવાળો મિઠાઈના ખુમચામાંથી ખાતો જાય, એ
ખીજને કહે કે એમાં વિષ છે માટે ખાશો નહિ, તો તે
વચનમાં કોઈને ભરોસો પડતો નથી, તેમ તૃષ્ણાવાન પંડિતો
વચનથી માયાની પ્રીતિ દ્વર થતી નથી.

બ્રમ પાંચ પ્રકારનો છે. ૧. પરલોકને માનવોજ ના
જેમ ઘાસ સુકાઈ જાય છે, અને દીવો હોલવાઈ જાય છે, તે

મનુષ્ય મૃત્યુ પામી નષ્ઠ થઈ જાય છે, પણ તેને મૃત્યુ પછી અન્ય સ્થળે જવાનું છેજ નહિ એમ માનવું તે.

૨. પરલોકની કંઈક પ્રતીતિ ખરી, પણ એમ માને કે પરલોકની વાત સમજવી મુશ્કેલ છે. સંસારનાં સુખ પ્રગટ છે, અને પરલોકનાં સુખદુઃખ કોઈ પ્રગટ ખતાવે એમ નથી, એમ માનવું તે.

૩. પર લોકને સત્ય જાણે છતાં એમ કહે કે આ લોકનું સુખ રોકડ જેવું છે, અને પરલોકનું સુખ તો ઉધાર જેવું છે, માટે ઉધાર કરતાં રોકડ વિશેષ છે; પરંતુ તેણે એમ જાણવું જોઈએ કે જાને સરખી કિંમતનાં હોય તોજ રોકડ વિશેષ ગણાય; પણ આ તો પરલોકનું સુખ ઐહિક સુખો કરતાં અનેકગણું છે, પણ જમને લીધે આ વાત ગળે ઉતરતી નથી.

૪. પરલોકનું સુખ ખરું માને છે, છતાં આ લોકની સંપત્તિથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે, અને એમ માને છે કે ભગવત જેમ અહીં સુખ આપે છે, તેમ ત્યાં પણ સુખજ આપશે; પરંતુ તેણે એમ સમજવું કે જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાના પુત્રને ઉત્તમ ગુણવાન બનાવવા વારંવાર શિક્ષા કરે, અને નોકરને કંઈ પણ કહે નહિ; તેથી નોકર જો જાણે કે હું મારા શેઠને તેમના પુત્ર કરતાં પણ અધિક પ્રીય છું, તો તે તેની મૂર્ખાઈ છે; તેમ ભગવત પોતાના ભક્તોને માયાના

ભોગથી દૂર રાખે છે, અને મનમુખી જીવોને અધિક ભોગ આપે છે, તેથી તેણે ભગવતની કૃપા માનવી નહિ. સંતજને તો દુઃખ પડે ત્યારેજ ભગવતની પૂર્ણ કૃપા માને છે.

૫. કેટલાક એમ માને છે કે ભગવત પરમ દયાળુ છે, તેનામાં કૃપણતાનો અંશ પણ નથી, તેથી તે અમાર કર્મ તરફ નહિજ જુએ; પણ આમ માનનાર મૂર્ખ એજ નથી સમજતો કે પ્રભુ આ પૃથ્વીપર એક દાણો રોપનારને હજાર દાણા ઉત્પન્ન કરી આપે છે, એથી વધુ કૃપા કેટલી હોય? સાધન કરવાથી જીવને અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત થાય છે એજ ભગવતકૃપાની અવધિ છે. ખીજ રોખ્યા શિવાયજ નાનાપ્રકારનાં ફળ ઉત્પન્ન થતાં હોય, તો ઉદ્યમ કોણ કરે જેમ ગૃહસ્થાશ્રમ વિના સંતાનની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે તેમ સાધન કર્યા વિના કાર્યસિદ્ધ અસંભવિત છે. મારે વિધિયુક્ત ઉદ્યમ કરે અને વિધ્નોથી રક્ષા થવા ભગવતર્ન પ્રાર્થના કરે તેજ ખુશ્ખિવાન છે.

ઘણા મનુષ્યો કર્મની શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા જાણ્ય વગર પોતાનાં કર્મને નિર્વિદ્ધ માની ખુશ થાય છે, અને વિદ્ધથી નિર્ભય રહે છે, તે બ્રમિત છે એમ જાણવું; કારણકે તેનામાં વિવેક નહિ હોવાથી કર્મની સ્થૂળતાથી બ્રમિ થયા છે.

છળ એટલા બધા છે કે હજારમાં એકાદ પુરૂષ ભાગ્યેજ નિર્વિઘ્ન રહી શકે છે. વિદ્વાન, અતીત, તપસ્વી, અને ધનવાન એ ચાર પ્રકારના લોક જુદી જુદી રીતે છળમાં સપડાય છે.

વિદ્વાન પોતાનું સર્વ આયુષ્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાંજ પૂરું કરે છે, પણ ઇંદ્રિયોને પાપકર્મથી રોકવા પ્રયત્ન કરતો નથી. તે એમ માને છે કે વિદ્યાથીજ મને પરલોકમાં સુખ મળશે; પરંતુ એ ભૂલ છે. જેમ રોગી મનુષ્ય રાતદિવસ વૈદકના ંથોનોજ અભ્યાસ કરે, અને ઔષધિનું સેવન ન કરે, તો તેનો રોગ દૂર થતો નથી; તેમ વિદ્યા લાલુવા માત્રથી પરલોકનું દુઃખ મટતું નથી. પૈરાય વિનાનો પંડિત ગર્હલ સમાન છે. પ્રભુ કહે છે કે સર્વદા મનુષ્યના હૃદય તરફ જોઈ છું, કૃતિ તરફ જોતો નથી; માટે વિદ્વાન થઈ માત્ર સ્થૂળ કૃતિજ કરે, અને માન, ઇર્ષ્યા, અભિમાન વગેરે દૂર ન કરે, તો તે પરમ પદનો અધિકારી થઈ શકેજ નહિ.

તપસ્વી શરીરની શુષ્કતામાંજ સઘળો વખત ગુમાવે છે, તેથી ભજનથી વિમુખ રહી જાય છે. તે જો કોઈને સ્થૂળ શુષ્કતા રહિત દેખે તો તેને કઠોર વચન કહે છે, એ મૂર્ખતા છે. તે પોતાને પાવેત્ર માને છે. સંતજનોના મત પ્રમાણે તો તે મહાજ્ઞ છે. સંતજનો સ્નાનાદિક ક્રિયામાં આસક્ત થતા નથી, પણ શુદ્ધ જીવન ગાળવા અધિક યત્ન કરે છે; પરંતુ તપસ્વી તો વ્રત અને તીર્થાદનમાં

અધિક પુરૂષાર્થ કરે છે, ઇન્દ્રિયોને પાપ કર્મથી વર્જીત કરતા નથી, અને સર્વદા પુણવાની આશા રાખે છે. વળી કેટલાક ખાન, પાન, વસ્ત્રાદિકનો સંયમ કરે છે, પણ માનનો ત્યાગ નથી કરી શકતા, તેથી અભિમાન, ઇર્ષ્યા અને દંભમાં આસક્ત બને છે; પરંતુ એમ નથી જાણતા કે સર્વ તપનું મૂળ હૃદયની કોમળતા છે.

ઉત્તમ અતીતનાં ત્રણ લક્ષણ હોય છે. ૧. પોતાનું મન જીતી ભોગવાસનાથી વિરક્ત રહે છે. જેમ કોઈ રાજા શત્રુને જીતી વશ કરે, ત્યારે તેની પ્રજા અને સૈન્ય સ્વાભાવિક રીતે આધીન થાય છે, તેમ વિચારની મર્યાદાથી ભોગવાસનાની પ્રબળતા સ્વાધીન થાય છે. ૨. જેના ચિત્ત ઉપર ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય અને સંકલ્પગ્રાહ્ય પદાર્થોની સત્તા તે. ૩. જેનું ચિત્ત ભગવત સ્વરૂપમાં લીન હોય, અને દિશા, સ્થાન કે અહંકારનું સ્ફુરણ ન રહે તે. આ અવસ્થા વચનથી અગોચર છે; પણ જીવને સમજાવવા તેને જીવગ્રહાની ઐક્યતા કહી છે. જેની ખુશ્ખી દૃઢ નથી, તેને આ વચન સમજાતાં નથી. આ આનંદ અનુભવથીજ ઓળખાય છે. આ અવસ્થા ઉત્તમ અતીતની છે; પણ વેષધારી અતીત તો માત્ર સૂક્ષ્મ વચનો ખોલી પોતાને સ્થિર ચિત્તવાળા જણાવે છે, અને જે મેળવવાનું છે, તે મેળવ્યું છે એમ ધારીને નીચું માથું કરી આસનપર ખેસી રહે છે, પણ વૃક્ષ સ્ત્રી જેમ સિપાઈનો પોશાક પહેરવાથી

સંગ્રામ કરી શકતી નથી, ઉલટી કપટ બહાર પડતાં શિક્ષાને પાત્ર થાય છે, તેવી દશા વેશધારી અતીતની બાજુવી. કેટલાક મનુષ્યો એવા નીચ હોય. છે કે સ્થૂળવેષ અને સંયમ પણ કરી શકતા નથી. માત્ર એમજ સમજે છે કે રંગીત વસ્ત્ર પહેરવાં એજ વૈરાગ્ય છે. વળી કેટલાક મંદ બુદ્ધિવાળા એમ પણ કહે છે કે અમારું મન વિષયવાસનાથી મુક્ત છે, તેથી અમારામાં પાપનો પ્રવેશ થાયજ નહિ. તેઓ તપસ્વીને જોઈ એમ કહે છે કે આ વ્યર્થ કષ્ટ કરે છે, અને વિદ્વાનને જોઈ એમ કહે છે કે આ પ્રમોત્તરમાંજ ગુંથાયલા છે, યથાર્થ સમજતા નથી. આવું કહેવાવાળા રાજદંડના અધિકારી છે.

ધનવાન પણ અનેક પ્રકારે છળાય છે. ૧. કેટલાક પાપથીજ ધન મેળવે છે. પછી તે ધનથી તળાવ, કુવા વગેરે બંધાવે, તો પણ તેનું પાપ મટતું નથી. ૨. કેટલાક શુદ્ધ વ્યહારથી ધન પેદા કરે છે, અને નાનાપ્રકારનાં ધર્મસ્થાન બંધાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ માનને લીધે તે સ્થાનપર પોતાનું નામ કોતરાવે છે. તે એમ નથી બાજુતા કે લગવત અંતર્યામી છે, તો પછી નામ કોતરાવવાથી શું ? ૩. કેટલાક ધર્મસ્થાન બંધાવી તેમાં નાનાપ્રકારનાં ચિત્રો વગેરેથી શોભા કરે છે, આવી શોભાથી ચિત્ત ચપળ થાય છે, તેથી તેનો નિષેધ છે. ભજનના સ્થાવમાં ચિત્ત ચપળ થાય તો તે ભજનના સ્થાનને ઉજ્જડ કર્યા બરાબર છે, ૪. કેટલાક

પોતાને ઉદ્ધાર જણાવવા સહામત ખાંધી અતીતોને પોતાના સ્થાનપર ઐક્ય કરે છે. તે ઐક્ય માને છે કે આમ કરવાથી નગરમાં મારી ઉદ્ધારની ખ્યાતિ પ્રસરે. પણ એ માન અને દંભનો છળ છે; કારણકે એવા મનુષ્યો ઘરખૂણે ભૂખ્યોને એક રોટલી પણ આપી શકતા નથી.

બસસ્ટાંદી સંત પાસે એક ગૃહસ્થ આવી કહેવા લાગ્યા કે મારી પાસે હજાર રૂપીઆ છે, તે હું તીર્થસ્થાનોમાં વાપરવા ધાઈ છું. સંતે કહ્યું કે તીર્થયાત્રા ભગવતની પ્રસન્નતા માટે કરો છો કે તમાશા જેવા માટે ? તેણે કહ્યું કે ભગવતની પ્રસન્નતા નિમિત્તે. ત્યારે સંતે કહ્યું કે કોઈ ધનહીન કુટુંબને એ ધન આપી દે. તેનો આશીર્વાદ સહસ્ર તીર્થના ફળથી વિશેષ ફળદાયી નીવડશે.

આ પ્રમાણે મનના છળ અને ભજનનાં વિધનોને સારી રીતે ઓળખે, તો ભગવાન તરફ પ્રબળ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય.

પ્રકરણ ૪.

[૧] ત્યાગ વર્ણન.

જ્ઞામુખે આદિ અવસ્થામાં પાપનો ત્યાગ કરવાનો છે. ભગવતે આદિ અવસ્થામાં મનુષ્ય પર ભોગો પ્રેર્યા છે. એ ભોગની બુધ્ધિ કિશોર અવસ્થામાં પ્રગટે છે. બાલ્યાવસ્થામાં હૃદયરૂપી કિલ્લાને ભોગરૂપી મૈત્ર્ય ઘેરી લે છે, અને મનનો સ્વભાવ પોતાની સાથે મેળવી લે છે; પણ ન્યારે નિર્માળ બુધ્ધિ પ્રગટે છે, ત્યારે ભોગના ત્યાગની અને પુરૂષાર્થની અપેક્ષા થાય છે. જ્ઞામુના ચિત્તમાં ન્યારે ધર્મનો પ્રકાશ પ્રગટે છે, ત્યારે તે પાપને હુળાહુળ વિષ સમાન જાણે છે, અને એ વિષનો બહુ અંગિકાર કર્યો છે, એમ જાણી ભયભીત થઈ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એ પશ્ચાત્તાપ રૂપી અગ્નિમાં ભોગવાસના ભસ્મીભૂત થાય છે, એટલે રાજસ અને તામસ ગુણોનો ત્યાગ થઈ સાત્વિક ગુણ પ્રગટ થાય છે, તાત્પર્ય કે ત્યાગનું રૂપ ભય છે, એનું મૂળ ધર્મનો પ્રકાશ છે, પાપોનો પશ્ચાત્તાપ એ શાખા છે, અને ઇદ્રિયોને પાપથી રોકી ભગવતભજનમાં સાવધાન થવું એ ફળ છે.

પ્રથમ ભગવતપરની પ્રતીતિની હીનતાનો ત્યાગ કરી ધર્મના અર્થને સારી રીતે જાણવો. આ જાણવું એકલી

વિદ્યાથી થતું નથી, પણ સર્વ કર્મ વિષે ધર્મ અને વિચારની મર્યાદાનુસાર વર્તે, સંતજનોની આજ્ઞાને પ્રેમપૂર્વક વધાવી લે, અને મનની વાસનાઓનો આજ્ઞાધીન ન થાય, ત્યારે બને છે. મલિન કૃતિ કરનારની ભગવતમાં દૃઢ પ્રતીતિ થતી નથી. જ્યારે ભોગોની પ્રીતિમાં બંધાઈ જાય, અને વાસનામાં બુદ્ધિનો પ્રકાશ છુપાઈ જાય, ત્યારે પાપનો અંગિકાર થાય છે; તેથી સ્વભાવને સંપૂર્ણ વશ કરવો જોઈએ. આ સાધન મોટા પુરૂષાર્થથી સિદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી બ્યર્થ ચિંતવન અને મનના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાનો છે. એક ક્ષણ પણ ભગવતને વિસારવા, એ સર્વ વિધેનોનું મૂળ છે, માટે સર્વદા ભજનમાંજ દીન રહેવું. ભજન સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બે પ્રકારનાં છે, તેમાં સ્થૂળતાનો ત્યાગ કરી સૂક્ષ્મ ભજનમાં પ્રવૃત્ત રહેવું. સૂક્ષ્મથી અધિક સૂક્ષ્મ, તેથી અધિક સૂક્ષ્મ, એમ દિનપ્રતિદિન આગળ વધતા રહેવું, પણ સ્થાન પર અટકી ન જવું. ઉત્તમ પદનો ત્યાગ કરી નીચ પદ પર અટકી રહેવું, એમાં હાનિ છે; કારણકે પૂર્ણ પદના માર્ગ જેટલાં સ્થાન છે, તેટલાનો ત્યાગ કરવો એજ પ્રેમની દૃઢતા છે. એક મહાપુરૂષ કહેતા હતા કે “એક દિવસમાં હું સત્તર વખત પ્રભુને ભૂલી જતો, અને ભૂલ જણાતાં તે અવસ્થાનો ત્યાગ કરી પ્રભુ પાસે દીન બની જતો” એનો અર્થ એ છે કે એમની અવસ્થા ક્ષણક્ષણ વિષે વધતી જતી હતી,

તેથી બીજા પદપર પહોંચતાં પ્રથમ પદપર રોકાતા તેને ભૂલ માનતા હતા. આથી જ્ઞાસુની આદિ અવસ્થાનાં શુભકર્મ ને જ્ઞાની પાપરૂપ માને છે.

એક મહાપુરૂષને કોઈએ પૂછ્યું કે તમે તો નિષ્પાપ છો, છતાં નિદ્રા અને આહારનો આટલો બધો સંયમ શા માટે રાખો છો? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મારા લાઈ પરમ પુરૂષાર્થ કરી મારા કરતાં ઉત્તમ અવસ્થાએ પહોંચ્યા છે. તેથી હું સંસારનાં સુખોમાં આસક્ત બની પાછળ ન રહી જઈ તેટલા માટે સંયમથી વર્તું છું. એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:-એક સંત માથા નીચે પથર મૂકી સૂતા હતા. મનુષ્યનું રૂપ લઈ માયા ત્યાં આવી, અને કહેવા લાગી કે હે સંત ! તમે માયાનો ત્યાગ કરી પશ્ચાત્તાપ કરો છો કે શું? કારણકે તે શિવાય પથર માથા નીચે મૂકી સુખે નિદ્રા કેમ ઇચ્છો? એ સાંભળી તેમણે કહ્યું કે માયાના સુખની સાથે પથર પણ તું લે. એમ કહી પથર તેના તરફ ફેંકી દીધો.

એક સંત કહે છે કે જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પદાર્થ તરફ પ્રીતિથી જુએ છે, ત્યારે તે પોતાનો તેટલો સમય વ્યર્થ ગુમાવે છે, અને તે પ્રીતિ અંતકાળમાં એને પશ્ચાત્તાપના કારણરૂપ બને છે, છતાં આશ્ચર્ય છે, કે વ્યતીત થયેલા

સમયની માફક પોતાનું આખું આયુષ્ય વ્યર્થ ગુમાવે છે! ખરું જોતાં તો આયુષ્ય અમૂલ્ય છે, અને એનાથીજ પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તે વ્યર્થ જતાં રૂઢન કરવું જોઈએ.

યુક્તિપૂર્વક ત્યાગ થાય; તો તે ત્યાગને લગવત અવશ્ય કબુલ કરે છે. જીવ સાથે દેહનો સંબંધ તથા લગવત સાથે જીવનો સંબંધ જે બરાબર સમજે છે, તે જાણે છે, કે ભોગ અને પાપ આવરણ કરનાર છે, અને તેનો ત્યાગ કરવાથીજ લગવતની સમીપ જવાય છે. ભોગ અને પાપ દૂર થતાંજ હૃદય દર્પણ જેવું નિર્મળ થાય છે, અને તેમાં પ્રભુના શુભ સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પાપકર્મથી એ દર્પણ મલિન થઈ જાય છે. હૃદયમાં રજ-તમરૂપી અંધકાર અને સાત્વિક પ્રકાશ સર્વદા વર્તમાન હોય છે; પરંતુ પાપનો ત્યાગ થાય ત્યારેજ અંધકાર નષ્ટ થઈ સાત્વિક પ્રકાશ પૂર્ણપણે પ્રકાશે છે. જેનું ચિત્ત પાપથી એટલું બધું મલિન થયું હોય, કે પોતાને પોતાનાં કર્મ બુરાં લાગે નહિ, તેનાથી કોઈ કાળે પણ પાપનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. વસ્ત્ર ધોવાની વાતો માત્ર કરવાથી તે સ્વચ્છ થતાં નથી. તેને તો સ્વચ્છ પાણી અને ક્ષારથી ધોવાંજ જોઈએ. એવોજ ઉપાય હૃદય માટે પણ સમજવો.

મહાપુરૂષો કહે છે કે કંઈ પાપ થઈ જાય, તો પછી ક્ષીઘ્ર શુભકર્મ કરવું, કે જેથી પાપની બુરાઈ નષ્ટ થાય.

કોઈનાં ઘણાં પાપ થઈ ગયાં હોય, છતાં તે ભગવતનો ભય લાવી તેનો ત્યાગ કરે તો પ્રભુ તેના ત્યાગને કબુલ કરે છે.

કેટલીક વખતે પાપના સંબંધથી પણ મનુષ્ય પરમ પદનો અધિકારી થાય છે. જેમકે પ્રથમ કોઈ સંતપુરુષની અવજ્ઞા કરે, પણ પછી તેમના ભયથી સર્વદા તેમનો અશ્રિત બની, નીચ વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી પરમ પદનો અધિકારી બને છે. જેમ જળના સંયોગથી મેલ કપાય છે, તેમ શુભકર્મોથી અશુભ કર્મોનાં પાપ નાશ પામે છે.

પાપ બે જાતનાં છે. એક લઘુ અને બીજું દીર્ઘ. કદાચ લઘુ પાપ થઈ જાય, પણ પછી તેમાં અધિક ન વિચરે, અને તેનો ત્યાગ કરે, તો તે પાપની ક્ષમા મળે છે. સંતજનો કહે છે કે દીર્ઘ પાપનો ત્યાગ કરનારનાં લઘુ પાપો માફ થાય છે.

દીર્ઘ પાપ નીચે પ્રમાણે છે. ૧. ભગવતની અને પરદ્વોકની પ્રતીતિ ન કરવી, ૨. ભગવતની દયાની અવજ્ઞા કરવી. ૩. પાપને દોષ દૃષ્ટિથી ન જોવા. ૪. પોતે પાપ કરતો હોય છતાં નિષ્પાપ જાણીને નિડર રહે. આ ચાર મનનાં દીર્ઘ પાપ છે.

રસનાથી ચાર પ્રકારના દીર્ઘ પાપ થાય છે. ૧. જુઠી સાક્ષી પૂરવી. ૨. લોભ માટે જુઠી દુહાઈ આપી કોઈને

હુઃખ દેવું. ૩. મંત્ર જંત્રના પ્રયોગથી કોઈને હુઃખ દેવું.
૪. પારકી નિંદા કરવી.

એ દીર્ઘ પાપ ઉદર વિષે છે. ૧. નિષિષ્ઠ અને કઠોર આહાર કરવો. ૨. અનાથોનો છળ કરી પોતાની આજીવિકા ચલાવવી.

હાથનાં એ દીર્ઘ પાપ છે. ૧. પારકાનો ઘાત કરવો. ૨. ચોરી કરવી. કામેન્દ્રિય વિષે વ્યભિચાર એ દીર્ઘ પાપ છે.

લઘુ પાપની ક્ષમા મળે છે ખરી, પણ કેટલાંક કારણથી લઘુ પાપ પણ દીર્ઘ બની જાય છે. તે કારણો નીચે પ્રમાણે:—

૧. જે સ્વભાવ ચીરકાળ પર્યંત દૃઢ થાય, તે વૃદ્ધિ પામે છે. જેમકે સુંદર વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરવા, અથવા સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને મુખે ગાન સાંભળવું, વગેરે દૃઢ થઈ જાય તો તે પરિણામે વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી રજ્જેગુણ પ્રબળ થઈ આખરે તમોગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ સદૈવ ભજન કરવાથી હૃદય ઉજ્જવળ થાય છે, તેમ પ્રતિદિન પાપ કરવાથીજ હૃદય મલિન બને છે. જેમ પથ્થર પર શનૈઃ શનૈઃ જળનું ટીપું પડવાથી તેમાં ખાડો પડી જાય છે, પણ એકી વખતે સામટું જળ પડી ચાલ્યું જાય તેની કશી અસર થતી નથી, તેમ હુમેશન! પાપ કર્મ કે પુણ્ય કર્મની અસર હૃદય પર થાય છે,

૨. પોતાના પાપને થોડું જાણવાથી તે દીર્ઘ થાય છે, અને લઘુ પાપને પણ દીર્ઘ જાણે તો પરિણામે તેનો ત્યાગ થઈ જાય છે. મોટાં પાપને પણ અદૃષ્ટ જાણવાં, એ ભોગોની અધિક પ્રીતિને લીધે થાય છે, તેથી સંતજનો કહે છે કે જ્ઞાસુએ કિંચિત્ પાપને પણ મોટા પર્વત સમાન ગણવું.

૩. પાપ કર્મ કરી પ્રસન્ન થાય તો પાપ વધે છે. જેમકે કોઈ મૂર્ખ એમ ખૂશ થાય, કે મેં છળ કરી અમુકનું ધન કેવું હરી લીધું ? અથવા અમુકને સલામાં કેવો હલકો પાડ્યો ?

૪. જેનાં પાપ જગતમાં પ્રસિદ્ધ ન થાય, અને તેથી એમ જાણે કે મારા ઉપર ભગવાની ઘણી દયા છે, એમ સમજી તે પાપકર્મનો ત્યાગ ન કરે, તો તે પાપમાંથી કદી છૂટી શકતો નથી.

૫. કોઈ વિદ્વાનને પાપ કરતો જોઈ પોતે એમ સમજે કે આ વિદ્વાન થઈ આવું કાર્ય કરે છે, તો મને શું હરકત છે ? આથી તેનાં પાપ વધે છે.

એક વિદ્વાન કોઈ પાપ કર્મમાં આસક્ત હતો, પછી તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે તારું પાપ હું ક્ષમા કરું છું, પણ તારું જોઈ કેદલાએ મનુષ્ય પાપમાં

વર્ત્યા છે, અને તે તેમાં પ્રતિદિન વધતાજ જાય છે, તેમનાં પાપ તું શી રીતે માફ કરાવીશ? આથીજ સંતજ કહે છે કે સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વિદ્વાનોનું પાપ સગળું વધી જાય છે, માટે તેઓએ પાપ કર્મ ન તેટલા માટે ઘણા સાવચેત રહેવું.

પાપથી ત્રાસ પામવું એ ત્યાગનું મૂળ છે, સાત્વિક શ્રદ્ધા એ તેનું ફળ છે. ત્યાગનું લક્ષણ એ છે પોતાના પાપને જોઈ, હુમેશાં દીન ચિત્ત રાખી, શોક રહી લજન કરતા રહેવું. જેને પોતાનું મૃત્યુ નજીક જણ તે પશ્ચાત્તાપ અને રૂદન રહિત કંઈ પણે હોઈ શકે? લોભી વૈદ્ય વધારે પૈસા કઢાવવા કોઈને એમ કહે કે રોગથી તારો પુત્ર મૃત્યુ પામશે, ત્યારે તેને કેવી પ્રચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે? તો બુદ્ધિનો નાશ પુત્રના મૃત્યુ પણ વિશેષ છે, અને સંત જનોનાં વચન સંશય રા છે, તેથી એવાં વચન સાંભળી જો ત્રાસ ન થાય જાણવું કે પ્રતીતિ દૃઢ થઈ નથી, અથવા પાપનાં બરાબર સમજાયાં નથી; માટે જ્ઞાસુએ સર્વ પાપ લગવતનો કોપ અવશ્ય યાદ રાખવો, અને નીચેના નિર પ્રમાણે વર્તવું.

૧. સર્વ પાપથી વિરક્ત થઈ કર્તવ્યમાં સાવધ થવું.

૨. ભવિષ્યમાં પાપ નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરી, ભગવતને અંતર્યામી બાણી, ત્યાગના નિર્વાહની ઉત્કંઠા રાખવી. જ્યાં સુધી સર્વ ભોગની અભિલાષાથી વિરકત ન થવાય, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ ત્યાગ ન કહેવાય, માટે મન ઉપર કોઈ ભોગની પ્રબળતા હોય, તો અનેક વાર પ્રયત્ન કરી તેનો ત્યાગ કરવો.

૩. વ્યતીત થયેલાં પાપના પુરસ્કરણમાં સાવધાન રહેવું. તપ, ભજન અને દાનથી પાપનું પુરસ્કરણ થાય છે. જેમકે અધિક ભોલાયું હોય, તો મૌન રહેવું; અશુભ દૃષ્ટિ થઈ હોય, તો નેત્ર બંધ રાખવાં. એવી રીતે વિપર્યય ભાવ અગિંકાર કરવો. જો આ પ્રમાણે પાપનું પુરસ્કરણ ન થઈ શકે તો વૈરાગ્ય અને ભગવત ભજન વિષે અધિક દ્રઢ થવું, પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી તેનાં દુઃખથી અધિક ભયભીત થવું, અને ભગવતની દયાની આશ્વા રાખી યથાશક્તિ દાન કરવું, તથા સાધુ સંગતમાં સ્થિત થવું, એટલે પાપની ક્ષીણતા થશે. ભય અને પ્રીતિ વિના મુખેથી એકલું ત્રાહિ ત્રાહિ કરવાથી કંઈ લાભ થતો નથી. એક જ્ઞાસુએ સંતને પૂછ્યું, કે હું મુખેથી રામનામ ઉચ્ચારું છું, પણ મન તેમાં લીન થતું નથી, તેનું કેમ ? સંતે કહ્યું કે ભગવતનો ઉપકાર માન કે એક ઈન્દ્રિય તો શુભમાર્ગમાં લાગી છે. પ્રીતે પ્રીતે રામજીની કૃપાથી મન પણ એ તરફ વળશે.

મન એવું કપટી છે કે જ્યારે જ્ઞાસુ લજનમાં સ્થિત થાય, ત્યારે તેને એમ સમજાવે છે, કે હૃદયની લીનતા શિવાય રામનામ લેવું મિથ્યા છે; પરંતુ જે ઉત્તમ જ્ઞાસુ છે, તે મનને ઉપદેશ કરે છે, કે તેં કહ્યું તે સત્ય છે, માટે હવે હૃદય લીન કરીશ. મધ્યમ મનુષ્યો એમ કહે છે કે વાદવિવાદ, આગસ અને નિદ્રામાં વખત કાઢવા કરતાં રામનામ લેવું સાચું છે; અને કનિષ્ઠ મનુષ્યો એમ માને છે કે મન લજનમાં પડેવાતું નથી, તો જાણેથી માત્ર રામનામ લેવાનું શું ફળ છે? એમ કહી લજનનો ત્યાગ કરે છે. આવા મનુષ્યો પરમ ભાગ્યહીન છે.

નીચેનાં કારણોથી ત્યાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ૧. પરલોકની પ્રતીતિ ન હોય, અથવા સંશયવાન હોય. ૨. ભોગની અધિક પ્રબળતા હોય. જે ઐહિક સુખમાંજ ઘેરાયેલા હોય, તેમને પરલોકનું દુઃખ યાદ આવતું નથી. ૩. ભોગ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને પરલોકને જિધાર જેવા જાણે છે. ૪. ત્યાગની ઇચ્છા હોય, પણ અચેતપણાને લીધે લીલો રહે, તથા ભોગ પ્રાપ્ત થતાં એમ ધારે કે હમણાં તો આ ભોગવી લઉં, ત્યાગને માટે પછી થઈ રહેશે. ૫. ભગવતને હયાળું જાણી એમ માની લે, કે તે મને ક્ષમા કરશે.

જે ભોગને રોકડ અને પરલોકને જિધાર જાણતો હોય, તેણે એમ વિચારવું, કે મૃત્યુ સમયે પરલોક રોકડ

બની જશે, અને વળી એમ જાણવું કે લોગમાંથી છૂટવાનું સામર્થ્ય નથી, તો પછી પરલોકનાં દુઃખ શી રીતે સહન થશે ? જે પાપના ત્યાગમાં હીલો હોય, તેણે એમ વિચારવું કે અચાનક મૃત્યુ આવશે, ત્યારે ત્યાગ કયે વખતે બનશે, અને ત્યાગ તો જ્યારે કરવો પડશે ત્યારે કડબુજ લાગશે; માટે પુરૂષાર્થ કરી તરતજ ત્યાગી બનવું. બાવળના વૃક્ષને તરતજ ઉખેડવું સાડું છે, કારણ કે વધી ગયા પછી તે ઉખેડવું ઘણું અઘરું પડે છે, તેવુંજ ત્યાગને માટે સમજવું. જેમ ઉંમર વધતી જાય છે, તેમ લોગોનું બળ વધતું જાય છે, અને ત્યાગ વૃત્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, માટે પુરૂષાર્થ શીઘ્ર કરી લેવો. ત્યાગ માટે માત્ર લગવત કૃપા ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું, તે સર્વસ્વ લુટાવી દઈ વનમાં જઈ ત્યાં અકસ્માત ધન પ્રાપ્તિની આશા રાખવા જેવું મુર્ખાઈ ભરેલું છે; માટે પ્રથમ દીર્ઘ પાપનો ત્યાગ કરી પછી સર્વથા નિષ્પાપ બની રહેવું. એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ત્યાગના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાથી ઉત્તમ ત્યાગ સાધી શકાય છે.

[૨.] સંતોષ.

જે કે ધર્મનું મૂળ ત્યાગ છે, પણ તે સંતોષ વિના સાધ્ય થતો નથી. તેથીજ મહાપુરૂષો કહે છે કે સંતોષ એ અર્ધો ત્યાગ છે, સઘળાં ઉત્તમ પણ સંતોષથીજ માત્ર

થાય છે. પ્રભુ કહે છે કે “હું સંતોષીની નજીકમાં વસું છું, અને મારી સહાયતા તથા દયા તેના પર મોકલું છું.” મત તપ ન કરે છતાં સંતોષી નિર્ભય છે.

સંતોષ એ મનુષ્ય સ્વભાવ છે, પશુમાં એ ગુણ નથી. ભોગમાત્ર પરિણામે નાશવંત, અને ચિરકાળ પર્યાંત પરમદુઃખ ભોગવાવનાર છે, આવી સમજનો અધિકારી મનુષ્ય છે, પશુને એ સમજ હોતી નથી; પરંતુ કેવળ આવી સમજણથી સંતોષ મેળવી શકાતો નથી. જેમ રોગી એમ સમજે કે અમુક રોગ અત્યંત દુઃખદાયી છે, પણ તેનો ઉપચાર ન કરે તો તે દૂર થતો નથી, તેમ ભોગોને દુઃખમય બાણી તેનો ત્યાગ કર્યા વિના સંતોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. જો મનુષ્ય સંતોષી થવાનો પ્રયત્ન કરે, તો દેવતાઓ તેને બળ આપી સહાય કરે છે.

ભોગની ઈચ્છા, તે આસુરીવૃત્તિ છે, અને તેની નિવૃત્તિ ઈચ્છવી, તે દૈવીવૃત્તિ છે. પહેલીને વાસના સ્તંભ કહે છે, અને બીજીને ધર્મસ્તંભ કહે છે. આ બે વૃત્તિઓ વચ્ચે સર્વદા વિગ્રહ ચાલ્યા કરે છે, તેમાં જે વૃત્તિ બળવાન હોય તેની જીત થાય છે. જો ધર્મમાં પોતાનો પગ ઠેરવી ભોગોને વશ કરે, તો પરમજીત મળે છે. આ લડાઈ મનનું યુદ્ધ છે, ધર્મની દૃઢતામાં પોતાનો પગ

ઠેરાવવો એનું નામજ સંતોષ. જ્યાં આ બે સૈન્યો નથી ત્યાં સંતોષ પણ હોતો નથી. અને તેથીજ કહ્યું છે કે દેવતાઓને સંતોષનો અધિકાર નથી, તેમજ બાળક અને પશુને પણ નથી.

ચિત્ર અને ગુપ્ત નામના બે દેવતા મનુષ્યની રક્ષા કરે છે. આ દેવતાનાં વચનો જે સાંભળે છે, તે ભલા કહેવાય છે, અને વિમુખ રહેનાર પશુ સમાન ગણાય છે. આ દેવતાઓ મનુષ્યની ભલાઈ ખુરાઈની અવસ્થા તેમના હૃદયમાં લખે છે. તે ચક્ષુથી જોઈ શકાતી નથી, પણ મૃત્યુ સમયે આ નેત્ર બંધ થઈ પરલોક જવાનાં નેત્ર ખૂલે છે, ત્યારે દેખાય છે.

બાહ્યાવસ્થામાં હૃદયગઢને આસુરી સેના ઘેરી લે છે. પછી કિશોર અવસ્થામાં એ ગઢમાં દૈવીસેના પ્રગટ થાય છે, તે જ્યાં સુધી આસુરીસેનાને વશ ન કરે ત્યાં સુધી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, અને જ્યાં સુધી પુરૂષાર્થ કરી યુષ્મ કરતો નથી, ત્યાં સુધી આસુરીસેના વશ થતી નથી, તેથી હૃદયરૂપી ગઢ દુષ્ટોના હાથમાંથી છૂટતો નથી. આ લડાઈમાં જે સાવધાન ન હોય તે અચેત રાજા જેવો બાણવો. તેનો હેશ શત્રુને હાથે લુંટાઈ પાયમાલ થઈ જાય છે; પરંતુ જ્યારે ભોગને સંપૂર્ણ વશ કરી, વિચારની આજ્ઞાનુસાર વર્તે ત્યારેજ પુરેપૂરી જીત થાય.

આવી જીત મેળવનાર વિરલાજ હોય છે. સંતોષની દૃઢતા શિવાય આ ગઢ જીતી શકાતો નથી, માટે એ શુભશુભની પ્રાપ્તિ માટે સદા પુરૂષાર્થ કરતા રહેવું.

ધર્મનાં અનેક દ્વાર છે, પણ શ્રી રામજીને ઓળખી, તેમનામાં ચિત્ત સ્થિર કરવું, એ ઉત્તમ છે. ધર્મનાં મૂળ ત્રણ છે. ૧. જ્ઞાન. ૨. ચિત્તની સ્થિરતા. ૩. કૃતિ. આ ત્રણ શિવાય કોઈ પણ ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. એ ત્રણમાં જ્ઞાન ઐથી ઉત્તમ છે; કારણકે એ સર્વનું મૂળ છે. જ્ઞાન એ ધર્મનું વૃક્ષ છે, ચિત્તની સ્થિરતા તેની શાખા છે, અને કૃતિ તેનું ફળ છે.

ઈષ્ટ અને અનિષ્ઠ એ બેથી રહિત મનુષ્ય કદી પણ રહીશકતો નહીં; પરંતુ એ બેઉને વિષે સંતોષ રાખવો જોઈએ. ઈષ્ટ અવસ્થામાં સંતોષ રાખવો એ અઘરું કામ છે. ભોગ, માન, સંપત્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે તેમને નિત્ય જાણી તેમનામાં પ્રસન્ન રહેવું, એ વિમુખ અને અચેત થવાની નિશાની છે, અને તેથીજ સંતપુરૂષોએ કહ્યું છે કે ઈષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિમાં સંતોષ રહેવો કઠણ છે, પણ ખરે સંતોષ તો અનિષ્ટપ્રાપ્તિ—નિર્ધનતામાં મેળવી શકાય. જ્યારે હૃદય નિર્લેપ હોય ત્યારેજ ઈષ્ટ પ્રાપ્તિ વખતે તો સંતોષ રહી શકે. તાત્પર્ય કે માયાના પદાર્થો જોઈ તેમાં

પ્રસન્ન થઈ બંધાઈ જવું નહિ, પણ એમ સમજવું કે એ બધું અનિત્ય હોવાથી અસત્ય છે. ઐહિક સુખને સુખ ન જાણવું, કારણકે તે રામજીથી વિમુખ કરનારું છે. જે જે ઐહિક સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમાં લગવતની દયા માનવાથી તેની સન્મુખ જવાય છે. દયા સમજવી એટલે તન, મન અને ધન સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થો લગવત અર્થે આપતાં અચકાવું નહિ તે. ખરે સંતોષ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તન રાખે ત્યારેજ કહેવાય.

અનિષ્ટ અવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧. પ્રથમ જેમાં પુરૂષાર્થ ચાલી શકે છે; જેમ કે શરીર પોતાને સ્વાધીન હોતાથી લજ્જન કરી પાપનો ત્યાગ કરી શકાય. ૨. રોગ અને વિપત્તિ. એ પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત થતાં નથી, એની મેળેજ ચાડ્યાં આવે છે. એમાં પુરૂષાર્થનું બળ પણ ચાલતું નથી; ૩. જેમાં શરૂઆતમાં પોતાનું બળ ઉપયોગમાં આવતું નથી. પણ પાછળથી બળનો ઉપયોગ કરી શકાય છે તે. જેમકે કોઈ દુઃખ હે, તેમાં આપણું કંઈ ચાલતું નથી, પણ તેનો બદલો લેવાની ઇચ્છા ન કરવી એ પુરૂષાર્થથી બની શકે.

નીચે લખેલા પ્રસંગોમાં અવશ્ય સંતોષ રાખવો જોઈએ.

૧. લજ્જન કરી પરમપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પાપનો ત્યાગ કરવો, એમાં નીઃસંદેહ સંતોષ રાખવો જોઈએ. એમાં

તો આદિ, મધ્ય અને અંત્ય દરેક અવસ્થામાં સંતોષ આવશ્યક છે. આદિમાં વિધિયુક્ત અને મલિનતા રહિત રહેવું, મધ્યમાં દૃષ્ટિ બંધ રાખી સંકલ્પ દૂર કરવા, અને અંતમાં અભિમાન રહિત ભજન પ્રગટ કરવું; એ ત્રણેમાં સંતોષ ખાસ અગત્યનો છે. પાપનો ત્યાગ સંતોષ વિના થતો નથી. ભોગની તૃષ્ણા જેટલી વધી જાય, તેટલું પાપ વધે છે, અને પછી તેમાં સંતોષ રાખવો કઠણ પડે છે; માટે શરૂઆતથીજ સંતોષ રાખવો ઉત્તમ છે.

૨. દુઃખમાં પ્રભુની ઇચ્છા જાણી સંતોષ રાખવો; એનું ફળ ઉત્તમ છે. મહાત્માઓ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતાં એવું માગે છે, કે હે પ્રભુ! મને એવું બળ આપ, કે જેથી સંસારનાં દુઃખો પ્રસન્ન ચિત્તે સહન કરી શકું. પ્રભુ કહે છે કે જે કષ્ટમાં ધૈર્ય રાખી પોતાનાં દુઃખ કોઈની આગળ પ્રસિધ્ધ કરતો નથી, તેને હું સદૈવ મારો પોતાનો માનું છું, અને તેનાં અપકર્મો હું કશા લેખામાં ગણતો નથી. વળી જે અંધ થવા છતાં સર્વદા પ્રસન્નચિત્તે રહે છે, તેને હું મારું દર્શન આપું છું.

એક બાઈ માર્ગમાં પડી ગઈ, તેથી તેના પગનો એક નખ ઉખડી ગયો, અને તેમાંથી ઘણું રૂધિર નીકળ્યું, આથી તે સંતોષથી હસવા લાગી, લોકોએ તેને દુઃખમાં

હસવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે સંતોષની પ્રસન્નતાથી દુઃખ ભૂલી જવાય છે.

એક બાઈને એક પુત્ર હતો. તે મૃત્યુ પામ્યો તે વખતે તેનો પતિ પરદેશ હતો. પછી પતિ જ્યારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે પુત્રના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. બાઈએ કહ્યું કે તે પરમ-શાન્તિમાં છે. પછી પતિને ભોજન કરાવી પોતે પણ ભોજન કર્યું. ત્યાર પછી તેણે પતિને પૂછ્યું કે કોઈએ આપેલી વસ્તુ તે પાછી માગી લે, ત્યારે તેનો શોક કરે, તેને કેવો જાણ્યો? પતિએ કહ્યું કે એના જેવો મૂર્ખ બીજો કોઈજ નહિ. એટલે સ્ત્રીએ કહ્યું કે આપણા પુત્ર કે જે લગવતનોજ હતો, તેણે આપણને આપેલો, અને તેણેજ પાછો લઈ લીધો છે, માટે તેનો શોક કરવો વ્યર્થ છે. આ સાંભળી પોતાની સ્ત્રીની, લગવતપ્રીતિ તથા વૈરાગ્ય બેઈ અતિ પ્રસન્ન થયો. આ વાત નજીકમાં રહેતા એક મહાપુરૂષે જાણી ત્યારે તેઓને અનેક ધન્યવાદ આપ્યા, અને કહ્યું કે લગવતની ઇચ્છા તમને મીઠી લાગી તેથી તેમણે તમને પોતાનાં પ્રિયતમ કર્યાં છે.

૩. બદલો ન લેવામાં પણ સંતોષની જરૂર છે. જ્યાં સુધી સામાને દુઃખવાની વૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી પૂર્ણ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. લગવત કહે છે કે કોઈ તને દુઃખાવે તો તેનો બદલો નહિ વાળતાં મારા પર ભરોસો રાખી શાન્ત રહેવું.

ઈસા સંત કહે છે કે ખુરાઈનો બદલો ખુરાઈથી ન વાળતાં લલાઈથી વાળવો. કોઈ જમણા ગાલમાં મારે, તો ડાબો ગાલ તેની આગળ ધરવો; અને પાઘડી ઉતારી લે, તો અંગરખું પણ કાઢી આપવું. સાચા સંત આવો સંતોષ રાખે છે.

જીજ્ઞાસુને સર્વ અવસ્થા અને સર્વ કાળમાં સંતોષજ નેઈએ. એકાંતમાં જ્યારે નાના પ્રકારના સંકલ્પ સ્ફૂરે, તેથી ભજનમાં વિશ્લેષતા આવે, અને સમય વ્યર્થ જાય; ત્યારેજ સંતોષમાં દૃઢ થવાય છે. જે યુવાન અને નિરોગી હોવા છતાં શુભાશુભ ક્રિયાથી રહિત થઈ બેસીજ રહે, તે વિમુખ થાય છે. ઈંદ્રિયો કર્મ રહિત થાય, પણ સંકલ્પ રહિત મન ન થયું હોય, ત્યાં સુધી નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થતું નથી; માટે મન નિર્વિકલ્પ થતા સુધી એકાંતમાં ન વસતાં ઈંદ્રિયોને સેવામાં અથવા કોઈ શુભ કાર્યમાં લગાડવી.

લોગવાસનાથી નિવૃત્ત થઈ શુભવાસનાઓમાં પ્રવૃત્ત થવું, એજ ખરો સંતોષ છે. જેમ કોઈ પહેલવાનને નિર્બળ કરવો હોય તો તેને આહાર આપતા નથી; તેમ કામને નિર્બળ કરવો હોય તો દિવસે વ્રત રાખવું, અને રાત્રે ભોજન કરવું તે પણ હુણું; નેત્રને સુંદર રૂપ બેવાથી રોકવાં અને એકાંતમાં રહેવું; તેમજ મનના સંકલ્પોને

એવા વિચારથી રોકવા, કે શરીર માત્ર ઉપરથીજ સુંદર લાગે છે, બાકી અંદર તો રૂધિર, માંસ, મળ, મુત્ર વગેરે દુર્ગંધ ઉપજવનાર પદાર્થો ભરેલા છે. આવા ઉપાયોથી કામ નિર્બળ થાય છે. જેમ કઠોર પશુનો આહાર કમી કરવાથી, અથવા બંધ કરવાથી તે નિર્બળ થઈ વશ થાય છે, તેમજ કામનું પણ સમજવું. કામને ઉત્તેજિત કરનાર પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાથી તે પણ વશ થાય છે. આહાર, નેત્ર અને સંકલ્પને રોકવાં એ એને વશ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે.

ધર્મવાસનાને બે પ્રકારે પોષી શકાય. ૧. ત્યાગના ફળનો લાભ મનને સમજાવવો. ૨. જે સંતોએ ભોગનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમનાં વચનો વારંવાર વિચારવાં. એમ કરવાથી પ્રતીતિ દૃઢ થાય છે, અને એમ સમજાય છે કે ભોગનું સુખ ક્ષણ માત્ર છે, અને ત્યાગનું સુખ અવિનાશી છે. આમ જાણવાથી ધર્મવાસના પ્રબળ થાય છે, માટે ભોગવૃત્તિને શનૈઃ શનૈઃ વિપર્યય કરવી.

મુક્તિદાયક સાધનોના બે પ્રકાર છે. ૧. ત્યાગ, સંતોષ, વૈરાગ્ય અને મનોનિગ્રહ. ૨. પ્રેમ, એકતા, ભરોસો અને ધન્યવાદ.

મહાપુરૂષો પોતાના પ્રિયતમને કહે છે કે જીવંતથી સીતારામ જપવા, હૃદયથી પ્રભુને ધન્યવાદ આપવો, અને

જે સંત લજ્જનની યુક્તિ શીખવી માયાબળથી મુક્ત કરે તેમનો સંગ, આ ત્રણ કાર્ય સર્વ શુભકર્મોથી અધિક છે.

પ્રભુને ધન્યવાદ આપવાથી તેની પ્રતીતિ દૃઢ થાય છે. ધન્યવાદની સ્ફૂરણાનાં મૂળ ત્રણ છે. સમજ, અવસ્થા અને કૃતિ. ૧. ધન્યવાદની સમજ, એટલે જેટલી સુખસંપત્તિ મળી છે, તે શ્રી રામજીનીજ દયા છે, અને યોગ્યતા કરતાં પણ અધિક છે, એમ સમજવું. ૨. અવસ્થા, એટલે લગવતના ઉપકારની પ્રસન્નતા હૃદયમાં રાખવી. ૩. કૃતિ, એટલે સર્વ પદાર્થ તેનાજ હોવાથી તેને અર્પણ કરતાં લગાર પણ સંકોચ ન રાખવો. આથીજ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. બુદ્ધિ, જીજ્ઞા અને ઇન્દ્રિયોને પ્રભુના ધન્યવાદમાંજ લગાડવાં. જેમ રાબ કોઈને ઇનામ આપે, તે માણસ એમ જાણતો હોય, કે આ ઇનામ મને પ્રધાનને લીધે મળ્યું છે, તો તે રાબને પૂર્ણ ધન્યવાદ આપી શકતો નથી; તેમ મનુષ્યને કોઈ પણ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તો તેણે સમજવું કે આ કોઈ દેવતાની કૃપા નથી પણ પરમાત્માનીજ પૂર્ણ કૃપા છે; કારણ કે દેવતાઓ તો પરમાત્માની શક્તિ છે, અને સર્વના દાતા પરમાત્મા છે, માટે પૂર્ણ ધન્યવાદ તો તેનેજ ઘટે છે.

લગવત નિર્લેપ, અકર્તા, સ્વભાવ રહિત અને સંકલ્પથી પર છે; એના જેવું ખીજું કોઈ નથી, અને સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ તથા રક્ષણ કરનાર-યોગક્ષેત્રનું વહન કરનાર પણ

એજ છે, એમ જ્યારે દૃઢ સમજાય, ત્યારેજ નિઃસંદેહ ઉત્તમ કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્મા સુખ આપે ત્યારે એમ સમજવું કે એથી હું વિદ્યા અને ભજનમાં દૃઢ બનીશ, એ સર્વ પદાર્થો એને અર્થે વાપરીશ, અને એ રસ્તે એનાં દર્શન પામીશ. આવી સમજનું નામજ સમ્પૂર્ણ ધન્યવાદ છે.

મનનો ધન્યવાદ એ છે કે પ્રાણીમાત્રનું ભલું ઈચ્છવું, અને કોઈનાં ધનમાનાદિક વિશેષ જોઈ તેની ઇર્ષ્યા ન કરવી.

જીભનું કર્તવ્ય એ છે કે સર્વ કાળ અને સર્વ અવસ્થાને વિષે ભગવતના ધન્યવાદનોજ ઉચ્ચાર કરવો.

શરીરથી ધન્યવાદ કરવો તે એ કે સર્વ ઈન્દ્રિયો ભગવતે જે નિમિત્ત માટે આપી છે, તે અર્થે તેને લગાડવી.

જેમ રાજા પોતાના કોઈ દાસ પર દયાળુ હોય, અને તે દાસ દૂર દેશમાં વસતો હોય, તો તેને પોતાની પાસે આવવા માટે ઘોડો તથા રસ્તાના ખર્ચ માટે પૈસા મોકલે, તેની મદદથી તે પોતાની પાસે આવે, એટલે તેને મોટી પદવી આપવાની ઇચ્છા કરે, તેમાં રાજાને કંઈ સ્વાર્થ હોતો નથી, માત્ર દાસનું ભલું કરવાનીજ ઇચ્છા હોય છે. આવો પ્રેમજ ખરા ધન્યવાદને પાત્ર છે. હવે જો દાસ તે ઘોડા પર બેસી તરતજ રાજા પાસે આવે, તો તેણે રાજાને ખરા ધન્યવાદ આપ્યો કહેવાય; પરંતુ તેમ ન કરતાં રાજાને

પીઠ કરી અન્ય સ્થળે ચાલ્યો જાય, તો તે રાજથી દૂર થાય છે, અને જો એજ ઘોડા પર બેસી બીજી દિશામાં ચાલ્યો જાય, અથવા તે ઘોડાનો અને દ્રવ્યનો અંગિકાર ન કરે તો તે રાજથી વિમુખ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવતે મનુષ્યને જે નાના પ્રકારનાં સુખ આપ્યાં છે, તે જો ધર્મના માર્ગમાં લગાડે, તો તેણે ભગવતને ખરે ધન્યવાદ આપ્યો કહેવાય, અને જો તેને પાપકર્મમાં લગાડે, અથવા તો ભોગવાસનામાં લગાડે તો તે પ્રભુથી વિમુખ થાય છે.

ભગવતે ચાર પ્રકારના પદાર્થ રચ્યા છે.

૧. જે આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખ આપનાર છે તે ભલો સ્વભાવ.

૨. જે બન્ને લોકમાં અત્યંત દુઃખ આપનાર છે તે ખુરો સ્વભાવ.

૩. માયાના ભોગમાં આસક્ત થવું તે આ લોકમાં માત્ર ક્ષણિક સુખ આપનાર પણ પરલોકમાં દુઃખ આપનાર છે, તેથી બુદ્ધિમાન તેનો ત્યાગ કરે છે.

૪. ભોગથી વિપર્યય થઈ તપ, વૈરાગ્યાદિમાં લીન થવું તે; આ લોકમાં દુઃખરૂપ ભાવે છે, પણ પરલોકમાં સુખ આપનાર છે; જેમ રોગી માણસ પ્રસન્ન થઈને કડવી દવાનો

અંગિકાર કરે છે. તેમ બુદ્ધિમાન અને પરમ સુખરૂપ માની સર્વદા અંગિકાર કરે છે.

શરીરના કાર્યમાત્ર જેટલું ધન પ્રાપ્ત કરવું તેમાં લાભ ઘણા છે, અને હાનિ થોડી છે, પણ પ્રયોજન કરતાં અધિક ધન મેળવવામાં લાભ અલ્પ છે, અને હાનિ વિશેષ છે. કેટલાક પુરૂષ એવા સ્વભાવના હોય છે કે જેને થોડું ધન પણ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે; કારણકે નિર્ધન અવસ્થામાં તૃષ્ણા રહિત હોય છે, પણ થોડું ધન પ્રાપ્ત થતાં તૃષ્ણા વધે છે. કેટલાક એવા જ્ઞાની હોય છે કે જેને ઘણું ધન પણ દુઃખ દેતું નથી; કારણકે તેનો વ્યય કરવામાં તે સમર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે, કે એકજ પદાર્થ અમુકને દુઃખરૂપ અને અમુકને સુખરૂપ હોઈ શકે છે.

સુખદાયક પદાર્થ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧. આદિમાં સુખ આપનાર. ૨. અંતમાં સુખ આપનાર. ૩. સ્વતઃ સુખરૂપ અને સુંદર. એજ રીતે બુદ્ધિ પદાર્થોના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. આદિમાં દુઃખરૂપ. ૨. અંતમાં દુઃખરૂપ. ૩. સ્વતઃ દુઃખરૂપ અને મલિન. આદિ, મધ્ય અને અંત સર્વ કાળને વિષે સુખ આપનાર તે બુદ્ધિ અને અનુભવ છે. એ પરમ સુખરૂપ છે; તેમજ સર્વ અવસ્થામાં જે દુઃખ આપનાર છે, તે મૂર્ખતા છે, એનાથી હૃદયમાં અંધકાર થાય છે. કેટલાક પદાર્થો એવા પણ હોય છે કે તે શરૂઆતમાં દુઃખરૂપ લાગે,

પણ પરિણામે સુખદાયક હોય છે. જેમકે હાથની એક આંગળીએ સર્પ કરડ્યો હોય, તે કાપી નાખી શરીરનો નાશ થતો અટકાવવો; અથવા દુબતા વહાણમાંથી ધન, માલ વગેરે બોળે ફેંકી દઈ જીવને બચાવવો. આ બન્ને કાર્યો શરૂઆતમાં દુઃખરૂપ જણાય, પણ અંતે સુખરૂપ માલમ પડે છે.

ઐહિક સુખ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧. ભોજન અને કામાદિક સુખ. એ સુખ નીચ છે, છતાં ઘણા એનેજ પરમ સુખ માને છે; અને નીચ કહેવાનું કારણ એટલુંજ કે એ સુખ તો પશુ પંખી સર્વને છે, તેમાં મનુષ્યે વિશેષ શું મેળવ્યું? ૨. માન અને બડાઈનું સુખ. એ કોઈ અને અહંકારની પ્રબળતાથી મેળવાય છે, અને સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા તેને કામાદિક સુખથી વિશેષ માને છે. ૩. વિદ્યા અને અનુભવ. એ પરમસુખ છે. જેનામાં એવું જ્ઞાન હોય કે માયિક સુખને સુખ ન માને, તેજ ખરો મનુષ્ય છે. સંતજનો એમ કહે છે કે જેનાં શુભ કાર્ય વિશેષ હોય, તેજ પરમ ભાગ્યવાન છે.

પરલોકની ભલાઈમાં સહાયક બને, અને આલોકમાં મેળવી શકાય એવા સોળ પદાર્થ છે. તેમાંના ચાર મનમાં, ચાર શરીરમાં, ચાર શરીરની બહાર અને બાકીના ચાર એ સર્વેને વિષે છે.

મનના ચાર પદાર્થો આ છે. ૧. ધર્મના નિશ્ચયની ધ્યા, એટલે રઘુનંદનના સ્વરૂપને બાણવું. ૨. ધર્મમાર્ગમાં વિાની વિધ્યા, એટલે લક્ષિતમાર્ગમાં નડતાં પડાને ઓળખવાં. સંયમ, એટલે ભોગ અને ક્રોધાદિકની પ્રબળતાને દૂર વી. ૪. વિચાર, એટલે ભોગરહિત પણ ન થવું, તેમ મને પ્રબળ પણ ન થવા દેવા; પરંતુ મધ્યમસેર રાખવાં. ૫. ચાર પદાર્થની પ્રાપ્તિ બ્યારે શરીરના ચાર પદાર્થો મળ્યા હોય ત્યારેજ થાય છે.

શરીરના ચાર પદાર્થો નીચે પ્રમાણે:—૧. આરોગ્યતા, બળ, ૩. સૌહર્દ્ય, અને ૪. આયુષ્ય. એમાં સુંદરતાનું યોજન અદ્યપમાત્ર છે. જેને જોઈને મનમાં જ્ઞાનિ ન થાય, તેથી સુંદરતા.

શરીરની બહારના ચાર પદાર્થો નીચે પ્રમાણે:—૧. ૧. નિર્ધનનો બધોજ વખત પ્રવૃત્તિમાં રોકાય છે, તેથી કંઈ કરી શકતો નથી, માટે ધન આવશ્યક છે. ૨. માન. ન વગરના મનુષ્યોનું હૃદય વિક્ષેપતામાં રહે છે, તેથી માર્ગી શુભ કાર્ય થઈ શકતું નથી; પરંતુ ધન અને માનની ધિક્કતા નિર્ધ છે, માત્ર કાર્ય પૂરતાંજ સુખદાયક છે. નોકર. તેને લીધે ઘણા સમય પુરસદનો મળી શકે છે, તે વખતમાં લગભગતકાર્ય કરી શકાય. ૪. ઉત્તમ કુળ. જવાન ઘણે ભાગે સાત્વિક અને વિદ્યાવાન હોય છે.

જે ચાર પદાર્થો ઉપરના બાર પદાર્થથી સિદ્ધ કરવાના છે, તે નીચે પ્રમાણે:—૧. લગવતમાર્ગ જાણવો. એ ન જાણે તો કંઈજ લાભ નથી. સર્વ જીવ પર લગવતના બે મહાન ઉપકાર છે. ૧. તેણે સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા છે, અને ૨. તેમને સમજ શક્તિ આપી છે, માટે લગવતમાર્ગ દરેકે જાણવોજ જોઈએ.

૨. શ્રમ્હા. બાળક જ્યારે કિશોર અવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે ધનસંગ્રહ કરવાનું તથા વ્યવહાર કાર્યને સારી રીતે સમજે છે, અને ત્યારથી તેનામાં શ્રમ્હા પ્રગટ થાય છે. જો તે લલા પ્રકારે ન વર્તે તો શ્રમ્હાહીન જાણવો.

૩. બળ. જે પદાર્થની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ ઇન્દ્રિયોને કામે લગાડી પ્રયોજન પ્રાપ્ત કરવું તેનું નામ બળ.

૪. પરમાત્મા તરફનું આકર્ષણ. મનુષ્યનું હૃદય લગવત તરફ ખેંચાય, તો તેની ખુદ્ધિ ઉજ્જવળ થાય છે, અને સર્વ ઇન્દ્રિયો શુભમાર્ગમાં ચાલવા સમર્થ થાય છે, તથા હૃદયમાં પાપકર્મનો ભય ઉત્પન્ન થઈ શુભમાર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

નેત્રનું સુખ ત્યારેજ સમજાય, કે જ્યારે નેત્ર ખંધ થાય; તેમજ મનુષ્યને જ્યાં સુધી દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી, ત્યાં સુધી લગવતનો ઉપકાર મનાતો નથી, તેમજ ધન્યવાદ અપાતો નથી.

જો કોઈ પદાર્થ પોતાની પાસે ન હોય, તો તેની અભિલાષા કરવી નહિ; કારણ કે એમ કરવાથી ભગવતને ધન્યવાદ અપાતો નથી; માટે એમ વિચારવું કે ભગવતનો મારા પર એટલો બધો ઉપકાર છે, કે તેને માટે હું અધિકારી નથી.

એક પુરૂષ એક સંત પાસે આવી પોતાની નિર્ધનતા પ્રગટ કરવા લાગ્યો. સંતે કહ્યું કે વિચાર કરે તો તું નિર્ધન નથી; કારણ કે કોઈ પચાસ હજાર રૂપીઆ આપી તારાં નેત્ર માગે, અને બીજા પચાસ હજાર રૂપીઆ આપી તારાં બાકીનાં અંગ માગે, તો તે તું આપીશ ? તેણે કહ્યું એ તો કેવી રીતે કબુલ કરાય ! સંતે કહ્યું કે એક લાખ રૂપીઆ કરતાં તો વધારે કિંમતનો માલ તારી પાસે છે, તો પણ તું નિર્ધન કેમ કહે છે ? માટે સર્વ સ્થિતિમાં પ્રભુને ધન્યવાદ આપવો.

દુઃખને પ્રસંગે પણ પાંચ પ્રકારે ધન્યવાદ આપવો પ્રમાણ છે. ૧. શરીરને દુઃખ થાય, કે ધનનો નાશ થાય; પરંતુ જ્યાં સુધી ધર્મને હાનિ ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રભુને ધન્યવાદ આપવો પ્રમાણ છે. એક પુરૂષ કોઈ સંતને કહેવા લાગ્યો કે મારી બધી સંપત્તિ ચોરાઈ ગઈ; ત્યારે સંતે કહ્યું કે મોહ મમતારૂપી ચોર તારા ધર્મરૂપી ધનને ચોરી નહીં કરે, ત્યારે તું શું કરે છે ? માટે ભગવતને ધન્યવાદ આપ.

૨. સો ફટકાની સબનો અધિકારી વીસ ફટકાની સબ ખાઈ છૂટી જાય; તેમ કોઈ દુઃખ આવે ત્યારે એમ માનવું કે આથી પણ કોઈ અધિક દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનું હતું, પણ ભગવતે દયા લાવી મને થોડું દુઃખ આપી બચાવ્યો. તેથી દુઃખમાં પણ ધન્યવાદ આપવો પ્રમાણ છે.

૩. મનુષ્યને જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તેના કર્મોનું જ ફળ છે. જો એ દુઃખ અહીં ન ભોગવે, તો પરલોકમાં એથી પણ અધિક દુઃખ ભોગવવું પડે, માટે અહીં અલ્પ દુઃખ આપી, પરલોકમાં ભોગવવાનાં મહાન દુઃખોથી પ્રભુ બચાવે છે, માટે ધન્યવાદ કરવો પ્રમાણ છે.

૪. જે દુઃખ આવે છે, તે પ્રારંભમાં લખેલાં જ છે, અને તે ભોગવ્યા શિવાય છુટકો પણ નથી. તે ભોગવવાથી છૂટા થવાય છે, માટે નિઃસંદેહ ધન્યવાદ કરવો પ્રમાણ છે.

૫. આ લોકમાં દુઃખ ભોગવવાથી પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખથી સંસારની પ્રીતિ નષ્ટ થઈ તેમાંથી નીકળવાની ઈચ્છા થાય છે, માટે ગમે તેટલા દુઃખમાં પણ પ્રભુને ધન્યવાદ આપવો પ્રમાણ છે.

એક સંતે પ્રભુને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું કે આપ મનુષ્યોને નાના પ્રકારનાં સુખ આપો છો, અને સાત્ત્વિકને દુઃખ આપો છો, તેનું શું કારણ ? ભગવતે કહ્યું, કે સર્વ

જીવ મારા છે, પણ સાત્વિક મનુષ્યમાં હું કંઈ પાપ જોઉં છું, ત્યારે તેને મૃત્યુ પહેલાં નિર્લેપ કરવા આ જગતમાંજ દુઃખ ભોગવાવું છું, એટલે તે મૃત્યુ પછી મારી સમીપ વસી શકે છે, અને તામસગુણવાળાને શરીર સુખની કામના છે, તે પૂરી કરું છું, પણ તે પરલોકમાં દુઃખ પામે છે, અને મારાથી દૂર રહે છે.

એક સંત પોતાના પુત્રને મરતો જોઈ કહેવા લાગ્યો, કે તું મારાથી પહેલો જાય છે, પણ તે વાતને હું પ્રિય માનું છું; કારણ કે એથી મારા ધૈર્યની પરીક્ષા થશે.

એક સંતને કોઈએ કહ્યું કે તમારી એકની એક પુત્રી મરણ પામી છે, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તે મારી પાસે હતી ત્યારે પણ તે રઘુનંદનનીજ હતી, અને હવે પણ તે તેમની પાસેજ છે, એમ કહી ભજનમાં લીન થયા.

[૩] ભય અને આશા.

જ્ઞાસુને ભય અને આશા એ બન્ને પાંખ સમાન છે, તેથી શુભગુણ અને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તિ-માર્ગનું કોઈપણ સાધન શુદ્ધ આશા વિના સાધ્ય થતું નથી; તેમજ ઈંદ્રિયાદિક ભોગ જે સર્વદા જીવને છળનારા છે, તે શ્રી જનકીનાથના ભય વિના ત્યાગી શકાતા નથી. તેથીજ સર્વ સંતોએ ભય અને આશાની આવશ્યકતા કહી છે.

મનુષ્યને મૃત્યુ સમયે આશા લાભદાયક છે. ભગવત કહે છે કે મનુષ્ય મને જેવો બાણ છે, તેવોજ હું તેની સાથે વર્તું છું.

એક પુરૂષ પોતાનાં અધિક પાપને લીધે નિરાશ થયો, ત્યારે મહાત્માએ તેને કહ્યું કે તું નિરાશ ન થા; કારણ કે તારાં પાપ કરતાં ભગવતની દયા અગાધ છે, તે તને પાપમાંથી અવશ્ય મુક્ત કરશે.

એક મહાપુરૂષે પોતાના પ્રિયતમોને કહ્યું કે તમે સર્વદા ભગવતથી ડરી રૂદ્ધન કરતા રહો, ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે તું મારા અંશોને ડરાવે છે કેમ? તેમને મરી દયાનાં વચન સંભળાવ.

આશા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બે પ્રકારની છે. અશુદ્ધ આશા તે મૂર્ખતા અને છળ છે. અલ્પબુદ્ધિ જીવ આ ભેદને સમજી શકતા નથી. મનુષ્ય પૃથ્વી પર શુભ ખીજ રાખે, સમયાનુસાર જળ સીંચતો રહે, કાંટાને દૂર કરે, અને વિઘ્નોથી રક્ષા થવા માટે ભગવતનો આશરો રાખે; તેનું નામ શુભ આશા છે, અને એ શિવાય ખેતીની વૃષ્ટિની આશા રાખે, તે મૂર્ખતા-છળ છે, એજ પ્રમાણે હૃદયમાં પ્રભુની પ્રતીતિ રાખે, મલિન સ્વભાવો દૂર કરી ચિત્તને શુભ કરે, ભજનરૂપી જળનું સીંચન કરે, અને નાના પ્રકારના

માયાના છળમાંથી બચવા ભગવતની રક્ષા માગે; તેને શુષ્ક આશા કહે છે. તાત્પર્ય કે ભગવતનો આશરો પણ લેવો, અને કાર્ય પણ કરવું; પણ જો પ્રતીતિ દૃઢ ન હોય, ભજન પણ ન કરે, અને મુકિતની આશા રાખે, એ કેવળ મૂર્ખતા છે.

કોઈ પાપનો ત્યાગ એકદમ ન કરી શકે, તો પણ અવગુણ માટે શોક કરે, અને તે દૂર કરવા ભગવતની મદદ ઇચ્છે, તો તે શુષ્ક આશા કહેવાય, અને એથી ઉલટું વર્તન રાખે તેનું નામ મૂર્ખતા અથવા છળ બાણવો.

જો જાતના મનુષ્યો શુષ્ક આશારૂપી ઔષધના અધિકારી છે. એક, અધિક પાપ કરી નિરાશ થયા હોય તે; અને બીજા જે કઠણ તપ કરી પોતાનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હોય તે.

આશા બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. હૃદયની પ્રતીતિથી. ૨. પોતાની ખુશ્ખી વડે ભગવતના ઉપકાર બાણી સંતનાં વચન વિચારવાથી.

સાત્વિક મનુષ્યને જ્યારે કંઈ રોગ થાય, ત્યારે એમ સમજવું કે તેના પાપનું પુરસ્કરણ થાય છે. તેનાથી કંઈ અવજ્ઞા થઈ જાય, અને તેની જો ક્ષમા ઇચ્છે, તો ભગવત પ્રસન્ન થઈ ક્ષમા કરે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય ક્ષમા માગે, ત્યાં સુધી તેને તે મળી શકે છે; કારણકે ભગવતની ઉદારતા અપાર છે, તે કંટાળતા નથી.

એક જીનામુએ કોઈ મહાપુરુષને પૂછ્યું કે મહારાજ ! મારી પાસે ધન નથી, તેથી હું દયા દાન કરી ભગવતને શી રીતે રાજ કરું ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે જો તું ચિત્તસાંક્ષી ધ્યાન અને અભિમાન દૂર કરે, રસનાને અસત્ય અને નિંદાથી વર્ણિત રાખે, નેત્રને વિકારી દૃષ્ટિથી રોકે, તથા કોઈને તારાથી હલકો બાંધે નહિ, તો તું નિઃસંદેહ પ્રભુની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી પરમપદને પામીશ. દયાદાન કરતાં આ કાર્ય અત્યુત્તમ છે.

જે પુરુષને ભગવત શિવાય અન્ય પર પ્રતીતિ નથી, તેને નર્કનું દુઃખ અનુભવવું પડતું નથી; કારણ કે માતાપિતા કરતાં પણ પ્રભુ અતિ દયાળુ છે.

ભગવતનો ભય રાખવો, એ ઉત્તમ છે. સર્વ શુભગુણની કુંચી ભય છે, અને સંયમ તથા વૈરાગ્ય તેનાં ફળ છે. ભય વિના ભોગોનો ભાગ થતો નથી, અને તે શિવાય ધર્મમાર્ગ પર ચલાતું નથી. જેને ભગવતનો ડર છે, તેનાથી આપું વિશ્વ ડરે છે, અને જે ભગવતથી નથી ડરતો, તે સર્વ પદાર્થથી ડરે છે. ઉત્તમ બુદ્ધિવાન તો તેનેજ બાંધવો કે જે ભગવતનો ભય અધિક રાખે. ભગવતના ભયથી રૂદ્ધન કરનાર નર્કનાં દુઃખથી છૂટે છે. પાપના સ્મરણથી અને ભગવતના ભયથી જેનાં રોમ ઊભાં થાય છે, તેનાં પાપ ખાલી બાય છે. જે એકાંતમાં ભગવતભજન કરી ભયચુકત

બને છે, તે પરલોકમાં લગવતની છાયા નીચે રહી શકે છે. બે સિંહુ વચ્ચે સપડાયલો મનુષ્ય જેમ છૂટી શકતો નથી, તેમ આશા અને ભય પ્રાપ્ત થતાં સર્વ પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે; માટે જેની સંગતિથી લગવતનો ભય ઉત્પન્ન થાય, તેનો સંગ કરવો.

જ્યારે મનુષ્યને પરલોકના દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે, અને સ્થૂળ ભોગને હાનિકારક જાણે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અકસ્માત સિંહની સમીપ આવી પડનારને પોતાની નિર્બળતા અને સિંહની પ્રબળતાથી સ્વાભાવિક ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ લગવતના ઐશ્વર્યને સારી રીતે જાણવાથી જગતનાં સુખોમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. સંતજનો સર્વ પાપથી મુક્ત હોય છે, છતાં લગવતના ઐશ્વર્યનો ડર રાખે છે. જ્યારે હૃદયમાં લગવતનો ભય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે સદ્ગુણ વિરસ લાગે છે, અભિમાન, ઇર્ષ્યા, તૃષ્ણા, અચંતતા વગેરે નાશ પામે છે, શરીર ક્ષીણ થાય છે, અને ઇંદ્રિયો પાપકર્મમાં પ્રવેશ ન કરતાં શુભમાર્ગમાં સાવધાન થાય છે. લગવતનો ભય લાવી જે તામસભોગથી મુક્ત થાય તે ત્યાગી, રાજસભોગથી રહિત થાય તે વિરાગી, અને સાત્વિકભોગથી પણ જે રહિત થાય, તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. જે મનુષ્ય કવચિત્ ભયથી રૂદ્ધ કરે, અને કવચિત્ ભોગોમાં પ્રીતિ કરે, તે સંશયભુદ્ધિવાળો કહે-

વાય છે, એનું નામ ખરો લય નથી; પરંતુ જેમ રોગી મૃત્યુના લયથી લોગમાત્રનો ત્યાગ કરે છે, તેમજ પરલોકના લયથી માયાના લોગનો ત્યાગ કરે, તેજ ઉત્તમ લયવાન કહેવાય.

લયની ત્રણ અવસ્થા છે. ૧. અતિતીક્ષ્ણ. ૨. સમાન. ૩. અતિ નિર્બળ. તેમાં વચલી-સમાન અવસ્થા સર્વોત્તમ છે; કારણ કે નિર્બળથી કંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી, અને અતિતીક્ષ્ણ લયવાળો નિરાશ થઈ છેવટે મરણ પામે છે, માટે એ બેઉ અવસ્થા નિંદ્ય છે. માત્ર પ્રેમ અને ભરોસાની પ્રાપ્તિ જેટલોજ લય જોઈએ. વસ્ત્ર વડે મારીને લય ઉત્પન્ન કરવો, તેનું નામ નિર્બળ લય છે, અને શસ્ત્ર વડે લય ઉત્પન્ન કરવો, તે અતિતીક્ષ્ણ લય છે.

કેટલાકને નર્કના ત્રાસથી લય ઉપજે છે, અને કેટલાકને પોતાના અવગુણનો લય લાગે છે, માટે જે પ્રકારે લય થાય, તેનો ઉપાય કરવો. જ્યારે મલિન સ્વભાવનો લય લાગે, ત્યારે લગવતને અંતર્યામી બાણી હૃદયને મલિન સંકલ્પથી દૂર રાખવું. હસનખરી સંત કહે છે કે મનના સંકલ્પ અને શરીરની ક્રિયા ભિન્ન ભિન્ન રાખવાં, એ કપટ છે. જેને લોગમાં વિશેષ પ્રીતિ હોય છે, તેને લગવતમાં પ્રીતિ હોતી નથી, અને જેને લગવતની પ્રીતિ અધિક હોય છે, તેને અંતકાળનો ડર હોતો નથી; કારણ કે ભોગોનો

વિયોગ તેને સુખરૂપ લાગે છે; પરંતુ જેની માયાની પ્રીતિ દૂર થઈ નથી, તેને અંતકાળમાં ઘણોજ લય રહે છે.

લય ત્રણ રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ૧. લગવતના ઐશ્વર્યને જાણવાથી. ૨. લયવાનની સંગતિ કરવાથી. ૩. લયવાનનાં વચન સાંભળવાથી.

દાઉદ સંતે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે મારાં પાપ મારા હાથ પર લખો, કે જેથી હું તેને સર્વથા દેખી, તેવાં કામ કરતાં ડરતો રહું; કારણ કે મોટા મોટા મહાત્માઓ પણ પાપની કિંચિત્ અવજ્ઞાથી પડી ગયા છે.

એક સંત કહે છે કે હું સર્વદા પ્રભાતમાં ઉઠીને મારું મુખ જોઉં છું; એમ લય રાખીને કે રખેને પાપથી તે શ્યામ તો નથી થઈ ગયું.

એક સંત આળીશ વર્ષ સુધી હસ્યાજ નહોતા, અને જ્યારે જગત પર કંઈ દુઃખ આવી પડતું, ત્યારે તે એમ કહેતા કે મારાં પાપથીજ જગત પીડાય છે.

આમ મોટા મોટા સંત લય રાખે છે, તો પછી સાધારણ મનુષ્યે કેમ નહિ રાખવો? આ પ્રમાણે લય અને આશા એ જીજ્ઞાસુને લગવત માર્ગનાં ઉત્તમ સાધન છે, પણ કાળે કરીને મન જ્યારે લગવતમાં લીન થઈ જાય, અને તેમનામાંજ દૃષ્ટિ રહેતાં કાળની સ્મૃતિ પણ ન રહે,

એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી લય અને આશા પડળ સમાન છે; પણ એ અવસ્થા મહા દુર્લભ છે.

[૪.] નિર્ધનતા અને વૈરાગ્ય.

જેને કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા હોય, અને તે ન મળે ત્યારે તે નિર્ધન અથવા ફકીર કહેવાય છે. એ લાક્ષી જોતાં જે સંગ્રહ રહિત છે, તે નિર્ધન છે. જગતની સર્વ વસ્તુઓ લગવતને આધીન છે. કોઈ પણ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવો મનુષ્યના હાથમાં નથી, માટે ખરૂં જોતાં જીવમાત્ર અતિ નિર્ધન છે, અને સર્વના દાતા પરમાત્મા છે.

જ્ઞાનીઓના મત પ્રમાણે જે મમતાથી રહિત છે, તેજ ખરો અસંગ્રહી છે. તે તો સર્વ કાર્ય વિષે પોતાને પરાધીન જાણે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે જે શુભકાર્ય કરે છે, તે તેના ફળનો અધિકારી થાય છે, તેથી તે સંગ્રહ રહિત કહેવાય નહિ; પણ આ મનમુખી મનુષ્યોનો મિથ્યા વાદ છે. શુભકાર્ય કરી તે લગવતને અર્પણ કરે તો તેને કર્તા કે લોકતાપણું લાગતું નથી.

નિર્ધનતા બે પ્રકારની છે. ૧. પુરૂષાર્થ કરી પાસે જે ધન હોય તેનો શુભકાર્યમાં વ્યય કરી નિર્ધન થવું. આતું નામ પરમ વૈરાગ્ય છે. ૨. જેની પાસે મુદ્દલ ધન છેજ નહિ તે.

નિર્ધન મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧. ધન મેળવવાની અભિલાષા ઘણી હોય, પણ તે મળી શકે નહિ તે. આવા મનુષ્યો તૃષ્ણુવાન કહેવાય છે. ૨. ધન મેળવવા માટે યત્ન અથવા યાચના કરે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થાય તો પ્રસન્ન ચિત્તથી તેનો અંગિકાર કરે, અને પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ પ્રસન્ન રહે તે. આવા મનુષ્યો સંતોષી કહેવાય છે. ૩. જેને ધનની અભિલાષા ન હોય, અને તે પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેનો અંગિકાર ન કરે તે. આવા મનુષ્યો વૈરાગ્યવાન કહેવાય છે.

ભગવત સંતોષી નિર્ધનને અધિક ચાહે છે, અને તેથીજ મહાત્માઓ પોતાના ભક્તોને એમ કહે છે કે તમે નિર્ધન થઈ પરલોકમાં જાઓ, પરંતુ ધનવાન અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નહિ.

એક મહાપુરુષને આકાશવાણી થઈ કે જ્યારે તું ચાહે ત્યારે તારે નિમિત્તે હું સોનાના પર્વત બનાવી દઉં. મહાપુરુષે કહ્યું કે હું એમ ચાહતો નથી, કારણકે માયા નિર્ધનનું ધન છે. એનો સંચય કરનાર મહા મૂર્ખ છે.

એક પુરુષ રસ્તામાં સૂતો હતો, તેને કોઈ મહાપુરુષે જાણીને કહ્યું કે અચેત થઈ ઊંઘી શું રહ્યો છે? ઊઠીને ભજન કર. તેણે જવાબ દીધો કે મેં સઘળી માયા નિર્ધનને આપી દીધી છે, તો હવે મારે શું કરવાનું બાકી રહ્યું?

મહાપુરૂષે જવાબ આપ્યો કે એમ છે ત્યારે તો નિશ્ચિંત થઈ સૂઈ રહે.

મુસા મહાપુરૂષને આકાશવાણી થઈ, કે નિર્ધનતા તારી નજીક આવે, તો પ્રસન્ન થઈ તેનો અંગિકાર કરજે; કારણ કે મેં સ્વર્ગમાં જોયું તો ત્યાં ઘણા નિર્ધન મનુષ્યો આવતા જણાયા, અને ધનવાન મનુષ્યો નર્ક તરફ જતાં દેખાયા.

ભગવાન જેને પોતાનો અધિક પ્રિયતમ માને છે, તેનાં સંબંધીજનોનો અને ધનનો નાશ કરે છે; કારણ કે મોટા કુટુંબવાળા અને ધનવાનને યત્ને કરીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એકલો પડેલો અને નિર્ધન બનેલો મનુષ્ય સંતોષયુક્ત હોવાથી તે સહજમાં સ્વર્ગ મેળવી શકે છે, અને તેથીજ સંતજનો કહે છે કે નિર્ધનનો સંગ કરી તેમની યથાશક્તિ સેવા કરવી.

જે નિર્ધનની સેવા નથી કરતા તેમનાપર ચાર વિઘ્નો આવે છે. ૧. દુર્ભિક્ષ. ૨. રાજદંડ. ૩. ભોગની અધિકતા. ૪. રોગ. આ ચારમાંનું દરેક વિઘ્ન દ્રવ્યનો નાશ કરે છે. નિર્ધનને નીચ જાણનાર સર્વદા ધિઃક્રારને પાત્ર છે.

એક સંત પોતાના આશ્રમમાં નિર્ધનોને પોતાની પાસે બેસાડતા, અને ધનવાનોને સૌની પાછળ બેસાડતા, તથા તેમને ઉપદેશ કરતા કે નિર્ધન તરફ જ્ઞાનિ ભરી

નજરે ન જોવું; કારણ કે ધનવાન અને નિર્ધન એકજ લગ-
વતના બાળકો છે. જે પુરૂષ ધનની અધિકતાથી પ્રસન્ન
થતો નથી, અને આયુષ્ય ઘટવાથી દિલગીર થતો નથી, તેને
ઉત્તમ જાણવો.

ઉદાર શ્રીમંત કરતાં સંતોષી નિર્ધન ઉત્તમ છે; કારણ
કે તે માયાથી વિરક્ત હોવાથી લગવતપર અધિક પ્રીતિ
રાખી શકે છે, તેથી મૃત્યુ સમયે માયિક પદાર્થમાં આસક્તિ
ન રહેતાં લગવાન પર નજર રહે છે. ધનવાન મનુષ્ય કદાચ
ઉદાર અને સાત્વિક હોય, છતાં પણ નાના પ્રકારનાં સુખ
લોગવતો હોવાથી તેની આસક્તિ માયામાંથી ઓછી થતી
નથી; પરંતુ જે ધનવાન અર્થીઓ નિમિત્તેજ ધન સંચય
કરે છે, અને પોતે અનાસક્ત રહે છે, તે ઉત્તમ છે; પણ
એવી અવસ્થામાં રહેવું સુગમ હોય, તો મોટા સંતજનો
અને મહાન રાજાઓ રાજ્યનો ત્યાગ શા માટે કરે? સન્ન
અને અસત્ય બન્ને વસ્તુમાં એકી વખતે સાથે પ્રીતિ કરી
શકાતી નથી.

નિર્ધનતા આમ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ છે, પરંતુ તે
સફળ ત્યારેજ થાય, કે સર્વ કાળમાં ચિત્ત પ્રસન્ન રહે,
અને પોતાનું દુઃખ કોઈની આગળ ન કહે, મનમાં એમ
જાણે કે લગવત પોતાના પ્રીયતમનેજ નિર્ધનતા આપે છે.
અતીત થઈ ધનવાનની સંગતિ કરે, તો જાણવું કે તે કપટી

છે. જેની પાસે જે પૈસા હોય, તેમાંથી એક પૈસો ભગવત-
અર્થે વાપરે, તો તે ધનવાન હજારો રૂપીઆ આપે તેથી
વિશેષ છે.

મહાપુરૂષો કહે છે કે યાચના કરવી, એ મહા નિંદ્ય
છે. એથી નીચેનાં પાપનો અધિકારી થાય છે. ૧. યાચના
કરવાથી પ્રભુની નિંદા થાય છે, અને તેના ઉપકારના કૃતક્ષી
થવાય છે. ૨. પોને નિર્લજ્જ બને છે. જ્ઞાસુએ ભગવત
શિવાય અન્યની યાચના કરવી પ્રમાણુ નથી, છતાં કદાચ
અત્યંત જરૂર હોય તો નિષ્કામ મિત્ર, અથવા ઉદાર ધનિક
પાસે માગવું; કારણ કે તેઓ આપતાં બ્લાનિ પામતા નથી,
તેમ આપણા ઉપર ઉપકાર ચઢાવતા નથી. ૩. જેની યાચના
કરીએ તેનું મન દુઃખાવાય છે; કારણ કે તે બે પ્રસન્ન
ચિત્તથી ન આપે, અને લજ્જા કે અપમાનના ભયથી આપે,
તે તેનું હૃદય દુઃખાય છે.

જે પુરૂષ પોતાના નિર્વાહ જેટલું સાધન હોવા છતાં
યાચના કરે છે, તે નિઃસંદેહ નર્કનો અધિકારી છે. નિર્વાહ
માટે ત્રણ પદાર્થની જરૂર છે. ૧. શરીર ટકાવવા પૂરતો
ખોરાક. ૨. શીતોષ્ણ અને વર્ષાના રક્ષણ માટે નિવાસસ્થાન.
૩. નબળતા દૂર કરવા જેટલાં વસ્ત્ર. નાના પ્રકારનાં ભોજન કે
શાંગાર નિમિત્ત યાચના કરવી તે મહાપાપ છે.

અતીત ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧. યાચના કરતા નથી, અને વગર માગે કોઈ આપે તો પણ લેતા નથી. ૨. યાચના નથી કરતા, પણ કોઈ શ્રદ્ધા સહિત આપે તો અંગિકાર કરે છે. ૩. અત્યંત પ્રયોજન હોય ત્યારેજ યાચના કરે છે; પરંતુ ભોગ નિમિત્તે નહિ.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કોઈની પાસે ખરફ હોય, તે શીતળતાને લીધે ઘણો પ્રિય લાગે, છતાં તેને ખદલે કોઈ સુવર્ણ આપે તો તે તરતજ આપી દે છે; કારણ કે ખરફ થોડાજ વખતમાં ઓગળી જઈ નાશ પામે છે, અને સોનું ચીરકાળ સુધી રહેશે, તથા તે વધારે મૂલ્યનું છે, એમ તે જાણે છે; તેવીજ રીતે સંસારનાં સુખ ક્ષણક્ષણમાં પરિણામ પામનાર તથા અંત સમયે દુખદાયી છે, એવું જાણનાર તેનો ત્યાગ કરી ભજન વડે આત્મસુખ પ્રાપ્ત કરે છે, આ અવસ્થાને વૈરાગ્ય કહે છે.

વૈરાગ્યવાન પુરૂષો બે પ્રકારના હોય છે. ૧. જેણે પુરૂષાર્થ વડે નિષ્કામ પ્રીતિ કરી ધનમાનાદિકનો ત્યાગ કર્યો છે, તથા ભોગથી રહિત થઈ ભગવતનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે, તે આ અવસ્થા ઉત્તમ છે. ૨. જે નિર્ધન હોવા છતાં અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલા ધનનો પણ અંગિકાર ન કરે તે.

માન મેળવવા માટે ધનાદિકનો ત્યાગ કરનાર ખરા વૈરાગ્યવાન નથી. સાચા વૈરાગ્યવાન તો ભગવતપ્રાપ્તિ શિવાય

અન્ય કોઈ પદાર્થ માં આસક્તિ રાખતાજ નથી. તેઓ કંઈક સંતોષે છે, તે પરોપકારનેજ માટે. કેટલાક સંત રાજ્ય કરતા હતા, તેમનું મન માયામાં આસક્ત નહોતું. તાત્પર્ય કે રાજા પાસે લાખો રૂપીઆ હોય છતાં તે વિરાગી છે, અને અસહ પાસે કોડી પણ ન હોય, છતાં તે વિરાગી નથી. ઉપરની અવસ્થા તો એ છે કે સર્વ પદાર્થથી નિર્મોહ થવું; પદાર્થના ગ્રહણ કે ત્યાગની ઈચ્છા ન કરવી, તેમજ પદાર્થની પ્રીતિ કે વિરોધ ન કરવો; કારણ કે જેમ વસ્તુ હૃદયમાંથી વિસરતી નથી, તેમ વિરોધી વસ્તુ વિસરતી નથી. સમુદ્ર જેમ જળની કૃપણતા રાખતો ન તેમ ધન વિષે ઉદારચિત્ત રાખવું. તાત્પર્ય કે ધન હોવા ન હોવું સમાન લાગે, તેજ ઉત્તમ અવસ્થા છે. આ સુખ આગળ માયા કંઈ વિસાતમાં નથી; પરંતુ અલ્પજીવને એ સમજાતું નથી, કારણ કે તેની પ્રતીતિ નિર્મલ હોય છે. એવાને સંતજનોનાં વચનો સાંભળી કંઈક પ્રત્યાયાય છે, પણ અચેતપણાને લીધે શ્રદ્ધા મંદ પડે છે, પ્રત્યક્ષ સુખનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.

જે મનુષ્ય આળીસ દિવસ પર્યંત ભોગોથી વિરહિત રહે છે, તેના હૃદયમાં નિઃસંદેહ અનુભવનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે. જેનું ચિત્ત માયાથી વિરક્ત હોય, જેને સુખ અને માટી સમાન છે, તેજ ખરો પ્રીતિમાન છે.

ચિત્ત લગવાનના પ્રકાશથી નિર્મળ બનેલું છે, તનું ચિત્ત છળરૂપી સંસારથી વિરક્ત થાય છે, અને અવિનાશીની પ્રીતિમાં સાવધાન થઈ મૃત્યુ પહેલાંજ પરલોકનું બાથું તૈયાર કરે છે.

ઈસા સંતને લોકોએ પૂછ્યું કે તમારે માટે એક ઘર બાંધીએ ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે જળના પ્રવાહ પર બાંધો. લોકોએ પૂછ્યું કે એમ શી રીતે બને ? સંતે કહ્યું કે સંસારમાં જીવવું જળપ્રવાહ જેવું છે, માટે ઘર બનાવવું એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. વૈરાગ્યવાનનું અલ્પ લજન ખીજના અધિક લજનથી પણ વિશેષ છે; કારણ કે જ્યાં સુધી ક્ષુધા, નમ્નપણું, નિર્ધનતા અને અપમાન એ ચારથી નિર્ભય થયો નથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ કૃતિ શુદ્ધ થતી નથી.

વૈરાગ્યની ત્રણ અવસ્થા છે. ૧. સ્થૂળમાયાનો ત્યાગ કરી મનમાં તેને રમણિક બાણે છે, છતાં યત્ન અને હઠે કરીને તેનો ત્યાગ કરે છે તે. આ અવસ્થા કનિષ્ઠ છે.

૨. ચિત્ત વિષે રમણિક નથી બાણતો; પણ માયાને માયા વૈરાગ્યનું અભિમાન લાવે. આ અવસ્થા મધ્યમ છે.

૩. જે વૈરાગ્યનું અભિમાન નથી રાખતો તે. આ અવસ્થા ઉત્તમ છે.

જેમ રાજદરબારમાં પ્રવેશ કરતાં દ્વાર પર ઉભેલા કુતરા અટકાવે, તેમને રોટલીના ઢુકડા નાખી, યત્ન વડે

શબ્દનો મેળાપ કરે, તો તેની મનકામના પૂર્ણ થાય છે, તેમ ભગવતના દરબારમાં જતાં માયારૂપી રોટલીના ટુકડાનો ત્યાગ કરવો, એમાં કંઈ વિશેષ નથી; કારણ કે માયા પરિણામ પામનારી છે, અને આત્મસુખ અનિત્ય-પરિણામ રહિત છે.

કેટલાક મનુષ્યો નર્કના ભયથી માયાનો ત્યાગ કરે છે, કેટલાક પરલોકના સુખ નિમિત્તે માયાનો ત્યાગ કરે છે, અને કેટલાક કેવળ ભગવત પ્રીત્યર્થે માયિક પદાર્થ તરફ નજર સરખી કરતા નથી. તાત્પર્ય કે આત્મસાક્ષાત્કાર આગળ સ્વર્ગાદિક સુખ તુચ્છ છે. જેને ભગવત શિવાય અન્યમાં પ્રીતિ છે, તેની દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને મન બાળકની દૃષ્ટિના જેવી છે.

જે નિર્વાહ કરતાં અધિક ભોગથી વિરક્ત છે, અને જેણે મનના ભોગનો ત્યાગ કર્યો છે, તે સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવાન છે. જે પદાર્થને લીધે ભગવતની પ્રીતિમાં વિક્ષેપ થતો હોય, તેનો ત્યાગ કરવો, એજ વૈરાગ્ય છે.

યહીયા નામે સંત ગુણના કોથળાના વસ્ત્ર પહેરતા હતા. તેમની માતાએ રૂની ગાદીવાળું વસ્ત્ર તેમને પહેરાવ્યું, ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે યહીયા ! તેં મારો ત્યાગ કરી ભોગનો અંગિકાર કર્યો છે. આ સાંભળી તેમણે તે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી અસલ વસ્ત્ર પહેરવા માંડ્યું. યથાશક્તિ ભોગનો જેટલો ત્યાગ થાય તેટલો તેમાં લાભ છે,

સંસારરૂપી અગાધ કૂપમાં સંસારી જીવો પડેલા છે, શરીરના નિર્વાહ જેટલા પદાર્થની જરૂર છે. તે પદાર્થો પ્રમાણે:—

૧. આહાર. કંઈમૂળથી પણ ઉદરપોષણ થાય છે. માત્ર રાજસી છે, તેમાં ચોખ્ખા અને લોટ તો અતિ ઘી છે, અને ઘૂત તથા મિષ્ટાન્ન તો વૈરાગ્યને નષ્ટ થાળાં છે. આહાર એટલો રાખવો, કે અધિક તૃપ્ત પણ વાય, તેમ ભૂખ્યા પણ ન રહેવાય. વૈરાગ્યનું મૂળ ૧ રહિત થવું તે છે. દીર્ઘ આશાવાળાથી વૈરાગ્ય સાર્ધી ૥ નથી; માટે રાત્રિદિવસ થઈને એક વખત આહાર પ્રમાણ છે. એક મહાપુરૂષના ઘરમાં કેટલાએ દિવસ માત્ર ખજુરનોજ આહાર હતો. વૈરાગીએ કપડાં પણ એકજ જોડ રાખવાં. રંગીન કે કોમળ વસ્ત્ર પહેરવાથી ય રહેતો નથી. એક મહાપુરૂષ તેલીના જેવાં વસ્ત્ર તા હતા, તેમને કોઈએ સુંદર વસ્ત્ર આપ્યાં, ત્યારે ૧ તો તેની પ્રસન્નતા નિમિત્ત તે પહેર્યાં, પણ શીઘ્ર રી નાંખી કહ્યું, કે આ વસ્ત્ર અમુક પુરૂષને આપી દો, અને તો મારાં પુરાણાં વસ્ત્રજ આપો; કારણ કે તે શિવાય વિશ્લેષ થાય છે.

૨. સ્થાન. જાણાસુએ સ્થાન બાંધીને ન રહેવું. જે ૥ માટે સ્થાન બાંધી તેને ચિત્ર વડે સુંદર બનાવે છે,

તે વિરાંગી નથી. સ્થાનનું પ્રયોજન માત્ર શીતોષ્ણથી રક્ષણ કરવાનું છે. ઉત્તમ વાત તો એ છે કે અવિનાશી ગ્રહની પ્રીતિ કરવી. ઉત્તમ વિરાંગીએ ગ્રહસામગ્રી કંઈપણ ન રાખવી. ઈસા નામે મહાપુરુષ માત્ર એક લોટો અને કાંસકી પોતાની પાસે રાખતા હતા, પણ તેમણે એક માણસને હાથ વડે પાણી પીતાં તથા વાળ સાફ કરતાં જોયો, ત્યારથી પોતે લોટો અને કાંસકી બન્ને ફેંકી દીધાં. ધાતુનું પાત્ર રાખવાથી વૈરાગ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે.

એક પુરુષ એક સંતના આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં તેણે કંઈ સામગ્રી ન જોઈ, તેથી પૂછવા લાગ્યો કે આપે આવું શૂન્ય ઘર શા માટે રાખ્યું છે ? સંતે જવાબ આપ્યો કે માફ એક ખીનું ઘર છે, ત્યાં સર્વ સામગ્રી એકઠી થતી જાય છે.

હસનબરી સંત કહે છે કે મેં ૭૦ વૈરાગ્યવાનને જોયા, તેઓ માત્ર એકજ વસ્ત્ર રાખતા, અને જમીન પર સૂઈ રહેતા, તથા તેજ વસ્ત્ર ઓઢતા હતા.

ધન અને માનની અધિકતા હળાહળ વિષ સમાન છે, અને નિર્વાહમાત્ર તેનો અંગિકાર અમૃત સમાન છે. જે પદાર્થ ધર્મના માર્ગમાં સહાયતા આપે, તે ધર્મરૂપજ છે. સંસારી જીવ જ્યારે સંપત્તિમાં પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાની વિપત્તિમાં પ્રસન્ન રહે છે; કારણ કે વિપત્તિથી સંસારમાં મગ્ની રહેલું હૃદય વિરક્ત થાય છે.

લગવત મનુષ્યનાં શરીર કે કર્મ તરફ જોતા નથી, પણ તેમનાં હૃદય તરફ જુએ છે; કારણ કે કૃતિનું પ્રેરક મન છે, અને તેનું સ્થાન હૃદયમાં છે. શુભકર્મ જો શુભ ઇચ્છાથી કે લગવતનિમિત્ત ન થાય, તો તેનું શુભફળ મળતું નથી. કોઈ ધનવાન પુરૂષ વિચારયુક્ત ધન ખર્ચે, અને ખીજે નિર્ધન એમ ઇચ્છે, કે મારી પાસે ધન હોત તો હું પણ ઉત્તમ રસ્તે વાપરત, તો નિર્ધનને તેની શુભઇચ્છાનું ફળ ધનવાનના જેવુંજ મળે છે.

એક ભક્ત રેતીના ઢગલા પર બેઠો હતો. તે વખતે દુષ્કાળ હતો, તેથી તેને એવી ઇચ્છા થઈ કે આ ઢગલો જો અનાજનો હોત તો હું છુધાથી ખીડાયલા મનુષ્યોને વહેંચી આપત. આથી તરત આકાશવાણી થઈ, કે “તારી ઇચ્છા પ્રમાણુ છે, માટે તારૂં દાન સફળ થયું છે.”

જેનું મન અને પુરૂષાર્થ માયામાં દબ છે, તેનું હૃદય સર્વદા અતૃપ્ત રહે છે, અને જેનું મન લગવતમાં દબ છે, તેનું હૃદય સર્વદા સંતુષ્ટ રહે છે; તેથી પ્રથમ મનની અને પછી કૃતિની વિદ્યા શીખવી જોઈએ.

એક જ્ઞાસુએ મહાપુરૂષને વિનંતિ કરી કે મને એવી વિદ્યા શીખવો, કે જેથી હું શુભકાર્યથી રહિત ન બનું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે જ્યારે શુભકાર્ય કરવાનો અવસર હોય

ત્યારે તેમાં દૃઢ થવું, અને જ્યારે તેવો અવસર ન હોય, ત્યારે શુભઈચ્છામાં સાવધાન થવું.

સર્વ કૃતિનું બીજ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને બળ છે. તેમાં બળ શ્રદ્ધાને આધીન છે; કારણકે શ્રદ્ધાજ બળને કૃતિમાં સાવધાન કરે છે. તેમજ શ્રદ્ધા જ્ઞાનને આધીન છે. જેટલા પદાર્થ મનુષ્યની જાણમાં છે, તે બધાની ઈચ્છા કરતો નથી; કારણકે તે સઘળામાં તેને શ્રદ્ધા નથી. જ્યારે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને બળ એકત્ર થાય છે, ત્યારેજ કૃતિ થાય છે. મનની ઈચ્છા જે કાર્યમાં પ્રેરે છે, તે ઈચ્છા કેવળ, અથવા મિશ્રિત હોય છે. જેમકે સિંહને અચાનક દેખતાં નાસવાની ઈચ્છા થાય, એ કેવળ છે. મિશ્રિત ઈચ્છા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧. કોઈ નિર્ધન સંબંધી કંઈ માગે, તો તેની જરૂરીયાત જાણીને, સંબંધી જાણીને અથવા અર્થી જાણીને આપવું. આ મિશ્રિત ઈચ્છા છે. ૨. કેવળ સંબંધને લીધે ન આપે, તેમ કેવળ નિર્ધન હોવાથી પણ ન આપે, પરંતુ સંબંધ અને નિર્ધન-પણું બે એકઠાં હોવાથી આપે, એ પણ મિશ્ર ઈચ્છા છે. ૩. કોઈ એકલો ભજન કરતો હોય, પણ જો બીજો મનુષ્ય સામેલ થાય તો વધારે રુગમ થાય છે, ત્યાં એક નિર્ભળ-વૃત્તિ, અને બીજો મદદરૂપ. આ બેનું મિશ્રણ થવું. એમ સર્વ કૃતિમાં વૃત્તિની અવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન છે.

મહાપુરૂષો કહે છે કે ભક્તોની શુદ્ધ વૃત્તિ કૃતિ કરતાં વિશેષ છે; કારણકે વૃત્તિનો સંબંધ હૃદય સાથે છે, શુદ્ધ વૃત્તિ કૃતિ શિવાય પણ ક્ષણ આપે છે. માટે પના સ્વભાવને ફેરવવો એજ સર્વ ધર્મનું ક્ષણ છે. જેની ધા માયિક પદાર્થોમાં છે, તેનું મુખ માયા તરફ છે, અને તે શ્રદ્ધા ભગવતમાં છે, તેનું મુખ ભગવત તરફ છે. પર્યા કે સર્વ કાર્યનું પ્રયોજન મનની વૃત્તિને માયાથી મુખ કરી ભગવતની સન્મુખ કરવાનું છે. જેમ માથું નમાવવામાં માથું ધરતી પર મૂકવાનું પ્રયોજન નથી, પણ નમ્રતા ધરવાનું છે, અને ભગવતના ગુણ ગાવામાં રસનાને ધરવાનું પ્રયોજન નથી, પણ અભિમાન ત્યાગ કરી ભગવતને આધીન થવાનું છે, તેમ કોઈપણ શુભકાર્યનું પ્રયોજન માયાથી વિમુખ થઈ ભગવત સન્મુખ થવાનું છે. પર્યા કે સર્વ શુભગુણનું બીજ વૃત્તિ છે, અને કૃતિનું વૃત્તિની દૃઢતા છે, માટે વૃત્તિ સાથે હૃદયમાં કૃતિનો વાસ થાય, ત્યારેજ કૃતિ સક્ષણ થાય છે. જેમ ઔષધ રમાં જઈ રક્ત સાથે મળે, ત્યારે શરીરની પીડા દૂર પડે છે, પરંતુ શરીર પર લેપ કરવાથી અંદરનું દુઃખ નુકસાન થતું નથી, તેમ શુદ્ધ વૃત્તિ શિવાય એકલી કૃતિથી ભગવતપ્રાપ્તિ થતી નથી.

મલિન સ્વભાવ મનના સંકલ્પ હોવાથી, તે જીવને બંધકારક છે. સંકલ્પ ચાર પ્રકારના છે, તેમાંથી બે મનને

આધીન હોવાથી તેનું પાપ મનને લાગે છે, અને જે આધીન નહિ હોવાથી તેનું પાપ મનને લાગતું નથી. જેમ રસ્તે ચાલતાં કોઈનો અવાજ સંભળાય, તેથી પાછું જુએ, અને સ્ત્રી નજરે પડે, એ મનનું તુચ્છ સ્પુરણ છે, તેથી એનું પાપ મનને નથી; તેમજ ખીજી વખત તેને ઇચ્છાપૂર્વક જુએ, તોપણ પાપ નથી; કારણકે તે મનનો સ્વભાવ છે, અને તે જીવપર પ્રબળ છે; પરંતુ તેના રૂપ પર મોહિત થઈ ત્રીજી વાર જુએ, તો તેનો સંકલ્પ મનમાં દૃઢ થવાથી તે બંધનકારક છે, અને જ્યારે પાપકર્મની બુરાઈનું વિસ્મરણ કરી કામની અલિલાષામાં મગ્ન દૃઢ કરે, તો તે સંકલ્પ અત્યંત બંધનરૂપ છે. પ્રથમની જે સ્પુરણ અકસ્માત હોવાથી નિર્દોષ છે, અને બીજી જે દુષિત છે, માટે જ્ઞાસુએ ભગવતનો ભય રાખી મનમાં અશુભ સંકલ્પ ન થવા દેવા, તેમ હડ કરી પોતાનો નાશ પણ ન કરવો; પરંતુ શનૈઃ શનૈઃ મનના સ્વભાવને દૂર કરવા.

એક જ્ઞાસુએ સંતને કહ્યું કે કામાદિક સંકલ્પ મને દુઃખ કરે છે, તેથી હું નપુંસક થવા ઇચ્છું છું; ત્યારે સંતે કહ્યું કે એમ કરવા કરતાં વ્રત અને તપથી શરીરને નિર્બળ કરવું વિશેષ ઉત્તમ છે.

ખીજા એક મનુષ્યે કોઈ સંતને પૂછ્યું કે માંડ મન જગતના સહવાસથી વિશ્લેષ પામે છે, તેથી હું કોઈ

ગુફામાં જાઉં ? ત્યારે સંતે કહ્યું કે ગુફામાં વસવા કરતાં સાધુસગતિ ઉત્તમ છે.

જ્યારે હૃદયમાં પાપની ઇચ્છા દૃઢ થાય છે, ત્યારે આપોઆપજ લગવતથી વિમુખ થવાય છે. આ વિમુખતાજ મંદભાગ્યનું ખીજ છે. સંકલ્પ ઊઠવો એ મનનો સ્વભાવ છે, અને તેનો ત્યાગ કરવો એ પુરૂષાર્થ છે, એથી હૃદય ઉજવળ થાય છે.

કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. સાત્વિક, રાજસી અને તામસી. કોઈ એમ માને કે લઘી વૃત્તિ રાખી પાપકર્મ કરીએ તોપણ તે પુણ્ય રૂપ થાય છે, તો એ માનવું મૂર્ખતા ભરેલું છે. તે કર્મ તો ઉલટું હૃદયને મલિન કરે છે. અશુભવૃત્તિથી ધર્મશાળાદિક ખંધાવવા, એ મલિન કૃતિ છે. તાત્પર્ય કે જ્યારે વૃત્તિ શુભકર્મમાં વિધિસંયુક્ત દૃઢ થાય છે, ત્યારે ઉત્તરોત્તર શુભકાર્ય થતાં જાય છે.

શરીરનો વ્યવહાર એ સાજસી કર્મ છે. તેમાં પશુની માફક અચેત ન રહેવું, તથા તેમાંજ મગ્ન બની લઘી વૃત્તિને વિસારી મૂકવી નહિ; પરંતુ નાહવું, ધોવું ખાવું, પીવું વગેરે સર્વ વ્યવહાર દેહશુદ્ધિ તથા તેના નિર્વાહ પૂરતાજ કરવા. જેની કૃતિ શુદ્ધ હોય છે, તેની ક્રિયા કદી પણ ભલાઈ રહિત હોતીજ નથી.

જેની ક્રિયા કેવળ લગવતપ્રીત્યર્થે હોય છે, પરંતુ ભય કે સ્વર્ગની આશાને લીધે હોતી નથી, તે નિષ્કામ છે. લગવતમાં અધિક પ્રીતિ ન હોય, તો નિષ્કામ કૃતિ થઈ શકે નહિ.

કૃતિરૂપી ખેતીમાં વિદ્યારૂપી ખીજ વાવી નિષ્કામતારૂપી જળસીંચન કરે, તો મુક્તિરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

એક સંતે સાંભળ્યું કે અમુક નગરના લોક એક વૃક્ષને પરમેશ્વર તરીકે પૂજે છે. તેથી સંત તે વૃક્ષ કાપી નાંખવા નીકળ્યા. કળિયુગે તેમને અટકાવ્યા, અને કહેવા લાગ્યો કે તમે તમારું ભજન કરો, વૃક્ષ કાપવાનું તમારે શું કામ છે ? સંતે કહ્યું કે વૃક્ષ કાપવું એજ મારું ભજન છે. આથી બન્ને વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં સંત જીત્યા. એટલે કળિયુગે કહ્યું કે મારું એક વચન સાંભળો. લગવતે તમને વૃક્ષ કાપવાની આજ્ઞા કરી નથી, છતાં તમે એ કામમાં કેમ આસક્ત થયા છો ? સંતે કહ્યું કે અયોગ્ય કામ અટકાવવાની પ્રભુનીજ આજ્ઞા છે. આથી ફરીથી લડાઈ સળગી તેમાં પણ સંત જીત્યા. એટલે કળિયુગે કહ્યું કે એક ખીજનું વચન સાંભળો, પછી કાપવું હોય તો કાપજો. જો તમે વૃક્ષ કાપવાનું માંડી વાળો તો હું ઢરરોજ તમને પાંચ રૂપીયા આપીશ. આથી સંત લલચાઈને પાછા ફર્યા. તેમને એક દિવસ પાંચ રૂપીયા મળ્યા, પણ ખીજે દિવસ મળ્યા નહિ,

તેથી કેાધે ભરાઈ વૃક્ષ કાપવા ચાલ્યા. કળિયુગે તેમને અટકાવ્યા, એટલે લડાઈ થઈ તેમાં સંત હાર્યા. તાત્પર્ય કે પ્રથમ નિષ્કામવૃત્તિ હતી, તેથી તે જીત્યા હતા, અને પછી સકામવૃત્તિ થઈ એટલે હારી ગયા.

મિશ્રિતવૃત્તિ સકામ છે. જેમકે, વૃત્ત રાખવાથી સંયમ થશે, શરીર આરોગ્ય રહેશે, રસોઈનો શ્રમ ઓછો થશે, અને ઓછી આજીવિકામાં નિર્વાહ ચાલશે; ગુલામને છોડી દેવાથી, તેના ખુરા સ્વભાવથી ખચીસ, અને પુણ્ય લાગશે; રાત્રે ભજન કરવાથી ચોર નહિ આવે, અને ભગવતનું નામ લેવાશે; આ સઘળા મિશ્રવૃત્તિના દાખલા છે, પરંતુ ભગવતનેજ સ્વામિ માની તેની આજ્ઞા પાળવા, તથા પ્રેમ મેળવવા જે કરીએ તેજ ખરી નિષ્કામતા છે, પરંતુ તે અતિ કઠણ છે.

ભજનમાં ચાર પ્રકારની સકામતા હોય છે. ૧. જો વિધિસંયુક્ત ભજન નહિ થાય તો લોકોમાં નિંદા થશે. ૨. મારા ભજન કરવાથી ખીજાઓ તેમ કરશે તેનું ફળ મને મળશે. ૩. એકાંતમાં કે જાહેરમાં ભજન કરવું સરખું જાણે, છતાં માન ખાતર જાહેરમાં ભજન કરવું. ૪. ભગવતનો ભય ન રાખવો. આ સઘળા દૂલ છે, પરંતુ ધીમે ધીમે સંકલ્પને નિર્મળ કરે, તો નિષ્કામ થવાય.

સત્ય અને નિષ્કામતા એકરૂપજ છે. સત્યનાં પાંચ લક્ષણ છે. ૧. જીલ્લા કદી અસત્ય બોલવું નહિ. જેમકે

લોગમાં પ્રીતિ હોય, અને માયાથી મુક્ત થયો ન હતાં કહે કે હે ભગવત ! હું તારો દાસ છું. તો અસત્ય છે; કારણ કે તે માયાનો દાસ છે. ૨. મ ભેદભાવ ન રાખતાં શુદ્ધ વૃત્તિ રાખવી. ૩. સાત્વિક વૃત્તિ આરંભેલા કાર્યમાં માનાદિકની લાલચોથી ડગવું નહિ. બાહ્યાભ્યંતર સરખાજ દેખાવું. ૫. વૈરાગ્યાદિક શુભ સંપૂર્ણ રાખવા. જેની આવી અવસ્થા છે, તેજ ખરો સારો

[૫.] મનનો હિસાબ, ધ્યાન.

બુદ્ધિમાન પુરૂષે રોજ મનનો હિસાબ લેવો. દિવ કાર્યને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખવાં. ૧. શરીરની કરવી, ૨. આજીવિકા ચલાવવી, ૩. મનનો હિસાબ તપાસવી, ૪. ભગવતમાં એકાગ્રચિત્ત રાખી કાળ વ્યતીત કરવો.

પ્રભાતમાં ઉઠી વિચાર કરવો કે આયુષ્ય આટલું છે, માટે પુરૂષાર્થનો દિવસ આજેજ છે. એક ઘડી અચેત અવસ્થામાં ગુમાવવી અયોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયોના તે નર્કનું ગુપ્ત દ્વાર છે, માટે ઇન્દ્રિયોને ભજનમાં જોડી રીતે મનને સમજાવવાથી તે સીધું ચાલે છે. તરફ પળેપળે ધ્યાન અપાય તોજ તે અચેત ન રહે. એક ક્ષણમાત્ર અચેત રહે, તો તે પોતાના સ્વભાવમાં ખેંચાઈ આગસ અને લોગમાં ઉન્મત્ત બને છે. આ

સમજનારની આંતર અને બાહ્ય ક્રિયા નિર્મળ થાય છે. સર્વ કાર્યમાં, સર્વ સમયમાં અને સર્વ અવસ્થામાં લગવતને અંતર્યામી બાણે, તેજ કાર્ય સફળ થાય.

એક સંત પોતાના શિષ્યો પૈકી એક પર અધિક પ્રીતિ રાખતા હતા, તેની બીજાને ઈર્ષ્યા થઈ. આથી સંતે દરેક શિષ્યને એક એક ફળ આપ્યું, અને કહ્યું કે જ્યાં કોઈ ન દેખે ત્યાં જઈ આ ફળ છોલી આવો. બધા એકાંતમાં જઈ છોલી લાવ્યા, પણ પેલો પ્રિય શિષ્ય છોલ્યા વગર પાછો આવ્યો. તેને જોઈ સંતે પૂછ્યું કે તું છોલ્યા વગર કેમ પાછો લાવ્યો ? તેણે કહ્યું કે મહારાજ ! એવું કોઈ સ્થાનજ નથી કે જ્યાં લગવત ન દેખતો હોય. આવી રીતે બીજા શિષ્યોને તેની અધિકતા દેખાડી.

એક સંતે કોઈ ભરવાડ પાસે એક બકરી વેચાતી માગી. ભરવાડે કહ્યું કે હું એનો માલિક નથી, પણ મારા શેઠનાં બકરાં ચારનાર નોકર છું. સંતે તેની પરીક્ષા માટે કહ્યું કે તારા શેઠ અહીં ક્યાં જોવા આવનાર છે ? તેમને કહેજો કે એક બકરી વાઘ લઈ ગયો. ભરવાડે કહ્યું કે શેઠ નથી જોતા, પણ શ્રીરામજી તો સઘળું જુએ છે, માટે એમ નહિ બને. આથી તે ભરવાડ પર સંત ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. તાત્પર્ય કે સર્વ સ્થળે અને સર્વ સમયે લગવતને અંતર્યામી બાણવા.

ઉત્તમ ધ્યાન:—હૃદય એવું છે કે તે લગવતનું મહા જાણે, તો સર્વદા તેમાંજ લીન રહે છે, અને યત્ન શિ ભોગની અભિલાષા દૂર કરે છે, તો પછી પાપકર્મમાં વિચરેજ ક્યાંથો? કેટલાક સંત લગવતમાં એવા લીન છે કે કાન ખુલ્લા હોવા છતાં કોઈની વાર્તા તેમને સંભળ નથી, અને નેત્ર ખુલ્લાં હોવા છતાં કશું દેખતા નથી.

એનાથી ઉતરતી ખીણ ધ્યાનની અવસ્થા છે, તે છે કે લગવતને અંતર્યામી જાણી મલિન સંકલ્પથી રહે, પણ ચિત્ત લગવતસ્વરૂપમાં લીન રહે નહિ. અવસ્થાવાળાએ પુરૂષાર્થ વડે અશુષ્ક સંકલ્પને નષ્ટ કરી એમ ન કરે તો સ્થૂળ પદાર્થની અભિલાષા ઉત્પન્ન તેમાં ઇન્દ્રિયો આકર્ષાય છે; માટે વૈરાગ્યવાન મનુષ્યો સંગ રાખ્યો. વિદ્વાન હોવા છતાં માયામાં આસક્ત તેની સાથે વાત સરખી કરવી નહિ.

જ્ઞાસુએ શુભકાર્ય કરતી વખતે નીચે પ્રમાણે રાખવી. ૧. સાત્વિક કાર્ય નિષ્કામ વૃત્તિથી હૃદયની એકા સાથે સંપૂર્ણ કરવું. ૨. લગવતનો ભય રાખી તામસી કાર્ય ત્યાગ કરવો. ૩. રાજસી કાર્ય સંયમ અને યુક્તિથી કરવું.

સુતી વખતે દિવસનાં ચર્વ કાર્યોનો હિસાબ કરી મન ઘણુંજ ચતુર છે. તે રાજસી અને તામસી મનો

સાત્વિક દેખાડે છે, માટે તેનાથી ન છેતરાતાં તેને પૂછતા રહેવું કે અમુક ક્રિયા શા નિમિત્તે થઈ છે ?

એક હરિભક્તે આખી જીંદગીનાં કાર્યોનો હિસાબ કર્યો, કે મને ૬૦ વર્ષ થયાં, તેમાં જે દરરોજ એકેક પાપ કર્યું હોય તો બધાં મળીને ૨૧૦૦૦ પાપ થયાં; પણ મેં તો દરરોજ હજારો પાપ કર્યાં છે, તો મારી શી ગતિ થશે ? આ વિચારમાં તે મૂર્છિત થયો, અને તેનું શરીર છૂટી ગયું.

મનનો હિસાબ લઈ જે તેને શિક્ષા કરવામાં ન આવે, તો તે નફરત થઈ જાય છે, માટે ગુન્ડો જણાતાં તેને તરત શિક્ષા કરવી; એટલે અશુભ આહાર લેવાય તો ઉપવાસ કરવો; ખુરી દૃષ્ટિ થાય તો નેત્ર બંધ રાખી પ્રભુનું ધ્યાન કરવું; વગેરે.

એક ભક્તે વિકારથી કોઈ સ્ત્રી પર હાથ મૂક્યો. પછી તરતજ પશ્ચાત્તાપ માટે અગ્નિમાં તે હાથને બાળ્યો.

એક સંતને કોઈ સ્ત્રીનું મુખ જોવાની ઈચ્છા થઈ, તેથી ઉંમરાની બહાર એક પગ મૂક્યો; પરંતુ એટલામાંજ તેણે સાવધ થઈ પશ્ચાત્તાપ કરવા માટે જે પગ બહાર મૂક્યો હતો, તે ત્યાંજ રહેવા દીધો, તેથી ઠંડીમાં તે ઠરી જઈ ત્યાંજ જુદો પડી ગયો. મનમાં એમ વિચાર કર્યો કે

એ પગે પાપકર્મને ઉ-તેજન આપ્યું, માટે તે અંદર લાવાને લાયક નથી.

એક સંતને સ્વપ્નમાં કામનો સંકલ્પ થયો, કે તરત સાવધ થઈ સ્નાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ઠંડક ઘડોવાથી સવાર થતાં નાહવાનો વિચાર રાખ્યો; આ વિચાર પણ શુભ નહિ હોવાથી પશ્ચાત્તાપ માટે ગોદડી સાથે સ્ન કરી તે ભીની ગોદડી ઓઢી રાખી રાત ગુજરી.

એક સંતને એક રાત્રિએ વધુ નિદ્રા આવી, તે નિયમિત ભજન થયું નહિ. આથી પ્રાયશ્ચિત્ત માટે એક વાંસુધી જાત્રણ કરવાનું વ્રત લીધું.

તાત્પર્ય કે મનનો હિસાબ અવશ્ય લેતા રહેવું, અશુદ્ધ સંકલ્પ થતાંજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવું.

ઉંમર સંતનો ભજનનો એક નિયમ ખંડિત થાય, કે દરેક ભૂલ દીડ એક હજાર રૂપીયા દાન કરતા.

રૂચીપૂર્વક ભજન ન બનતું હોય તો ભજનમાં રહેનાર સંતનો સંગ કરવો, અને તેવા સંત પ્રત્યક્ષ ન મળે તો અગાઉ થઈ ગયેલા સંતોનાં વચન યાદ કરી દૃઢ થવું.

દાઉદ સંત કાચા લોટમાં પાણી રેડી તેને પી જતા; કા કે તેને પકાવવા રહે તો તેટલો વખત ભજન ન થાય.

એક સંત કહેતા કે ત્રણ કાર્યો માટે હું જીવું
૧. શીયાળાની લાંબી રાતે ભગવતને દંડવત કરવા. ૨. અં

ઋતુમાં વ્રત કરી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનું દુઃખ સહન કરવા. ૩. યથાર્થ વચનનો સંગ્રહ કરવા.

આવેશકરની સંત એક રાત્રિ શ્રી રામચંદ્રજીને દંડવત કરવામાં, ખીજી રાત્રિ ઊભા રહી ભજન કરવામાં, અને ત્રીજી રાત્રિ શ્રી રામનામ લખવામાં વ્યતીત કરતા. આ અનુક્રમે તે જીવન ગુજારતા. એક વખત તેમની આંખ મીચ્યાં ત્યારે જાગ્રત થઈ ભગવતની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, કે મહારાજ ! સંયમહીન ઉદર અને અધિક નિદ્રાવશ નેત્રથી મારી રક્ષા કરજે.

આવાં સંતનાં વચનોને વારંવાર યાદ કરવાથી ભજનમાં આગસ થતું નથી.

[૬.] વિચાર નિરૂપણ.

વિચારનું સ્વરૂપ:—જેમ સ્ત્રીપુરૂષના મેળાપથી સંતાન ઉપજે છે, તેમ જો વિચાર એકત્ર કરવાથી સારરૂપ જ્ઞાન ઉપજે છે. જેમકે આ સંસારનું સુખ ઉત્તમ છે, કે પરલોકનું; અથવા નાશવંત વસ્તુ ઉત્તમ કે અવિનાશી. આવી રીતે સારાસારના જો વિચારનો સાર, જ્ઞાનરૂપે સ્થિત થાય છે. જગત અનાદિ છે કે ઉત્પન્ન કરેલું છે. એનો વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે જગત પરિણામી છે, અને પરિણામી વસ્તુ અનાદિ નથી હોતી. આમ વિચાર કરવાથી સાર જડે

છે. મનુષ્યને અનાદિથી અજ્ઞાન વળગેલું છે, માટે તેને વિચારરૂપી પ્રકાશની ખાસ આવશ્યકતા છે. સંસારમાં આસક્ત થવું કે ધર્મ માર્ગમાં ચાલવું એમાં કર્તવ્ય શું છે તે વિચારવું. સંસારસુખ નાશવંત છે અને તુચ્છ છે, આત્મસુખ અવિનાશી છે અને અવર્ણનીય છે એમ જ્ઞાને નિશ્ચય થાય છે ત્યારે સંસાર તરફ સહજે પીઠ થાય છે.

વિચારથી યથાર્થ શું છે, તેના નિશ્ચય થાય છે, પછી તે નિશ્ચય અનુસાર ચિત્તની અવસ્થા બદલાય છે, અને છેવટે તે પ્રમાણે કૃતિ થતી જાય છે.

વિચાર તો અનંત પ્રકારના છે, પણ તેનું ખરૂં પ્રયોજન ધર્મમાર્ગ સાથે છે. ઉત્તમ વિચાર તો એ છે કે ભગવતનું સ્વરૂપ, માહાત્મ્ય અને સામર્થ્ય વિચારવું, તથા પોતાના મલિન સ્વભાવ વિચારી તેને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા. શુભ અશુભ ગુણ કયા છે તે વિચારે; પોતામાં શુભ ગુણ એક પછી એક વધારવાનો અને અશુભ ગુણ કાઢવાનો વિચાર રાખે અને તેના શું ઉપાય છે તે શીખી તે પ્રમાણે વર્તે. ખસ પ્રેમીનું ચિંતવન પોતાના પ્રિયતમ શિવાય અન્ય તરફ હોતુંજ નથી. પ્રેમ જ્ઞાને પ્રબળ થાય, ત્યારે ખીજા કોઈ તરફ દૃષ્ટિ રહેતીજ નથી; માટે પ્રેમી અને પ્રિયતમ એ એનાજ વિચાર આવશ્યક છે,

ઇંદ્રિયોનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય વિચારવાં, એ પણ એટલુંજ જરૂરનું છે. જેમકે, ખોલણું આવશ્યક છે, પણ કોઈપણ પ્રકારે અસત્ય કે નિંદાનું વચન નજ નીકળવું જોઈએ; તેમજ નેત્ર ભગવતની લીલા અને સંત દર્શન શિવાય અન્ય ન જુએ, તે તપાસતા રહેવું, વગેરે.

[૭.] શ્રદ્ધા અને એકતા.

શ્રદ્ધા સર્વ ગુણોથી શ્રેષ્ઠ છે. મહાપુરૂષ કહે છે કે મેં હજારો મનુષ્યને વિનાકળે મુક્તિ પામતાં જોયા. એક પુરૂષ માટે મેં ભગવતને પૂછ્યું, કે આ કોણ છે ? ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે એણે સર્વથા મારા પરજ ભરોસો રાખ્યો હતો. જે પુરૂષ શ્રી રામજી પરજ આધાર રાખે છે, તેની સર્વ સંપત્તિ શ્રીરામજી છે. એક સંતને આકાશવાણી થઈ કે જો એકચિત્ત થઈ કોઈ મારોજ ભરોસો રાખે, તો સર્વ જીવ વિરૂદ્ધ થાય તો પણ હું તેને કંઈ ઈજા થવા દેતો નથી.

પ્રતીતિ બે પ્રકારની હોય તો ભરોસો દૃઢ થાય. એક, શ્રી રામ જેવું કોઈ સમર્થ નથી, અને ખીજું, શ્રી રામ પરમ કૃપાળુ અને ઉદાર છે.

ભરોસો ચાર પ્રકારનો છે. ૧. મુખથી શ્રી રામને સ્વર્વકર્તા, સ્વર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક કહે, પણ હૃદયમાં

પ્રતીતિ ન હોય. ૨. પાંડિતોનાં વચનથી અથવા ખીજાઓની દેખાદેખી લગવતની પ્રતીતિ કરે તે. ૩. હૃદયચક્ષુથી લગવતને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે. ૪. સર્વમાં લગવતલાવ રાખે, દ્વૈતનો અંશ પણ ન રાખે. આ અવસ્થા નિરહંકાર પદ કહેવાય છે.

જેમ ફળની લીલી છાલ કંઈ કામ આવતી નથી, તેમ પહેલો ભરોસો પાખંડીનો છે; પણ અંદરની છાલને પરિપકવ કરવા લીલી છાલની આવશ્યકતા છે, તેમ ખીજા જાતનો ભરોસો ઉત્તમ થવા પહેલાની આવશ્યકતા છે. વળી અંદરની સુકી છાલ જેમ માંહેનાં ગરને સડવા દેતી નથી, તેમ તે છાલમાં ગરનો સ્વાદ મળતો નથી; તેવીજ રીતે ખીજો ભરોસો નર્કથી બચાવે છે, પણ તેથી ખરો આનંદ થતો નથી.

પ્રાણીમાત્રને એકરૂપ સમજી દ્વૈતલાવ મટાડે ત્યારેજ પૂર્ણપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્યને જોઈએ ત્યારે તેના અવયવો પર લક્ષ જતું નથી, પરંતુ તેનું આખું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ; તેમ જ્ઞાનીજનો પૃથ્વી, આકાશ, તારા વગેરે લગવતનાં જુદાં જુદાં અંગ જોતા નથી, પણ એ સર્વનો શરીરી જે પરમાત્મા, તેનેજ જુએ છે.

જેમ કલમ લખનારને આધીન છે, તેમ સર્વ સૃષ્ટિ પરમાત્માને આધીન છે, એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી. મનુષ્ય

પરાધીન છે. એની કૃતિ વૃત્તિ અનુસાર છે, વૃત્તિ તની પ્રીતિ અનુસાર છે, અને પ્રીતિ થવી ભગવતને હોય છે.

કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧. સ્વાભાવિક કર્મ, જેમકે મોડા ડુબાવવાનો સ્વભાવ. ૨. આવશ્યક કર્મ, જેમકે શ્રાદ્ધાસ લેવો, વગેરે. ૩. ઇચ્છિત કર્મ, જેમકે પુણ્ય, આલપુણ્ય, વગેરે.

સ્વાભાવિક અને આવશ્યક કર્મ પરાધીન છે, એમ જ સમજાય છે; પરંતુ ઇચ્છિતકર્મનું પરાધીનપણું જવું અઘડું છે. કોઈ મારવા આવે તો આપણે તરત જી જઈએ છીએ, પણ જો ઊંચા ઘર પર ઊભા હોઈએ કુદકો મારી નાશી જતા નથી; કારણ કે ઊંચેથી ઊભાં વધારે ભય છે, એવી શ્રદ્ધા છે. મતલબ કે દ્રેયની કૃતિ શ્રદ્ધાને આધીન છે, શ્રદ્ધા બુદ્ધિને વશ અને બુદ્ધિ જે કાર્યમાં સુખ માને છે, તે કરવાનો જ પુરુષાર્થ કરે છે; પરંતુ બુદ્ધિ પરાધીન છે, છતાં વૃક્ષનું હાલવું વૃક્ષને સ્વાધીન નથી, એટલો બધો પરાધીન મનુષ્ય નથી, તેમજ પરમાત્મા જેવો સ્વતંત્ર નથી. મનુષ્ય એ એની વચલી સ્થિતિમાં છે.

મનુષ્ય પરાધીન છે, તો તેને પાપપુણ્ય કેમ લાગે ? શંકાનો ખુલાસો એ છે કે બાળક જેવા અદ્ય બુદ્ધિ

હવ નદીમાં પડતું મુકે છે, પણ સ્થિર બુદ્ધિવાળા તો કિનારેજ ઊભા રહે છે, તરતાં શીખે છે, અથવા નાવનો ઉપયોગ કરે છે; તેમજ શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થતાં ઔષધથી તેનું નિવારણ કરે છે; તેવીજ રીતે કામકોધાદિકનું પણ નિવારણ કરી શકાય છે.

જેમ કોઈ પર ખોટો દાવો મંડાય, ત્યારે વકીલ દ્વારા તે પોતાનું વિદ્વ દૂર કરે છે; પરંતુ વકીલ દાવાનો મર્મ સમજી શકે, તેનું સમર્થન કરવાની સારી શક્તિ હોય, અને પોતાના અગ્રીલનું બહેતર કરવાની લાગણી હોય, ત્યારેજ તેનામાં શ્રદ્ધા બેસે છે; તેવીજ રીતે ભગવત પર નીચે પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખવી. ૧ વકીલમાં શ્રદ્ધા રાખીએ કે એ આપણો હેતુસ્વી છે, તેવી. ૨. હુધા તૃષા માટે જેમ બાળક પોતાની ફિકર રાખતો નથી, પણ માતાના વિશ્વાસમાંજ કેવળ લીન રહે છે, તેવી. ૩. મૃતક જેમ પોતે કંઈ કરતો નથી, પરંતુ એની સર્વ ક્રિયા જેમ બીજા મનુષ્યો કરે છે; તેમ પોતાને મૃતક સમાન ગણી કંઈ સ્પુરણા ન કરતાં શ્રી રામજીની આજ્ઞામાંજ રહેવાની. ભગવાનમાં આ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા રાખવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એક ભકતે બીજા ભકતને પૂછ્યું કે તમારી આજીવિકા શું છે ? તેમણે જવાબ દીધો કે તારા સંગમાં મેં જેટલું

લજ્જન કર્યું, તે સઘળું વ્યર્થ ગયું; કારણ કે તને શ્રી-રામજી પર ભરોસો નથી. આવી ઉત્તમ પ્રતીતિવાળા લકતોને ગમે ત્યાંથી આજીવિકા પ્રાપ્ત થાય છે.

એક લકત એક સ્થાનમાં દસ દિવસ સુધી ભૂખ્યા રહ્યા, પણ ભગવત ઉપર શ્રદ્ધા રાખી કંઈ પ્રયત્ન ન કર્યો. એટલામાં એક મનુષ્ય બદામ, પિસ્તાં વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનો સુકો મેવો લઈ ત્યાં આવ્યો, અને કહ્યું કે માફ વહાણ તોફાનમાં સપડાયું હતું, ત્યારે મેં બાધા લીધી હતી, કે પ્રથમ જે કોઈ અતિથિ મળશે, તેમને પ્રસાદ કરાવ્યા પછી હું પ્રસાદ લઈશ. લકતે બહુયું કે શ્રી રામજીને મારી ફિકર થઈ તેથીજ આ આહાર મોકલ્યો.

ગૃહસ્થે રાખવાની શ્રદ્ધા:—ગૃહસ્થને સંસાર ત્યાગ કરી વનમાં જઈ રહેવું પ્રમાણ નથી. તેણે જે લક્ષણ રાખવાં. એક ક્ષુધા માટે ધૈર્ય રાખી જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માનવો, અને ખીજું એમ પ્રતીતિ રાખવી કે પ્રારબ્ધમાં ક્ષુધા વેઠવાની હોય કે મૃત્યુ હોય, સર્વ સરખુંજ છે. આ પૂર્ણ ભરોસો છે.

ક્ષુધા સહન ન થઈ શકવાથી, અથવા તેથી પોતાનાં સંબંધીને દુઃખ થશે, એમ માનીને પણ વ્યવહાર ત્યાગ કરવો પ્રમાણ નથી. છતાં પૂર્ણ વિશ્વાસ તથા પૂર્ણ વૈરાગ્ય

હોય અને વ્યવહાર ન કરે, તો પરમાત્મા તેનું પ્રતિપાલન કરે છે. જેમકે બાળક જન્મે છે, ત્યારે તરતજ માતાને દૂધ આવે છે. કદાચ માતા પિતા મૃત્યુ પામે, તો બીજા તેને દયા લાવી ઉછેરે છે, તેમ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી વ્યવહારનો ત્યાગ કરે, તો અવશ્ય લગવત તેનું પ્રતિપાલન કરે છે.

સંચય:—સંચય વગર હૃદય અસંતુષ્ટ રહે, અથવા બીજાની આશા રાખે, તો સંચય કરવો પ્રમાણ છે; કારણ કે ભજનસ્મરણમાં ચિત્ત ઠેરવવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; છતાં જેને સંચયથી વિશ્લેષ થાય, અથવા હૃદય અધિક રાજસી બને તો સંચય કરવો પ્રમાણ નથી.

આવશ્યક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો પ્રમાણ નથી. જેમકે શત્રુને દૂર રાખવા માટે શસ્ત્ર પ્રમાણ છે. ઠંડી દૂર કરવા વસ્ત્ર પહેરવાં પ્રમાણ છે, છતાં કોઈ મનુષ્ય વસ્ત્ર ન પહેરતાં અધિક ભોજન કરી શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરવા ઈચ્છે, તો તે પ્રમાણ નથી. તાત્પર્ય કે લગવતે જે પદાર્થોનો સંબંધ નક્કી કર્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવો પ્રમાણ નથી. બિદાહરણ:—એક જંગલી મનુષ્ય કોઈ મહાપુરૂષ પાસે આવ્યો. સંતે તેને પૂછ્યું કે તારું બિંટ ક્યાં ગયું? તેણે જવાબ દીધો કે લગવત પર ભરોસો રાખી તેને જંગલમાં છૂટું મૂક્યું છે; આવાં કાર્યમાં ભરોસો પ્રમાણ નથી. બિંટને યોગ્ય રીતે બાંધવું આવશ્યક છે. જો કોઈ મનુષ્ય દુઃખ

તો તે સહન કરવું પ્રમાણ છે, પરંતુ સિંહ, સર્પ
રેતું સંકટ તો દૂર કરવુંજ પ્રમાણ છે.

ભરોસો છ પ્રકારનો જોઈએ. ૧. ઘરના દરવાજા પર
શું તાળાં ન દેવાં, તેમજ પાડોશીને વારંવાર સંભાળ
ખવાનું સૂચવવું નહિ; પરંતુ સ્વાભાવિક એકાદ તાળું દેવું.
મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ઘરમાં ન રાખવી, કે જેથી ચાર લોકો
ચોરી કરવા લલચાય. ૩. ચોરી થયા પછી તે પાછું મેળવવાની
પ્રજા ન રાખવી, પણ એમ સમજવું કે એથી અર્થનો
રથ પૂર્ણ થયો છે. ૪. ઘરમાં ચોરી થાય તો તેનો શોક
કરવો, તેમ કોઈને જાહેર પણ ન કરવું. એક પુરૂષ
તો હતો. એટલામાં તેની રૂપીયાની થેલી કોઈ ચોરી
થુ. તેણે પાસે બેઠેલા એક લકતને પૂછ્યું કે તમે થેલી
લીધી છે? લકત તેને પોતાને ઘેર તેડી ગયા, અને તેના
પટલા રૂપીયા ગયા હતા તેટલા ગણી આપ્યા. તેજ
ખતે તેનો મિત્ર તેની થેલી આપવા આવ્યો અને કહ્યું કે
‘તાઈ’ હૃદય જોવા તે લીધી હતી. આથી તેણે લકતના
રૂપીયા પાછા આપવા માંડ્યા, પણ લકતે તે લીધા નહિ,
અને કહ્યું કે એ રૂપીયા મેં શ્રી રામનામ પર ન્યોછાવર
યાં છે. ૫. સામગ્રી ચોરી જનારને શ્રાપ ન દેવો. એક
પ્રાંતની ગાય ચોરાઈ. તેમણે ચોરને લઈ જતાં દીડા હતા,
પરંતુ તે વખતે તે ભજનમાં મગ્ન હતા તેથી બોલ્યા નહિ.

મહી ખબર થતાં તેમના શિષ્યો ચારને શ્રાપ દેવા લાગ્યા, ચારે સંતે કહ્યું કે એ એને બક્ષિસ આપી છે. શિષ્યોએ કહ્યું કે એવા મનુષ્યને તો સજા થવીજ જોઈએ. પ્રંતે કહ્યું કે એની કૃતિથીજ એણે પોતાને શિક્ષા કરી છે, એટલુંજ બસ છે. શત્રુને શ્રાપ દેવાથી લલાઇનું ફળ જતું રહે છે. ૬. ચોરનાં કૃત્ય માટે શોક કરવો, કે એ બિચારો ભગવતને ત્યાં શી રીતે છૂટશે.

હુધા, તૃષા, અગ્નિ વગેરેની નિવૃત્તિ માટે ભગવત પર ભરોસો રાખી ખેસી રહેવું પ્રમાણ નથી. તેમને તો, ભોજન આપી, જળપાન કરાવી, પાણી છાંટી, વગેરેથી નિવૃત્ત કરવાં એજ પ્રમાણ છે. મંત્રતંત્રનો ત્યાગ કરવો પ્રમાણ છે, પરંતુ રોગની નિવૃત્તિ માટે તો ઔષધ કરવુંજ પ્રમાણ છે, એકલા ઔષધપરજ પ્રતીતિ રાખવી એમ નથી; ભગવત ઉપર પણ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.

ઘણા સંતજનો નીચેની છ જાતની શ્રદ્ધાથી ઔષધ નથી પણ કરતા. ૧. એમ જાણે કે મૃત્યુ નજીક છે. ૨. પરલોકના ભયને લીધે ઔષધ ભૂલી જાય છે. ૩. રોગ જીનો અને અસાધ્ય લાગે ત્યારે. ૪. રોગથી ધૈર્યની કસોટી થાય છે, એમ સમજનાર ઔષધ નથી કરતા. જેમ સોનું અગ્નિમાં કસાય છે, તેમ ભક્તની કસોટી રોગમાં થાય છે. ૫. રોગને પાપનું પ્રાર્થાશ્રિત સમજનાર ઔષધનો

ઉપયોગ નથી કરતા. એક સંતે કોઈ રોગીને જોઈ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી કે એના પર દયા કરો, ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે રોગથી એનાં પાપ ક્ષીણ થાય છે, એ મહાન દયાળુ છે. ૬. રોગથી મનમુખપાણું નાશ પામી હૃદયમાં ભગવતપ્રેમ ઉમળ થશે, એમ જાણનાર ઔષધ કરતા નથી.

[૮.] પ્રેમ.

ભગવતની ભક્તિ કરવી, એ સર્વ અવસ્થામાં ઉત્તમ અવસ્થા છે. એથી પાપનો ક્ષય થાય છે. સર્વ શુભ ગુણનું મૂળ ભક્તિ છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંતોષ વગેરેથી ભક્તિના અધિકારી થવાય છે. પ્રેમ રાખવો તથા શ્રીરામની આજ્ઞા માનવી, એ ભક્તિનું કૃણ છે. ખીજા સર્વ પદાર્થો પરની પ્રીતિ જતી રહે, અને માત્ર શ્રીરામ પરજ પ્રીતિ રહે, એજ ખરી પૂર્ણતા છે.

સર્વ સંતો કહે છે કે શ્રી રઘુનંદન સાથે પ્રીતિ કરવી, એજ સર્વોત્તમ છે. ભગવત કહે છે કે જે મારી સાથે પ્રીતિ કરે છે, તેની સાથે હું પ્રીતિ કરું છું. મહા-પુરુષ પ્રાર્થના કરતા હતા કે હે ભગવત ! તમારી અને તમારા ભક્તોની પ્રીતિ મને આપો, અને જે વડે તમારી નિકટ રહેવાય, એવી પ્રીતિ આપો.

મનુષ્યને આ લોકમાં જેમ પ્રીતિ હોય છે, તેજ તેને પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ શ્રી સીતારામમાં પ્રીતિ

હોય, તે મનુષ્ય મુક્તજ છે. તે જગતને વિરસ જાણી, હૃદયમાંથી તેની પ્રીતિનો ત્યાગ કરી, ભગવતપ્રીતિમાં લીન થાય છે.

જે પદાર્થ ઇષ્ટ જણાય, તેમાં ચિત્તવૃત્તિ આકર્ષાય છે. આ આકર્ષણનું દૃઢ થવું, તેનું નામ પ્રેમ. પદાર્થના જ્ઞાન શિવાય તેનું ઇષ્ટઅનિષ્ટપાણું સમજાતું નથી. એ જ્ઞાન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રીતિ રાખી ચિત્તવૃત્તિને તે તરફ ખેંચે છે. પશુઓને પણ સર્વ વિષયમાં પ્રીતિ હોય છે; પણ બુદ્ધિ જે મહાન ઇન્દ્રિય છે, તે કેવળ મનુષ્યમાંજ હોય છે. અને તેથીજ મનુષ્ય પ્રાણીમાત્ર કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે. ભજનનો આનંદ એ બુદ્ધિનો વિષય છે. જેની બુદ્ધિ ઉજ્જવળ છે અને પશુવૃત્તિથી રહીત થઈ છે તેનાં બુદ્ધિરૂપી નેત્ર શ્રી જ્ઞાનકીનાથની સુંદરતાનેજ પ્રિયતમ માને છે, અને તેજ શ્રીરામજીની સમર્થતાને જાણે છે. શ્રી રઘુનંદનનું સ્વરૂપ પ્રગટ થતાં ઇન્દ્રિયરસ વિરસ થઈ જાય છે.

પ્રીતિ થવાનાં પાંચ કારણ છે. ૧. પોતે પોતાને વિશેષ પ્રિયતમ હોય છે, તેથી પોતાની સ્થિરતા પ્રિય લાગે છે, અને પુત્રાદિક પણ પોતાનાંજ હોવાથી તે પણ પ્રિયતમ લાગે છે. પોતે ચિરકાળ રહેવા સમર્થ નથી. પુત્રને પોતાની સ્થિરતારૂપે માને છે, વળી સંબંધીજનો પોતાનાં અંગરૂપ

માની તેમને પણ પ્રિયતમ ગણે છે. ૨. જેનો ઉપકાર થયો હોય, તેને પ્રિયતમ માને છે. જેથી પોતાને મુખ થાય, તેનું નામ ઉપકાર. ૩. લક્ષા સ્વભાવવાળો સ્વાભાવિક રીતે પ્રિય લાગે છે. ૪. મનુષ્યનું સૌંદર્ય ચિત્તને આકર્ષનાર હોવાથી પ્રિય લાગે છે. સૌંદર્ય કેવળ કામાદિક ભોગ માટે નહિ, પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રિય લાગે છે. ૫. સમાન સ્વભાવવાળા પ્રિય લાગે છે. જેમ બાળકને બાળક, વિદ્વાનને વિદ્વાન, વ્યસનીને વ્યસની, વગેરે.

પશુતુલ્ય વૃત્તિવાળાને ગૌરવદન કે સુવ્યવસ્થિત અંગ સુંદર લાગે છે, પણ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને જે પદાર્થમાં તેનું કર્ય સંપૂર્ણ જણાય, તેજ સુંદર લાગે છે.

સુંદર સ્વભાવ સ્થૂળ નેત્રથી દેખાતો નથી, છતાં તેનું સૌંદર્ય અનુભવમાં આવે છે. અગાઉ થઈ ગયેલા મહાત્મ એનું સ્થૂળ શરીર જોયું નથી હોતું, છતાં તેમની વાર્તા સાંભળી તેમનામાં અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેમના શુભગુણો અને સુંદર સ્વભાવને લીધે. આ સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય છે. મરી ગયા પછી જે સ્તુતિ થાય છે, તે શારીરિક સૌંદર્યની નહિ, પણ સૂક્ષ્મ સૌંદર્યની. બુદ્ધિમાન મનુષ્યો અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ સૌંદર્યમાંજ પ્રીતિ કરે છે.

પૂર્ણ વિચાર કરતાં માલમ પડે છે કે શ્રી જ્ઞાનકીજીવન શિવાય અન્ય કંઈ પ્રીતિનું સ્થાન છેજ નહિ. સંત પુરુષો

સાથે પ્રીતિ કરવી, એ શ્રીરામની સાથે પ્રીતિ કરવા બરાબર છે; કારણ કે તેમની મારફતેજ શ્રીરામની પ્રીતિ થાય છે.

શ્રી રામજીને પ્રિયતમ માનવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે. ૧. જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વૃક્ષની છાયાં પ્રિયતમ લાગવાથી વૃક્ષ પ્રિય લાગે છે, તેમ જીવની સ્થિતિ શ્રી રામજીને આધીન છે, તેથી શ્રી રઘુનંદનને પ્રિયતમ માનવાજ જોઈએ. ૨. કોઈ ઉપકાર કરે તો તે શ્રી રામજીની દયા અને પ્રેરણાથી થયો છે, એમ સમજી રામજીનો ઉપકાર માનવો. ૩. શ્રી રામ જેવો દયાળુ ખીજો કોઈ નથી. ૪. ઐશ્વર્યમાં શ્રી રામજી જેવું શ્રેષ્ઠ કોઈજ નથી. સર્વ કરતાં વિદ્યા, બળ અને નિર્લેપતાનું ઐશ્વર્ય અધિક છે, અને એ સર્વ ગુણયુક્ત શ્રી રામજી છે, તેથી તેની પ્રીતિ આવશ્યક છે. ૫. જીવશિવના સંબંધ જેવો ખીજો કોઈપણ સંબંધ નથી, તેથી શ્રી રામ શિવાય ખીજામાં પ્રતીતિ કરવી અયોગ્ય છે. ભગવત કહે છે કે મારામાં અધિક પ્રીતિ રાખનારનાં શ્રવણ, રસના અને નેત્ર હુંજ છું.

ભગવતે મહાપુરુષને એક વાર કહ્યું કે મને રોગ થયો હતો ત્યારે તેં મારી બરાબર કેમ નહિ લીધી? મહાપુરુષે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું કે આપને વળી રોગ કેવો? ભગવતે કહ્યું કે મારા ભક્તને રોગ થાય તે મને થયા બરાબર છે.

સર્વ સંત કહે છે કે શ્રી રામનાં દર્શન જેવો આનંદ ખીજો ક્યાંય નથી. એ વચનનો ભેદ ચાર પ્રકારે સમજાય છે. ૧. જ્ઞાનથી હૃદયમાં આનંદ થાય છે. એ સુખ ઇંદ્રિયોમાં નથી, પણ કેવળ હૃદયમાં છે. સર્વ ઇંદ્રિયોના રસ જુદા જુદા છે, પણ વિદ્યાનો રસ અને આનંદ બુદ્ધિ વિષે છે. વ્યવહારની સિદ્ધિ બુદ્ધિથી થાય છે. જેમ કોઈ ક્ષેત્રજ રમતું હોય, અને પોતે પાસે ખેડો હોય, તો પોતાની હોશીયારી બતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે, તેવી રીતે વિદ્યાની હોશીયારીનું અમજવું. હૃદયમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થની વિદ્યાથી આનંદ થાય છે, અને તે આનંદ ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન છે, અને શ્રેષ્ઠ છે

૨. જ્ઞાનનો રસ સર્વ ઇંદ્રિયોના રસથી વિશેષ છે. ક્ષેત્રજ રમનારને જેમ કુદ્ધા તૃપાની બબર રહેતી નથી, તેમ ઇંદ્રિયોના રસ કરતાં માનનો રસ અધિક પ્રિય લાગે છે. જેમ બાળકને માન કરતાં રમતમાં વધુ રસ પડે છે, પણ સમજણ આવતાં રમતનો આપોઆપ ત્યાગ કરે છે, તેમજ વિદ્વાનને વિદ્યાની પૂર્ણતાના રસ આગળ ઇંદ્રિયરસ પ્રિય લાગતા નથી.

૩. સર્વ પદાર્થના જ્ઞાન કરતાં ભગવતના જ્ઞાનનો રસ વિશેષ છે. જેવો પદાર્થ તેવી તેની વિદ્યા. નીચ પદાર્થની વિદ્યા જેમ નીચ હોય છે, તેમ સર્વ સૃષ્ટિમાં રામ સમાન

ખીજી કંઈ નથી, તેથી તેની વિદ્યા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ સ્થૂળ પદાર્થ કરતાં શ્રી રામ હૃદયની અતિ નિકટ છે. જે હૃદયરૂપી પવનમાં રામાનુરાગી વિચરે છે; તે સર્વ ઋતુમાં નિત્ય છે, તેને કોઈ રોકી શકતું નથી, અને તે અપાર છે.

૪. ભગવતના જ્ઞાન કરતાં ભગવત દર્શન શ્રેષ્ઠ છે. બુદ્ધિનું બાણુવું બે પ્રકારનું છે. એક જ્ઞાન અને બીજું દર્શન. જેમ કોઈને યાદ કરવામાં અને પ્રગટ બોવામાં ભેદ છે, તેમ જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભેદ છે. જ્યાં સુધી દેહાભિમાન હોય છે, ત્યાં સુધી ખરૂં દર્શન થતું નથી.

દર્શનનું મૂળ જ્ઞાન છે. દેહાભિમાન દૂર થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન એવી સંપૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચે છે કે જ્ઞાનાદિ અવસ્થાનું જ્ઞાન ભાસતું નથી. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ બીજનું સ્વરૂપ વૃક્ષથી વિલક્ષણ છે. બીજ જ્યારે સંપૂર્ણતાએ પહોંચે ત્યારેજ વૃક્ષ કહેવાય છે, તેમ જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા, એજ ખરૂં દર્શન છે.

જેટલું જ્ઞાન હોય છે, તેટલોજ આનંદ થાય છે. ભગવત કહે છે કે હું માત્ર સંતનેજ દર્શન આપું છું. જેમ ઘણાં દર્પણ હોય, તેમાં કોઈ મલિન, કોઈ ઉજવળ, અને કોઈ અતિ ઉજવળ હોય, તે બધામાં એકજ સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ તે દર્પણની શ્યામતા કે ઉજવળતા પ્રમાણે

લિપ્ત લિપ્ત દેખાય છે, તેમ સંત જનનાં હૃદય અતિ ઉજ્જ્વળ હોવાથી તેમનો આનંદ ખીળ કરતાં વિશેષ છે. વિદ્વાન, વૈરાગ્યવાન અને પ્રેમી એ ત્રણમાં વિદ્વાનનો આનંદ ઉતરતો અને પ્રેમીનો શ્રેષ્ઠ છે. જે પુરૂષો પૈકી એક અમુક મનુષ્યને પ્રીતિથી જુએ, અને ખીળે પ્રીતિ રહિત જુએ; આ બેનું જોવું સરખું જ છે, પરંતુ તેમના દર્શનના આનંદમાં ઘણો જ ફેર છે. જેમ લોટને બીજવીને રાખવામાં તેની ખરી મિઠાશ આવતી નથી, તેમ એકલા શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પૂર્ણ આનંદ થતો નથી, પણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનને અનુભવે, ત્યારે જ ખરો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ પુરૂષને વીંછી કરડ્યો હોય, તે વખતે પોતાના પ્રિયતમને જોઈને તેને જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતાં દુઃખથી મુક્ત થયા પછી તેજ પ્રિયતમનાં દર્શનનો આનંદ અધિક થાય છે. પ્રથમ વેદના વખતે આનંદ થાય છે ખરો, પણ તે સમ્પૂર્ણ નથી, તેમ દેહાલિમાન જ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોનું વિષય તરફનું આકર્ષણ અને શરીરનો ભય રહેતો નથી, એટલે દર્શનની સમ્પૂર્ણતા અનુભવાય છે.

આ સ્થળે કોઈને શંકા થાય, કે જ્ઞાન તો હૃદયમાં છે, અને દર્શન નેત્રથી થાય છે, તો જ્ઞાનની સમ્પૂર્ણતા દર્શન જેમ કહેવાય ? તેનું નિરાકરણ એ છે કે જેનું સ્વરૂપ

સંકલ્પ વિષે દૃઢ થાય, તેનું નામ દર્શન. દર્શનમાં પ્રગટ પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે સમ્પૂર્ણ પ્રાપ્તિનું નામજ દર્શન છે. જેમ ફૂલને જોવાથી તેનું ખરૂં દર્શન થયું કહેવાય નહિ, પણ તેની સુગંધ ઓળખે ત્યારેજ ખરૂં દર્શન થયું કહેવાય, તેમજ કેવળ નેત્રથી જોવાનેજ દર્શન સમજવું, એ અલ્પબુધ્ધિનું કામ છે.

બુધ્ધિમાં આ ભેદ દૃઢ કરવા માટે વારંવાર આ વચનોનું મનન કરવું. જેમ બાળકને પ્રથમ આહારજ વહાલો હોય છે, પછી ક્રમે ક્રમે રમત, શૃંગાર અને વિવિધ લોગમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વરસ એકદમ પ્રગટ થતા નથી, પણ સમયાનુસાર પ્રગટ થાય છે; રમત આગળ આહાર ભૂલી જાય છે, અને શૃંગારાદિક આગળ રમત પણ વિસરી જાય છે, તેમ મનુષ્યને માયાના પદાર્થની આસક્તિમાંથી ધીમે ધીમે ભગવતના જ્ઞાનનો આનંદ પ્રગટ થાય છે. પ્રથમ માનની પ્રીતિમાં માયિક પદાર્થોની પ્રીતિ ભૂલી જાય છે, ઉચ્ચ તપ કરવા છતાં પણ માનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, છતાં ક્રમે ક્રમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં માન પણ વિરસ થઈ જાય છે, જેમ બાળકને માનનું રહસ્ય સમજતું નથી, પણ ઉંમરે પહોંચતાં આપોઆપ સમજે છે, તેમ જ્ઞાનનો રસ પ્રત્યક્ષ સમજી શકતો નથી, પરંતુ ક્રમે ક્રમે અનુભવથી સમજી શકાય છે.

જ્ઞાનીના સંગથી અર્થ અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. જેમ કામી પુરૂષને પોતાની સર્વ સામગ્રી કામવાસનાની તૃપ્તિમાં ખરચતો જોઈ એમ થાય છે કે કામાદિક ભોગ મહા પ્રબળ છે, તેમ જ્ઞાનીની અવસ્થા અને તેમના પરમાનંદને જોઈ તેમના હૃદયમાં અત્યંત સુખ છે, તેની ખાત્રી થાય છે.

બાયજીદજી સંત પાસે એક ભકત આવી કહેવા લાગ્યા કે હું ત્રીસ વર્ષ થયાં દિવસે વ્રત કરું છું અને રાત્રે ભજન કરું છું, છતાં તમે કહો છો તેવી જ્ઞાનની સમજ મને કેમ પડતી નથી? સંતે કહ્યું કે ત્રણસો વરસ સુધી તમે તપ કરશો, તોપણ એ સમજ નહિ પડે; કારણ કે તમને માન અને અહંકારનાં પડળ ચઢ્યાં છે. ભકતે તેનો ઉપાય પૂછ્યો, ત્યારે સંતે કહ્યું કે તારી દાઢી કાઢી નાખ, અને નવ્ન થઈ અખરોટનો કોથળો માથે મૂકી બજારમાં જઈ છોકરાઓને એમ કહે કે જે મને એક મુક્કી મારે, તેને એક અખરોટ આપું. ભકતે કહ્યું કે ખીજો કોઈ ઉપાય કહો. સંતે કહ્યું કે ખીજો કંઈ ઉપાયજ નથી.

ભગવતજ્ઞાન છુપું અને કઠણ છે, તેનાં કારણો:—

જે પદાર્થનું જ્ઞાન સહેલાઈથી સમજાતું નથી. ૧. ગુહ્ય પદાર્થ. ૨. અતિ પ્રગટ અને અધિક પ્રકાશવાન પદાર્થ. અક્ષર ઉપરથી લખનારની પરીક્ષા થાય છે, તેમ કાર્ય

ઉપરથી કારીગરની પરીક્ષા થાય છે. જો શ્રીરામે એકજ પક્ષી અને એકજ વૃક્ષ જગતમાં ઉત્પન્ન કર્યું હોત, તો તે ઝટ ઓળખી શકાત. અક્ષર વગેરે કારીગરી આરંભ કરવાથી, સામગ્રીથી અને યત્નથી સિદ્ધ થાય છે, પણ પૃથ્વી, આકાશ, જીવજંતુ વગેરે સૃષ્ટિ લગવતે યત્ન શિવાય ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી એનો કર્તા ગુહ્ય છે. જો સૃષ્ટિમાંના પદાર્થ જેવા પદાર્થો ખીજા કોઈએ બનાવ્યા હોત, તો પણ તે બેની સરખામણીથી કર્તાનું મહત્વ સમજી શકાત; પરંતુ જ્યાં ખીજું એવું કાર્ય કોઈથી થાય એમજ નથી, ત્યાં કર્તાનું મહત્વ અને સામર્થ્ય સમજવું મુશ્કેલ છે. જો સૂર્ય રાત્રે અસ્ત થતો ન હોત, તો તેના પ્રકાશનું મહત્વ સમજી શકાત નહિ, તેમજ લગવત સર્વ કર્તા છે, તે અલોપ થઈ જાય, તો સુગમતાથી ઓળખી શકાય; પણ તે તો નિત્ય, આવરણથી રહિત, અખંડ અને પ્રકાશિત છે, તેથી ઓળખી શકાતો નથી.

બાહ્યાવસ્થાથી સર્વ પદાર્થ દૃષ્ટિમાં એવા દૃઢ થઈ જાય છે, કે મોટી ઉંમરે બુદ્ધિ ખીલે છે, ત્યારે પણ તેનું મહત્વ ધ્યાનમાં આવતું નથી; છતાં જ્યારે કોઈ અપૂર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, ત્યારે આશ્ચર્યચકિત થઈ તેના કર્તાના સામર્થ્યનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે માટે બુદ્ધિશાળી સર્વ પદાર્થને આશ્ચર્યરૂપ જાણી તેના કર્તાને ઓળખે છે.

લગવત પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય:—

ન્યારે કોઈ સાથે પ્રીતિ કરવી હોય, ત્યારે તેને પ્રેમ સહિત વારંવાર મળવું, અને તેના શિવાય ખીજ પદાર્થથી વિરક્ત થવું. જેમ જેમ તેના ગુણાનુવાદ વધારે ગાય તેમ તેમ પ્રીતિ વધે છે, તેજ પ્રમાણે માયાની પ્રીતિ દૂર કરી, શ્રી રામજીનું માહાત્મ્ય, સામર્થ્ય વગેરે સમજી લજનમાં સ્થિત થાય, ત્યારે રામજીની પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રીતિ અધિક ન્યૂન થવાનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. માયાના વ્યવહારમાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિ અધિક હોય, ૨. શ્રી રામજીનું માહાત્મ્ય ખરોખર જાણવામાં આવ્યું ન હોય. અને ૩. લજનમાં ઓછો સાવધાન હોય, તો પ્રીતિ ઓછી હોય છે, અને એ ત્રણ વિક્ષેપ જેમ દૂર થતા જાય, તેમ પ્રીતિ વધતી જાય છે.

પ્રીતિમાં પણ બે માર્ગ છે. એક યોગિનો. પ્રથમ તપ કરી હૃદય શુદ્ધ અને એકાગ્ર કરવું. આથી શ્રી રામજીનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; પણ આ માર્ગ પારધીની જાણ જેવો છે, તેમાં ક્ષણ જતાં વાર લાગતી નથી. ખીજો માર્ગ વિચારનો છે. તે સત્સંગ અને ગ્રંથ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. લગવતનું સ્વરૂપ અને માહાત્મ્ય સમજવું એ તેનું મૂળ છે. આ વિદ્યાનો અંત નથી. બુદ્ધિશાળી તે

સહજ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ ખેતીમાં ઘણું કરીને લાભ હોય છે, છતાં અકસ્માત વિદ્ય પણ આવે છે, તેમ વિચાર માર્ગમાં પણ સમજવું. વિચાર વિના પ્રીતિનો સંભવ નથી.

કોઈ ચાંડાળ અત્તરની દુકાન પર જતાં તેની સુગંધ મુર્છિત થાય ત્યારે અત્તરવાળો તેને સાવચેત કરવા ગુલાબ છાંટતો જાય અને અત્તર સુંઘાડતો જાય, તેમ તે મુર્છિત થાય છે; પરંતુ એટલામાં જો ખીજે ચાંડાળ અને તેનો ભેદ સમજી તેના પર દુર્ગંધનો પ્રયોગ કરે તે તરતજ સચેત થાય છે; તેમ માયામાં અધિક પ્રીતિવ ચાંડાળ જેવાજ છે. માયાના ભોગ શ્રીરામજીની પ્રીતિ વિરોધી છે.

પ્રીતિનાં સાત લક્ષણ છે, તેને દૃઢ કરવાં જોઈએ.

૧. લક્ષિતમાર્ગમાં કાળનો ડર ન રાખવો. મૃત્યુ પ્રિયતમનો વિયોગ ટળશે, એમ જાણી તેને સુખરૂપ માન.
૨. જેનાથી શ્રીરામજીની પ્રસન્નતા અને નિકટતા પ્રાપ્ત થ તેનોજ અંગિકાર કરવો.
૩. ભજનના રસમાં સર્વદા રહેવું. જ્યારે સમ્પૂર્ણ પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે પ્રિયતા વિસ્મરણ કદી પણ થતું નથી. જ્યાં સુધી ભજનમાં લાગ માટે યત્ન કરવો પડે, ત્યાં સુધી ખરી પ્રીતિ કહેવાય ન.
૪. સંત અને તેમનાં વચન પર પ્રીતિ રાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે જીવમાત્ર પ્રિયતમ લાગે.

૫. એકાંત વસવામાં પ્રેમ રાખવો. જ્યાં મુધી જન્મતને મેળાપ પ્રિયતમ લાગે, ત્યાં મુધી કયાસ નાણવી.

એક ભકતે ભગવતને પૂછ્યું કે હે પ્રભુ ! હું તને કયાં શોધું ? ત્યારે આકાશવાણી થઈ, કે તારી મને શોધવાની ઇચ્છા દૃઢ થશે, એટલે હું નિઃસંદેહ વગર ખોળે તને મળીશ. વળી કહ્યું કે શીઘ્ર સિદ્ધતા ઇચ્છનાર, અને વિલંબ થતાં મારા માર્ગથી પાછો ખસે, એ બે જણ જરૂર મારા માર્ગથી દૂર થાય છે.

એક સંતની વૃત્તિ ભજનમાં એવી દૃઢ હતી, કે વેદ્ય રોગને લીધે તેનો પગ કાપ્યો, છતાં તેની પીડાની તેને ખબર રહી નહોતી.

૬. ભજનમાં આળસ ન આણવું. જ્યારે પ્રીતિ સમ્પૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચે છે, ત્યારે રામભજન શિવાય કંઈ સુખદાયક લાગતું નથી. ૭. સાત્વિક મનુષ્યો સાથે સંબંધ રાખવો, અને સર્વ જીવ પર દયા રાખવી.

ભગવત કહે છે કે જેમ બાળક માતાના અંકમાં અને પક્ષી માળામાં વિશ્રાન્તિ લે છે, તેમ જે મારા ભજનમાં વિરમે છે, તે સંત મને અતિ પ્રિય છે.

પ્રેમીને હુમેશાં એવી ઉત્કંઠા રહે છે, કે ક્યારે સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરું.

ચિત્તવૃત્તિ દર્શનમાં લીન થઈ જાય, તેનુંજ નામ ખં
મેળાપ, અથવા આત્મસુખ છે. આત્મસુખ અપાર કહેવા
છે; કારણ કે સમ્પૂર્ણતાની અવસ્થા સુધી તે અધિક અધિ
વધતું જાય છે. પ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રસન્નતાનું નામ મેળાપ છે
અને શેષવસ્તુની અભિલાષાનું નામ ઉત્કંઠા છે. પ્રેમી પુરૂ
મેળાપ અને ઉત્કંઠામાંજ સ્થિત રહે છે.

એક વખતે ભગવતે દાઉદ સંતને કહ્યું કે હે દાઉદ
મારા જીવોને તું સંદેશો પહોંચાડ, કે “ જે મારી સા
પ્રીતિ કરે છે, તેની સાથે હું પ્રીતિ કરું છું; જે એકાંતમાં બેઃ
મારામાં સ્થિત થાય છે, તેનો હું સંબંધી છું; જે નિર્વાસનિક થ
ભજનમાં પ્રવર્તે છે, તેનો હું મિત્ર છું; અને મા
પ્રેમને લીધે જે સર્વ કંઈ વિસરી જાય છે, તે મારા પ્યા
છે, મને આશા રૂપ છે. જે મને શોધે છે, તેને હું અવ
મળું છુંજ. માયામાં આસક્ત થયેલા જીવોએ માયા
ત્યાગ કરી, મારામાં દૃષ્ટિ રાખવી તથા મારામાં પ્રીતિ કર
જેઈએ. મારા પ્રિયતમોને મેં મારા પ્રકાશમાંથી ઉત્પ
કર્યા છે, અને મારા તેજથી તેમને પોષું છું. ”

શ્રી રામજીની આજ્ઞા માનવી, એ ઉત્તમ પદ, સા
પ્રીતિનું ફળ, અને પરમસુખનું દ્વાર છે, માટે દુઃખ વિ
સર્વદા સંતોષ રાખવો અને સુખમાં પ્રભુને ધન્યવાદ આપવે
સર્વદા ભગવતની આજ્ઞામાં પ્રસન્ન રહેવું, અને પ્રસન્ન ચિ

પ્રારબ્ધ ભોગવવું. ભગવત કહે છે કે તું મારી આજ્ઞા વિષે પ્રસન્ન રહીશ, તો હું તારા ઉપર પ્રસન્ન રહીશ. સંતજનો માયાના પદાર્થનો શોક કરતા નથી, તેથી તેમની ભજનની પ્રસન્નતા ખંડીત થતી નથી.

ભગવત કહે છે કે જે દુઃખમાં પ્રસન્ન રહેતો નથી, અને સુખમાં મને ધન્યવાદ આપતો નથી, તેનો ઇશ્વર કોઈ ખીજે હોવો જોઈએ; કારણ કે સર્વમાં મારી આજ્ઞા વર્તે છે, તેથી મારા કાર્યમાં જે પ્રસન્ન રહે છે, તેના ઉપરજ હું પ્રસન્ન રહું છું.

એક સંતે વીસ વર્ષ સુધી ભૂખ અને નિર્ધનતાનાં દુઃખ વેઠ્યાં. તે ભગવત પાસે કંઈ માગતો, તોપણ પ્રાપ્ત થતું ન હતું. છેવટે તેને આકાશવાણી થઈ કે તારું પ્રારબ્ધ તારા જન્મ વખતે રચાયું છે, તેમાં તારી ઇચ્છા પ્રમાણે ફેરફાર નહિ થઈ શકે; છતાં જો વધુ ઇચ્છા કરોશ, તો તને તારા પદથી પાછો ખસેડીશ.

ભગવતે એક વખતે દાઉદ સંતને કહ્યું કે “ દાઉદ તારી ઇચ્છા જુદી છે, અને મારી ઇચ્છા જુદી છે. મારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ તારું કાર્ય ચિપ્પ થશે, તેથી તું તારી ઇચ્છા મને સમર્પણ કરીશ, તોજ સુખી થઈશ. ”

એક સંતને કંઈ રોગ થયો, ત્યારે લોકો તેમને પૂછવા લાગ્યા, કે તમારી શી ઇચ્છા છે? સંતે કહ્યું કે ભગવતની ઇચ્છા તેજ મારી ઇચ્છા છે.

એક તપસ્વીએ ઘણા કાળ સુધી તપ કર્યું. પછી તેને આકાશવાણી થઈ કે અમુક બાઈ પાસે તું જા. તપસ્વી તે બાઈ પાસે ગયો. તેને કંઈ વ્રત તપ કરતી દીઠી નહિ તેથી પૂછ્યું કે લગવત નિમિત્તે તમે શું કાર્ય કરો છો ? બાઈએ જવાબ આપ્યો કે મને રોગ થાય છે, ત્યારે હું આરામ નથી ઇચ્છતી, અને તડકામાં હોઉં છું ત્યારે આરામની અલિલાષા નથી કરતી. માત્ર જનકીનાથની આજ્ઞામાંજ સર્વદા પ્રસન્ન રહું છું. તપસ્વી તે બાઈને દંડવત કરી, ધન્યવાદ આપી ત્યાંથી પોતાને મુકામે ગયા.

કોઈ શંકા કરે કે દુઃખમાં પ્રસન્ન શી રીતે રહેવાય ? તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રેમીને દુઃખની શુદ્ધિ રહેતી નથી. જેમ શૂરવીરને યુદ્ધમાં ઘાની પીડા થતી નથી, એની વૃત્તિ તો શત્રુને જીતવામાંજ મગ્ન હોય છે, તેમ વ્યવહારની અધિક પ્રસન્નતામાં પણ ભૂખ તરસ જણાતી નથી. જ્યારે સ્થૂળ પ્રીતિમાં દુઃખની શુદ્ધિ રહેતી નથી, તો પછી શ્રીરામજીના પ્રેમમાં તો દુઃખની શુદ્ધિ સંભવેજ કયાંથી ? સ્થૂળ આનંદ કરતાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના આનંદમાં દુઃખનું વિસ્મરણ તુરંચ છે.

દુઃખ જણાય તોપણ પ્રિયતમની આજ્ઞા જાણી પ્રસન્ન રહેવું. કોઈ મિત્ર કોઈને કડવું ઔષધ પાય, ત્યારે તે પીનારને ખેદ થતો નથી, તેમ લગવતમાર્ગમાં આવતું દુઃખ પ્રસન્ન ચિત્તે વધાવી લેવું.

ઘણા સંત આ અવસ્થા ભોગવે છે. એક સંતને એ ઘણી લાકડીઓ મારી, તોપણ તે કંઈ બોલ્યા ન્યારે લોકોએ તેમને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કે જ્યાં સુધી લોક મને મારતા હતા, ત્યાં સુધી મારા મારી સમક્ષ ઊભા હતા, તેથી તેમની અને મારી એક થવાથી મને દુઃખ જણાયું નહિ.

લગવતની પ્રાર્થના કરવાથી કોમળતા, દીનતા, નમ્રતા, પ્રતા અને નિરાભિમાનપાતું વગેરે સાત્વિક ગુણો પ્રગટ છે.

આજ્ઞા માનવાનો અર્થ એ છે કે સર્વ પ્રકારે ચિત્ત રાખવું. એક પુરૂષ લુલો, પાંગળો અને અંધ હતો, તે કહેતો કે શ્રી રામજીને ધન્ય છે, કે સર્વ દુઃખથી મારું રક્ષણ કરે છે. એક મહાપુરૂષે તેને પૂછ્યું કે બધું તને શું સુખ છે કે તું પોતાને બહુ ભાવ્યશાળી છે? તેણે કહ્યું કે જેને પ્રભુને ધન્યવાદ આપવાની નથી, તેના કરતાં હું મને ઘણુંજ સુખી માનું છું. મહાપુરૂષે પ્રસન્ન થઈ તેમના સર્વ અવયવ સારા થયા.

सथाप्त मिदं पुस्तकम् ।

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૧૫	દેવતા નિર્મળ	દેવતા જેવું નિર્મળ
૯	૨૦-૨૧	ક્રોધાદિકને તેથી	તેથી પોતે ક્રોધાદિકને
૧૫	૨૧	પોતાના	પોતાનું
૧૮	૨૧	અલાવશે	અલાવે છે
૨૮	૮	જેને	જે જે
૨૯	૧૨	આમાયીક	અમાયીક
૩૨	૪	તાઈ સ્વરૂપ એ સ્વરૂપ	તાઈ સ્વરૂપ
૫૩	૧૭	રસા	રસના
૭૩	૨	અચેનતા	અચેતનતા
૭૭	૨૦	ભોગો	ફળ
૮૩	૧૮	ઘાટ	ઘાત
૯૯	૧૬	કે	તે

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯૯	૧૬	કે	તે
૧૦૨	૫	થાય,	થાય, તેમ
૧૧૩	૧	વતવું	વર્તવું
૧૧૫	૧૬	એ સંત	એક સંત
૨૦૬	૧૭	ઉદ્ધારના મનુષ્ય	ઉદ્ધાર મનુષ્યના
૨૪૦	૧૪	પાપકાર્મ	પાપકર્મ
૨૭૦	૨૦	હુમેશન	હુમેશના
૨૭૨	૯	તે	તેને
૨૭૭	૧	સતોષ	સંતોષ
૨૭૯	૧૧	હોતાથી	હોવાથી
૨૮૪	૨૧	યોગક્ષેત્ર	યોગક્ષેમ
૨૯૧	૭	લાગ્યો	લાગ્યો
૨૯૪	૧૦	મરી	મારી
૩૦૧	૭	હોય	હોય
૩૦૬	૧	પદાથ	પદાર્થ
૩૦૭	૧	તવું	તેવું

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૧૨	૧૩	જણીને	બાણીને
૩૧૫	૨	સંગતિ	સંગતિ
૩૧૫	૧૫	સાજમી	રાજમી
૩૧૭	૫	વૃત	વ્રત
૩૨૨	૭	રાખી	આખી
૩૨૬	૨	દેખાદેખી	દેખાદેખીથી
૩૩૫	૧૧	કર્ચ	કાર્ય

